

HA 14503

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. évfolyam
1986

4

DÉMIANKA • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. ÉVF. 1986/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185–881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382–440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1. oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

A régi, magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei (1533—1800)

Az alábbi felsorolás, amely a magyar nyelvű nyomtatott, történeti betűkaraktereket tartalmazza 1533 és 1800 között, némileg más formában és más irányú összeállításban, 1984-ben készült az MTA Nyelvtudományi Intézete megbízásából, a régi magyar nyelvű könyvek jövőbeli számítógépes feldolgozása céljaira. Lehető teljességgel tartalmazza — a legrégebb teljes szövegében magyar nyelven kiadott nyomtatvány megjelenésétől kezdve 1800-ig — mindazokat a jeleket, amelyeket a nyomdászok magyar szövegben használtak, akár Magyarországon, akár külföldön. Az MTA Nyelvtudományi Intézete speciális céljainak megfelelően és a régi magyar könyvek bibliográfiai feltártsága fokozataihoz igazodva ezen az időszakon belül három korszakot különböztettünk meg. Az első: 1533—1635, a második: 1636—1711, a harmadik: 1712—1800-ig. E három korszakot alapul véve lehetőség nyílt az egyes korszakokban használt karakterek számának, jellegének vizsgálatára és a folyamatosság felmérésére.

Külön betűkarakternek tekintjük a ligatúrákat, a diakritikus jelekkel ellátott magán- néha mássalhangzókat. Nyomdászati szempontból az egyes karakterek elhatárolásánál az egy betűtestre való öntés ténye a döntő. Tehát egy karakternek számít még az olyan össze nem kötött betűcsoport is, amely csak abban az együttesben használatos, és a tagok egyike külön betűként nem áll meg (Pl.: *ſ*). Ezzel szemben külön betűkarakternek vettem az *β* (*sz*) betű sokféle nyomtatott változatát, tekintve, hogy nagyon jellemzőek egy-egy korszakra és a magyar nyelvű szövegekben — jellegzetességükönél fogva — meglehetősen biztos támpontot adnak egy-egy nyomdára nézve is, különösen a 16. században. Nem tekinthető külön betűkarakternek pl. az *fz*, amelynek mindkét tagja önállóan is megtalálható szövegben — bizonyítva, hogy külön betűtestre öntötték. Az egyes betűkarakterek hangértékével ez a kimutatás nem foglalkozik, legfeljebb annyiban, hogy megvizsgáltam, hogy az idők folyamán az *ö* és *ü* hang jelölésére mely betűkarakter szolgált. Megjegyzendő még, hogy az alábbi táblázat a karakterek magyar nyelvű szövegben történt első előfordulását regisztrálja, tehát meglehet, hogy latin nyelvű szövegben ugyanaz a karakter más időpontban tűnt fel. (Nem tekintettem külön karakternek ugyanannak a betűnek antikva és kurzív változatát.)

Ha az egyes korszakokat összehasonlítjuk, a betűkarakterek legnagyobb változatosságával az első korszakban találkozunk: 159 jellel, szemben a második korszak 124 és a harmadik korszak 62 betűkarakterével. Az első korszakban megfigyelhető, hogy sok a csak egy-egy évben (vagyis egy-egy nyomda egy-egy termékében) fellelhető karakter, amelynek azután nincs folytatása (pl. *ā*, *ē*, *ġ*.) A folyamatosság hiánya azt jelzi, hogy az ilyen betűkarakterek a későbbiekben nem honosodtak meg a nyomtatásban. Ez a táblázatban látható egyszerű előfordulás természetesen nem azt jelenti, hogy az a bizonyos karakter csak egy évig volt meg a nyomda készletében, hanem csak arra mutat, hogy vagy abból a nyomdából több magyar nyelvű termék, amelyben ezt a jelet tovább használhatták volna, nem került ki, vagy az ilyen nyomdatermék elkallódott, vagy

Aa 1533 - 1800
 a 1619 - 1671
 á 1561 - 1800
 a' 1593 - 1800
 à 1559 - 1713
 â 1559 - 1739
 ä 1559 - 1679
 1562
 ä 1567 - 1719
 Ä z 1590 - 1741
 as 1560 - 1637
 at 1627 - 1645
 Bb 1533 - 1800
 Cc 1533 - 1800
 ç 1624
 Et 1562 - 1757
 Dd 1533 - 1800
 Ee 1533 - 1800
 e 1630 - 1726
 Éé 1559 - 1800
 1676
 è 1567 - 1739
 è 1559 - 1692
 è 1559
 ë 1560 - 1698
 ë 1567 - 1698
 è 1572 - 1739
 e 1559 - 1679
 es 1634 - 1671
 & 1619 - 1645
 & 1624 - 1800
 Ff 1533 - 1800
 fa 1628
 fe 1559
 ff 1559 - 1800
 ff 1623 1800
 ff 1638
 fi 1624 - 1800
 fi 1624 - 1800
 fi 1628
 fi 1624 - 1645
 fi 1628
 Gg 1533 - 1800
 g' 1560 1673
 g' 1559
 Hh 1533 - 1800
 h 1535
 h 1610 - 1694
 li 1533 - 1800
 l 1560
 l 1574 - 1800
 l 1560 - 1739
 l 1560
 l 1579
 l 1554
 l 1554
 in 1619 - 1639
 in 1598
 is 1560 - 1729

it 1627
 Jj 1574 - 1800
 J 1560
 Kk 1533 - 1800
 & 1598
 Ll 1533 - 1800
 l' 1584
 ll 1582 - 1756
 Mm 1533 - 1800
 m 1633 - 1664
 m̄ 1590 - 1708
 me 1584 - 1598
 me 1584 - 1598
 mi 1584 - 1598
 mo 1598
 Nn 1533 - 1800
 n 1619 - 1671
 n̄ 1580
 n̄ 1662
 n̄ 1573 - 1679
 nt 1624
 nu 1584 - 1598
 Oo 1533 - 1800
 Óó 1574 - 1800
 ò 1577 - 1700
 ô 1625 - 1679
 ô 1559
 ô 1610
 õ 1562
 ô 1608 - 1700
 ó 1577
 ó 1577
 Öö 1569 - 1800
 Öö 1703 - 1800
 Öö 1548 - 1798
 Öö 1636 - 1643
 Öö 1590 - 1742
 ö 1799 - 1800
 œ 1610 - 1774
 Pp 1533 - 1800
 q 1533 - 1800
 Rr 1533 - 1800
 r 1628 1677
 r 1560
 Ss 1533 - 1800
 s 1625 - 1671
 s 1533 - 1800
 s 1610 - 1694
 sb 1636
 sh 1638
 si 1580 - 1800
 sk 1636
 s 1624 - 1800
 s 1616 - 1708
 s 1624 - 1641
 s 1572 - 1800
 s 1624 - 1800
 s 1695
 st 1559 - 1800

ſt	1610 - 1694	ü	1577 - 1800
ſt	1584 - 1679	üü	1703 - 1800
ſta	1624 - 1645	üüü	1548 - 1794
ſte	1584	üüüü	1636 - 1643
S,	1560 - 1690	üüüüü	1590 1718
S, s;	1573 - 1697	üüüüüü	1799 - 1800
ſ	1608	üüüüüüü	1584 - 1598
ſs	1607 - 1659	üüüüüüüü	1560
ſſ	1567 - 1636	üüüüüüüüü	1669
ſſſ	1559	üüüüüüüüüü	1533 - 1800
ſſſſ	1570 - 1679	üüüüüüüüüüü	1628
ſſſſſ	1560 - 1667	üüüüüüüüüüüü	1574
ſſſſſſ	1554	üüüüüüüüüüüüü	1639
ſſſſſſſ	1559 - 1671	üüüüüüüüüüüüüü	1633 - 1669
ſſſſſſſſ	1639	üüüüüüüüüüüüüüü	1624 - 1742
ſſſſſſſſſ	1694 - 1799	üüüüüüüüüüüüüüüü	1640 - 1700
Tt	1533 - 1800	üüüüüüüüüüüüüüüü	1560 - 1673
t	1634 - 1705	üüüüüüüüüüüüüüüüü	1613
t	1651	üüüüüüüüüüüüüüüüüü	1572 - 1800
t	1584	üüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1572
t	1578 - 1619	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1584
t	1598	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1593
Uu	1533 - 1800	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1560 - 1800
ú	1593 - 1800	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1800
ú	1577	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1610 - 1661
ú	1670	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1800
ú	1625 - 1739	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1800
ú	1560 - 1695	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1549
ú	1549	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1584
ú	1577 - 1644	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1549
ü	1574	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1549

pedig a nyomdász nem nyúlt többé ehhez a jelhez. Talán nem tartotta szükségesnek a továbbiakban annak a jelnek használatát, mert ugyanazt a hangértéket más betűkarakterrel is le tudta írni. Vagy más oka is lehetett: talán azt a típusát, amelyben volt ilyen betűkarakter tovább nem használta, a helyette újonnan használatba vett típusban pedig — ami feltehetően modernebb volt — már nem volt ilyen jel. A 16. században gyakori, de később is előforduló jelenség, hogy a nyomdászok nemegyszer maguk „igazították” meg egyes betűiket, a magyar nyelv igényeinek megfelelően. Az igazítás történhetett a matricán, ebben az esetben hajszálra azonos betűöntvények készültek a matricáról, ami a nyomtatásban tökéletesen azonos módon igazított betűket eredményezett. De ezt az igazítást az egyes betűöntvényeken kellett végrehajtani, ha a nyomdásznak nem volt matricája. Jó példa erre az *ij*^(ij) karakter, amelyet pl. Bornemisza Péter egyik típusánál egy *n* betűből alakított ki, bizonyára reszeléssel. Minthogy nála minden egyes így létrehozott *ij* betűösszetétel alakja kissé eltér egymástól, ezzel alátámasztja feltételezésünket, hogy Bornemisza-nak nem voltak matricái, hanem kész betűket vásárolt.¹

A második korszakban 123 féle betűkarakter volt használatban. Ebben az időszakban is van néhány olyan jellegzetes, magánhangzó jelölésére használt betűkarakter, amely csak bizonyos nyomda szűk időhatárok között készült

¹ Bornemisza 6,5 mm-es verzálisokat tartalmazó kiemelő sorozatáról van szó, amelyet Detrekón 1579—1584-ig használt. Az igazított *ij* betűket l.: RMNy 541 élőfejében.

termékeire jellemző. (pl. ő ű,). Ennek felismerése valamely ismeretlen vagy csonka nyomtatvány időbeli elhelyezését, meghatározását igen megkönnyíti.

A harmadik korszak folyamán már csak 62 karakter volt használatban. Ebben a korszakban szinte eltűntek a nyomdákat jól felismerhetővé tevő egyéni jellegzetességek, az egyedi vonások egyre ritkábbak lettek.

A betűkaraktereket felsoroló fenti táblázatból kimutatható az is, hogy melyik volt az az év, amikor a legtöbb féle jelet használták magyar nyelvű nyomtatványban. 1560-tól kezdve húsz évenként egy-egy évet megvizsgálva az alábbi hullámvázis figyelhető meg:

1560-ban	56 féle	karakter
1580-ban	69 féle	karakter
1600-ban	76 féle	karakter
1620-ban	84 féle	karakter
1640-ben	106 féle	karakter
1660-ban	94 féle	karakter
1680-ban	72 féle	karakter
1700-ban	68 féle	karakter
1800-ban	pedig már csak	50 féle.

A vizsgált 1640-es évben található tehát a magyar nyelvű nyomtatványokban a legtöbb féle karakter: 106. Ennek oka nem magyarázható azzal, hogy ekkor több nyomda működött volna, hiszen a működő és magyar nyelvű kiadványt kibocsájtó műhelyek száma 1620-ban, 1640-ben és 1660-ban szinte azonos, 7—8 között mozog (a határainkon kívülieket most nem számolva.) A nyomtatványok száma sem ad magyarázatot, mert számuk közel azonos volt.

A sokféle jel a sok nyomda általában egymástól eltérő készletéből is tevődött össze. 1640-ben sok műhelyben még továbbéltek az archaikus típusok, ugyanakkor az újonnan vásárolt típusok is már használatban vannak. Ezenkívül míg a 16. században egy-egy műhely csak 3—4 szövegtípussal dolgozott, addig az 1640-es években 8—10 félével. Egyes archaikus betűk továbbélésére jellemző, hogy az eredetileg Bártfáról származó, de utóbb Lőcsén és Kassán használ, kurzív szövegtípust² az említett nyomdáknál több, mint 85 évig használták átöntés nélkül. Még hosszabb múltra nyúlik vissza a kolozsvári nyomdának még az 1690-es években is használt, eredetileg a Heltai-műhelyből származó antikva szövegtípusa³, de ez időközben többszöri átöntésen esett át. De átöntés nélkül használták Kolozsvárott Tótfalusi Kis Miklós típusait is száz éven át.⁴ Általában megjegyzendő azonban, hogy a történeti típusoknál a kurzív sorozatok hosszabb ideig voltak használatban, mint az antikvák,⁵ amelyeket, éppen gyakoribb alkalmazásuk és így gyorsabb kopásuk miatt sűrűbben kellett cserélni.

1640 után a betűkarakterek számának csökkenése megint csak nem a nyomdák megszűnésével vagy a nyomtatványok számának csökkenésével magyarázható, hanem azzal, hogy ekkortól kezdve a betűkészletekben bizonyosfajta

² A szóban forgó 110 mm húsz-sor távolságú kurzív típus Kassán előfordul pl.: RMNy 1360 (1626) és RMK I 1436 (1693).

³ Előfordul Heltainál pl. RMNy 284 (1570)-ben és számos más nyomtatványában majd 120 évvel később Némethi Mihály működése idején RMK I 1387 (1690)-ben.

⁴ Tótfalusi típusainak kolozsvári továbbéléséről l. HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972. 121—130.

⁵ A kurzív szövegtípusok hosszabb élettartamával kapcsolatban ugyanilyen következtetésre jutott Pavercsik Ilona, amikor a lőcsei Brewer-nyomda több mint száz éves működése folyamán használt betűanyagot vizsgálta. PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a 17—18. században I. rész.* = OSZK Évkönyv 1979. (Bp. 1981). 383.

egységesítésnek és egyszerűsítésnek vagyunk tanúi — ez nyilván a helyesírás egységessé válásával is összefügg — amely azután a vizsgált régi magyar könyvek időhatáráig, tehát korszakunk végéig, 1800-ig általában jellemző lesz. Szinte észrevétlenül tűntek el feleslegesnek ítélt betűkarakterek. A nyomdászok nem igényeltek egyéni betűket, hanem sokan közös forrásból is vásároltak. Ez már az 1630-as évek derekától jellemző (kimutatható, hogy egyazon forrásból vásárolt új típusokat Lőcse, Gyulafehérvár és a csak később meginduló sárospataki műhely.)⁶

A továbbiakban talán sikerül némi áttekintést adni a ligatúrák használatával kapcsolatban, az *ö* és *ü* betű változásairól és az *sz* betű leírásának módjáról — a továbbiakban mellőzve a három korszak megkülönböztetést, — a megállapítások a régi magyar könyvnyomtatás teljes korszakára vonatkoznak.

A *ligatúrák* közkedveltebbek voltak kurzív szövegekben, mint az antikvában. A kurzív szövegben használatos ligatúrák egy csoportja már az 1550—1560-as években megjelent (pl. *as*, *ff*, *is*, *us*) és hosszú ideig használatban is maradtak. Van egy ritkábban használt csoportjuk (*ma*, *me*, *mi*, *mo*, *nu*), amelyek csak az 1580—1590-es évekre jellemzőek, nem honosodtak meg a továbbiakban. Meglehetősen pontosan időhöz köthető az *fi*, *fl*, *f* és *fb* megjelenése: az 1620-as évekhez. Ezek jórészt használatosak voltak korszakunk végéig és azon túl is. Van néhány olyan ligatúra, amely a nyomtatványok tanúsága szerint csak antikva változatban volt használatban: *fb* és *fh* — ezek rövid ideig, az 1630-as évekbe voltak jellemzőek. Megállapíthatjuk, hogy antikva típus esetében csak az *f*, *l* és *ρ* betűkkel, mint első taggal összekötött betűkaraktereket használták, szemben a kurzívval, ahol a fentiek mellett első tagként az *a*, *e*, *i*, *k*, *m*, *n*, *t* és *u* is használatos volt. Rövid ideig, a 16. században az *ij* ligatúra antikva változata is élt (az 1550—1590-es években), a továbbiakban csak a kurzív változat. 1640-től egyre inkább visszaszorult a ligatúrák használata.

Az 1620-as években honosodott meg magyar szövegben az *a*, *e*, *m*, *n*, *nl*, *r* és *s* betűk szedés nyújtására szolgáló, kalligrafikus nyúlvánnyal meghosszabbított sorvégző változata (közülük a *m* már 1590-ben is feltűnt.) Legtöbbjük az 1620—1670-es évekig volt használatban, de a nyújtott *t*-t még 1705-ben is megtaláljuk. Az 1700-as években ezeket a kalligrafikus nyúlvánnyal ellátott betűkaraktereket egyszerűsített, gépiesebb módszerrel nyomtatták: bármelyik szóvégi betűhöz hozzá lehetett tenni a külön betűtestre öntött \rightarrow jelet, de az így megnyújtott betűk már nem számítanak külön karakternek. Ez utóbbi gyakorlatra az egyik legkorábbi példa 1718-ból, Komáromból való.⁷

Magyar nyelvű szövegben sokféle ékezzettel, diakritikus jellel megkülönböztetett magánhangzó alkalmazására nyílt lehetőség. A 16. században ezeknek olyan változatosságával találkozunk, amelynek már a 18. század folyamán nyoma sincs. Érdemes kissé részletesebben foglalkozni a magyar nyelvű nyomtatványokban sűrűn előforduló — és néha egyedi metszésüknél fogva egy-egy korszakról vagy műhelyről is árulkodó — *ö* és *ü* betűk leírási módjával. Bár a betűkaraktereket felsoroló táblázatból úgy tűnik, mintha a kétpontos *ö* és *ó*, illetve a kétpontos *ü* és *ú* karakterek az 1500-as évek derekától 1800-ig párhuzamosan használatban lettek volna, valójában használatuk meglehetősen

⁶ V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623—1636)* = OSzK Évkönyv 1974—1975 (Bp. 1978. 362. és PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a 17—18. században. II. rész* = OSzK Évkönyv 1980. (Bp. 1982). 378.

⁷ Kalendárium 1719. esztendőre. OSzK: Tod. 5307

hullámzó. Az *o* és *u* betűk időben megelőzték a kétpontos *ö*-t és *ü*-t: az előbbiek 1548-ban, az utóbbiak 1569-ben tűntek fel. (Még korábban az *o* hangzó kifejezésére *eo*, *ew* vagy *ü* betűket, illetve betűcsoportokat használtak.) A kétpontos *ö* és *ü* előzményei az *o* és *u* betű fölött szabálytalanul egymás mellé vagy egymás fölé helyezett pontok, vonások voltak, gyakran egymás felé dőlve — ebből a sokféleségből végül a mai kétpontos *ö* és *ü* betű lett maradandó. A 16. századi magyar nyelvű nyomtatványokon előforduló *ö* és *ü* betűk sokszor jól láthatóan a nyomdász sajátkezű igazításai. Az idegen nyelvű szövegekben használatos *o* és *u* betűkből az ékezet csúcsának lereszelésével alakítottak ki — kissé egymás felé dőlő ékezetű *ö* és *ü* betűket, vagy másként reszelve *ó*, *ú* betűket. Az *ö* és *ü* betűkből pedig a vízszintes vonal megszakításával jött létre — kissé szabálytalan ékezetű — *ö* és *ü* betű.

A későbbiek során a kétpontos *ö*, *ü* és az *o* *u*, egymásmelletti előfordulására az alábbiak jellemzőek. A 17. század első évtizedeiben meglehetősen ritka volt a kétpontos *ö*, *ü* — szemben a 16. századi nyomtatványokkal, amikor a fent leírt módon alakítottak ki kétpontos *ö*, *ü* betűket. Az 1600 és 1625 között Magyarországon használatban levő 46 antikva szövegtípusból csak 5 típusnál volt használatban a kétpontos *ö*, *ü*, szemben az ugyanekkor létező 26 kurzív szövegtípussal, amelyek közül hét használ kétpontos *ö*-t és *ü*-t. Úgy látszik, hogy a kétpontos *ö* és *ü* betűnek legnagyobb hagyománya Debrecenben volt, itt a 17. század folyamán is következetesen ezt használták a nyomdászok, míg Kassa, Bártfa és Nagyszombat szórványosan, az *o* és *u* betűkkel párhuzamosan alkalmazta, a többi nyomda pedig kizárólag *ó* és *ú* betűket használt. Lőcsén pl. csak 1703-ban tűnt fel az első olyan betűsorozat, amelyben kétpontos *ö* volt.⁸ Változás az 1640–1650-es években történt: ezekben az években a kétpontos *ö* és *ü* betűk lettek gyakoribbak, az újonnan metszett betűsorozatoknál inkább ezek találhatók (pl. egyes pozsonyi, váradi típusoknál). Mégis, *ó*, *ú* betűvel még az 1790-es években is több nyomda termékein találkozunk (kolozsvári, nagyváradi műhelyekben), bár ekkorra, a 18. század utolsó évtizedeire a kétpontos *ö* és *ü* használatát vált uralkodóvá. A hosszúságot is jelölő, máig is használt *ö* és *ü* betűk is, úgy látszik, éppen Debrecenben, ebben a jellegzetesen magyar nyelvű nyomdában jelentek meg először, 1799-ben.

Az *ö* és *ü* betűnél a hosszúság jelölésére történtek kísérletek a magyarországi nyomdáknál már korábban is. Ilyen kísérlet volt a Magyarországon csak Pozsonyban, csak 1636 és 1643 között használt *ö* és *ü* betűkarakter — az *o* és *u* hangok jelölésére.⁹ Bár a pozsonyi nyomdának ez a típusa később átkerült Nagyszombatba, a nyomdász ott már nem alkalmazta a fenti jelet, nem tett különbséget hosszú és rövid hangzó között. Úgy látszik, a hosszú *ö* és *ü* magánhangzók megkülönböztetésének igénye — amely egyébként egyedülállóan jellemző a magyar nyelvre — nyomtatásban a 17. század derekán még nem merült fel, csak jóval később. Az *o* és *u* karakterek tehát nem tudtak meghonosodni a nyomdászatban.

Az 1700-as években tűnt fel ugyancsak az *ó* és *ú* jelölésére két másik karakter, az *ö* és *ü*, és használatban voltak még 1800 után is, túlnyúlva az általunk vizsgált időhatáron. Ezek a jelek azonban nem köthetők egyetlen nyomdához, mert egyidejűleg megtalálhatók Pozsony, Vác, Debrecen és más városok műhelyeiben.

⁸ PAVERCSIK Ilona *i. m.* I. rész. 382.

⁹ Előfordul pl. RMK I 664, 1636. évi pozsonyi nyomtatványban.

Mássalhangzók esetében ezek az időben jól körülhatárolható és néha nyomdahelyhez is köthető sajátosságok ritkábbak, szinte csak az β (*sz*) betűvel kapcsolatosak. Változatos formában találhatók meg az 1680-as évekig. Az 1680-as évek után válik általánosan használttá az \mathcal{E} (amely két külön betűkarakterből tevődik össze), az eddigi, külön ennek a hangnak jelölésére szolgáló változatos β , \mathcal{E} , \mathcal{S} jelek helyett. Megemlíthető Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű, jellegzetes \mathcal{E} , \mathcal{F} betűje, amely utóélete során hosszú évtizedekig jellemzője marad a kolozsvári nyomdászatnak. A nyomtatványok tanúsága szerint ezt az \mathcal{E} , \mathcal{F} betűt még 1799-ben is használták Kolozsvárott, a Református Kollégium nyomdájában.¹⁰ Ez a jellegzetes, Tótfalusi által metszett \mathcal{E} és \mathcal{F} betű, Tótfalusi más betűivel együtt, a szebeni nyomtatványok egész során is megtalálható. Ennek magyarázata, hogy Szeben számára is metszett betűket, amelyek a szebeni nyomtatványokon 1699 és 1705 között mutatkoznak meg, utána pedig 1707 és 1731 között a Kolozsvárról odamenekített Tótfalusi-típusok egy része tűnt fel szebeni nyomtatványokon. Haiman György néhány 1710-es években nyomtatott debreceni könyvben is kimutatta Tótfalusi típusait.¹¹ Hasonló, de a Tótfalusiéval nem azonos \mathcal{E} és \mathcal{F} betűje volt a lőcsei Brewer-nyomdának az 1703–1728-as években.¹²

Általában az 1780-as években jelent meg a ma is használt *sz* betű, de még akkor is a nyomtatványok jó részében párhuzamosan együtt élt az *sz* mellett a régiesebb \mathcal{L} is. Még 1800-ban is akadt olyan nyomda, amely csak \mathcal{L} -et használt.¹³

A fenti néhány megállapítás talán némi támpontot ad a régi nyomtatványokkal foglalkozóknak, szándékunk szerint elsősorban a kormeghatározáshoz. Egy meghatározandó nyomtatványban előforduló néhány jellegzetes betűkarakter együttes előfordulása jellemző lehet például egy-egy évtizedre, kivételes esetekben egy-egy nyomdahelyre. A táblázat maga nem ad fogódzót a nyomdahely, a műhely kérdésében, de talán valamelyest leszűkíti azt az időszakot, ahová a meghatározandó nyomtatványt el kell helyezni.

V. ECESEDY, JUDIT

Les caractères de lettre des anciens imprimés de langue hongroise

L'auteur a rassemblé les caractères de lettre imprimés en langue hongroise, en usage de 1533 à 1800, en vue d'une élaboration des anciens livres de langue hongroise pour les machines à calculer. Cette collection contient tous les signes des imprimés hongrois de cette époque qui ont été employés par les imprimeurs dans les textes hongrois en Hongrie ou à l'étranger. En distinguant trois périodes au dedans de cette époque (1533–1635, 1636–1711, 1712–1800), il donne la possibilité d'examiner le nombre et le caractère des caractères employés dans telle ou telle période et de constater la continuité.

L'auteur a considéré comme des caractères à part les ligatures et les voyelles et parfois les consonnes pourvues de signes diacritiques. Du point de vue de l'imprimerie, à la délimitation des caractères, il a considéré comme décisif le fait de la moulure dans un seul corps de lettre.

La comparaison et l'analyse des caractères de lettre des périodes différentes peuvent donner des points de repère aux chercheurs des anciens imprimés, avant tout à la détermination de l'époque du texte en question. Cette collection aide à restreindre la période, ou l'imprimé à déterminer doit être placé.

¹⁰ HAIMAN, uo.

¹¹ HAIMAN, *i. m.* 107–120. A Tótfalusi betűk utóéletéről.

¹² PAVERCSIK, *i. m.* I. rész 419, 421.

¹³ SIMON Máté: *A tántz-béli mulatságról* . . . Vác 1800, Gottlieb ny. (Petrik, III. 385.)

Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratoss forrásban 1670 tájáról

Szlovákiában a mártóni Matica slovenska kéziratárában ms 597. jelzet alatt van egy kézirat-kolligátum,¹ mely a hajdani magyarországi evangélikus iskolai színjátszásnak mind ez ideig leggazdagabb forrása. Az elején csonkán, a 20. levéllel kezdődő gyűjtemény 385 levelet számlál. 1898-ban a bártfai evangélikus lelkész hagyatékából került elő.² Az egész kézirat latin nyelvű. Csak egy-két nem drámai szerkezetű darabja van.³ Összesen 24 teljesen, 5 részben csak vázlatosan kidolgozott iskolai produkció szövegét tartalmazza az 1670. év tájáról.

A magyarországi protestáns iskolai színjátszás emlékei legnagyobb számban az evangélikus iskolákból ismeretesek. Több száz adatunk van brassói, bártfai, késmárki, besztercebányai, soproni stb. iskolai játékokról, szövegelemekkel azonban csak kivételesen rendelkezünk. A szóban forgó drámagyűjtemény egymagában több szöveget őrzött meg számunkra, mint amennyit az összes többi hajdani magyarországi evangélikus intézmény ránk maradt textusai kitesznek. Már csak mennyiségénél fogva is fontos iskoladráma-forrás tehát a mártóni kézirat. Kézzel fogható szövegeivel, a különböző alkalmakkor eljátszott változatos műfajú előadásokkal, a szövegekben olvasható utasításokkal, színpadtechnikai jellegű megjegyzéseivel a gyűjtemény világos képet nyújt arról, mit, mikor, hogyan játszottak 1670 táján a három nevezetes evangélikus iskolában, Eperjes, Bártfa, Lőcse városában. A gyűjtemény darabjai ugyanis eddigi vizsgálódásaink szerint ennek a három városnak evangélikus tanintézményeihez kapcsolódnak. Igaz, hogy időben korlátozott a játékok időköre. De éppen abból az időtájból valók, amikor a rekatolizálás a legsúlyosabban nehezedett a protestánsokra. Az alkotások elsődleges mondanivalója az evangélikusokat, elsősorban az Eperjest fenyegető megpróbáltatások megszólaltatása.

Jelentősége ellenére eddig alig foglalkoztak a gyűjtemény darabjaival. Tudomásunk szerint Kvačala, Ján tett róla említést,⁴ és a Ladiver Illés darabjaihoz való hasonlóság miatt a kolligátum drámáit Ladiver munkáinak tartotta. A Ladiverről szóló monográfiájában igen röviden emlékezik meg róluk Ružička,

¹ Mikrofilmje a MTAK-ban van 1989/I. szám alatt.

² A 20a lapon „V pozostalosti Juraja Kellu, farára v. Bardejove 1/8. 898.” feljegyzés olvasható.

³ Három vers kivételével próza. Leghosszabb a „Panegyricus in laudem Illustrissimi Stephani Töckeli” (370a—379b), továbbá a Weber Jánost köszöntő „Natales acclamationes” (198a—204a).

⁴ KVAČALA, Ján: *Niekoľko slov o Eliášovi Ladiverovi*. Archiv pro bádání o životě a spisech Jana Amoše Komenského (Brno) 1923. 6—17.

Vladislav.⁵ 1967-ben Milena Česnaková-Michalcová beszélt egyik-másik darabjáról, címszerűleg megnevezve vagy tárgyyszerűleg megemlítve némelyiküket.⁶ A kézirat alaposabb megvizsgálására a kulturális történelmi emlékeink feltárása során *A magyarországi protestáns iskolai színjátékok forrása és irodalma* című kiadvány előkészítése közben került sor. Vizsgálódásainkat a MTAK mikrofilmje alapján végeztük, minthogy a kézírral huzamosabb ideig nem dolgozhattunk.

A gyűjteményben, mely néhány esetben az egyes drámák előtt modern írással készült számozatlan címlapokat tartalmazott, melyeket azonban a kézirat restaurálásakor újabban eltávolítottak, az alábbi darabokat találjuk.

1. *Ecclesia in exilio triumphans* (20a—32b). A tintafoltok és átnedvesedés miatt nehezen kibetűzhető címlapból, főként azonban az Epilogusból az tűnik ki, hogy 1673. pünkösd második napján Lőcsén, a volt eperjesi Kollégium igazgatójának, Pomerius Sámuelnak emlékezetére és Seelmann Keresztély lőcsei prédikátor (1665—1674) tiszteletére adták elő bizonyára részben azok az Eperjestről 1673. március 10-én szétugrasztott diákok, akik Pomariust előbb Szepesváraljára, majd Lőcsére követték. Az előadáskor Pomarius már nem volt Lőcsén.⁷

Bár Lőcsét is fenyegette az ellenreformáció, a panaszdrámában elsősorban az evangélikusok eperjesi egyházára kell gondolnunk.⁸ Az eperjesi kollégiumra vonatkoznak az ilyen passzusok is: „Ubi sunt laeta Parnassi juga? . . . Latent Camoenae. . . Tacent et Artes.”

Lőcsén szokás volt tavaszi ünnepséget, majálist rendezni. Az I—IV. inductio kesergései után az ötödikben Krisztus vigaszt ígér, Diana pedig tavaszi örömnépe szólít.

2. *Anima coeli amore saucia a tenebris ad lucem, a voluptate ad Christi crucem conversa, attisa* (34a—41a). A farsangi vigasságra szólító Prologus után versengés következik a Pietas — Impietas, a Pauper Poenitens — Voluptas között, Bacchust kárhoztatva, illetőleg dicsérve. A szegény bűnöst Krisztus bátorítja; a Tentator és a Voluptas ellenében az angyal is segítségére jön. A moralitás a farsangi hiábavaló örömk helyett bűnbánatra int, mintegy utat mutatva a három tétovázó tanulónak.

3. *Petrus poenitens et Judas desperans in Theatro repraesentati* (42a—52b). Pogány és keresztény mitológia bonyolult keveredésében felépített húsvéti játék. A Nappal és az Éjjel geniusának versengése után a Pétert megkísértő Fragilitast legyőzi a Spes és a Constantia, de Judásban hiába küzd a Poenitentia a Desperatioval. Legszebb a IV. inductio passió-jelenete; Mária, János, Magdolna Jézus-siratása. Az utolsó részből csak az argumentum van meg: az égő fénix Krisztust példázza, a feltámadás jeleként. A következő darab az 54a lapon kezdődik.

⁵ RUŽIČKA, Vladislav: *Eliáš Ladiver mladši*. Turč. Sv. Mik. 1946. 115.

⁶ Milena ČESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ: *Divadelný život na prešovskom kolégiu*. In *Préšovske kolégium v slovenských dejinách*. Košice 1967. 264—65. — *U6: Divadlo na Slovenku v období feudalizmu*. In *Kapitoly z dejín slovenského divadla od najstarších čias po realizmus*. Bratislava 1947.

⁷ HAIN Gáspár: *Zipserische oder Leutschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung*. Kiad. Bal Jeromos—Förster Jenő—Kauffmann Aurél 1—3. köt. Lőcse 1910—1913. 415.

⁸ „Templa lugent occupata Martis furore”.

4. *Iesus Desiderium et Delicium Piorum* (54a—64a). Karácsonyi játék kezdő paradicsom-jelenettel, öt inductioiban és egy rövid Peroratioiban. Ez utóbbi gondolataiban korvontkozást érezhetünk.⁹

5. *Parnassus Violatus et Vindicatus* (66a—75b). A címlap felső sarkában ugyanazzal a kézzel Anno 1673. Ugyanezt az évszámot tartalmazza a cím folytatásában található chronostichon is. A 66a lapot más kéz írta, mint a többi lapokat, s valószínűleg ettől a kéztől származnak az eredeti sorok fölé írt változtatások is, melyekkel pl. a *novi verist novi annira*; a *virores Betulaet favore Numinisra*, a *Parnassi patentist Parnassi Bartfensisre* javították. Az új címlapból, főleg a *Bartfensis* javításból arra következtetünk, hogy a darabot Bártfán játszották — a javított változatban.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy eredetileg nem a bártfai iskola számára írták.

A szöveg a kéziratban a III. inductio elején megszakad, valószínűleg hiányzik a IV. és V. inductio is. A meglevő rész csak a *Parnassus violatus*ról szól: Apollo a nyugtalan idők miatt panaszkodik,¹¹ a múzsák keseregnek, négy tanuló közül csak egy marad hű hozzájuk, a többit elcsábítja a madarászás, a játékok; Mars harcra tüzel, s bár legyőzi a Pax, öt Invidia és Impietas győzi le, és teszi tönkre a múzsák berkét. Az utolsó meglevő mozzanat: Apollo sír a múzsákkal együtt. Hiányzik a megbüntetés, a bosszúállás, a címben ígért *Parnassus vindicatus* bemutatása. A kézirat következő beírt lapja a 78a.

6. *De Eclipsibus Ecclesiae* (78a—95b). A Kollégium legbökezübb pártfogójának, Thököly Istvánnak és 1668. január 22-től 1670 tavaszáig ott tanuló fiának dicséretére írt allegorikus játék három felvonásban. A Prologusban Thököly Istvánt a haza fényeként, a homályba borult Ecclesia napjaként, fiát az apa méltó követőjeként üdvözik, mint aki a haza örömeire szétkergeti a felhőket, egére felhossa Phoebust. A befejező rész az ifjú grófba vetett reményeket szólatatja meg. A közbülső „cselekményben” a sötétség és a hazugság megszemélyesítői (Invidia, Calumnia, Violentia, Superstitio) harcolnak a Fides, Religio, Spes és annak védelmezőivel. A sötétségen diadalmaskodik Phoebus (= Krisztus), a győzelembe vetett remény legyőzte a bajokat.

A szöveg zavaros, a másoló is összekeverte a rendet, és a kézirat kolligálása-kor nem rendezték.

7. *Pallas Victrix* (95b—128b). A kétnapos vizsgát követő előadás Bártfán.

A játék igen laza szerkezetű. A tantárgyak (osztályok) megszemélyesítői az elsőségért versengenek. A *Parnassus* csúcsára igyekeznek feljutni. Momus gánccsozkodásai, Neeriusnak a tétlenséget, otiumot hirdető szavai akarják útjuktól eltéríteni. Közjátékszerűen útjukat állja a részeg Philinus. A *Philosophia* és az egyik *Interlocutor* is Bacchus hívévé szegődik.¹²

Itt újrakezdődik a dialógusok számozása. Köztük olyan is található, melynek a címhez nincs köze. Az egyikben a *Liberalitas* adományokat oszt a szegényeknek *Abundus*, *Sincerius*, *Constantia* társaságában. Közben az ablakban megjelenik Krisztus, és az utolsó ítéletkor mondandó szavaival dicséri meg, ju-

⁹ „Spernite concitatos insani Orbis tumultus, contemnente crudeles Hercules atque Neronis . . .”

¹⁰ Bártfán az evangélikus tanulókat 1674. augusztus 21-én eresztették szélnek.

¹¹ „O alma tellus Pannonum, o Ecclesia, o Patria . . . quo decidisti? Musaeque lugent, pulsa Religio gemit, O luctuosam Patriae catastrophem . . .”

¹² „Vivamus ut bibamus!”

talmazza őket.¹³ Egy másikban egy tönkrement kereskedő panaszkodásait halljuk. A harmadik dialógus két, tartalmilag egymástól független részből áll. Az elsőben a megalkuvással, engedékenységgel barátokat szerző Charimus a főszereplő; második részében a tanulás akadályairól hallhatunk (nyugtalan idők, késlekedés, tétlenség, szegénység, önzés, részegeskedés). A negyedik dialógusban Pallas győzedelmeskedik az arsok ellenségein. Az ötödikben az arsok legyőzvéen az Ebrietas, Luxuria, Momus kísértéseit, feljutnak a Parnassusra, ahol Pallas jutalomkoszorúkat oszt. Koszorút kapnak a patronusok, az iskola pártfogói, az egyik tanuló szülei is.

8. *Dispositio Dialogi De Bello et Pace* (128b—130a). Nem kidolgozott drámaszöveg, csak vázlat 11 részre tervezve. A háború dicséretét hivatott zengeni a bevezető elégia. Utána azonban egy tervezett ének a háború helyett a békét követeli. A mondanivaló időszzerűségét láthatjuk abban, hogy a fejükkel a felhőket verő sasokat emlegetik, hogy Pannonia fészket ad a Sasnak. Bár Attila ivadéka arra született, hogy háborúskodjék, azt tanácsolja, hogy aki a hazát szereti, dobja el a fegyvert, elég sebet számlál már az ország. A nyolcadik részben Minerva és Neptunus versengéséből Minerva kerül ki győztesen, Fragara hegyén olajfát ültet.¹⁴ A három utolsó rész a béke hasznáról szól; a fegyverek elhallgatnak, a harci kürtök elnémulnak.

Feltételezhetően az 1670. év tavaszi felkelés után keletkezett a drámajáték terve, még a megtorlások bekövetkezése előtt. Hangjával egyedül áll a gyűjteményben.

9. *Aggratulatio festiva in Natali meo* (130b—131b). Az ismeretlen felköszöntött személy írta le 1673-ban az utána álló vizsgajelenettel és az ezt követő menyegzői verssel együtt. (A 131b—133a lapokon.) Minden valószínűség szerint Lócsén, ahol az Eperjesről Pomarius igazgatóval elfutott 60 diákközül többen tanultak ebben az évben. Soraikból került ki a jótevőjüket köszöntő három műzsa. Csak azért ennyi, mert megkevesbítette, szétszórta őket Mavors, Bellona, az irigy Nemesis dühe, Invidia furorja. Apollo is csak nehezen talált a gyász, üldözöttség közepette örömhangokat, hogy köszöntse, s azt kívánja neki, egészségben szolgálja a hazát, szeresse a Múzsát, tegye az ég szerencsésé.

A 132b—133a lapon olvasható latin nyelvű házassági köszöntőben, melyben a „Propria ManV aDsCrIpsIt eXvL” (= 1673) chronostichon olvasható, arról is ír, hogy távolból kell barátját köszönteni, mert ő nem lépheti át Fragaropolis kapuit.¹⁵ A jól gördülő hexameterek az ünnepelt szerzőt valóban a műzsák szeretőjeként mutatják.

10. *Salutatio dialogistica Quintae Classis ad Dominos Inspectores in Examine Autumnali Anno 1673* (131b—132a). A száműzetésben Lócsén tanuló diákok csak nehezen tudnak erőt venni fájdalmukon, hogy rövid jelenetben köszöntsék a vizsgára összegyűlteket.

11. *Congratulatio Convictorum* (134a—141b). Az első lap felső sarkában „In F[estum] Petri” megjegyzés olvasható.

¹³ „Venite benedicti patris mei, possidebitis paratum vobis regnum . . . Sitivi . . . Hospes eram . . . Nuduseram . . . Infirmitas eram . . . In Carceri eram . . . Quicquid ex minimis fecistis, mihi fecistis” etc.

¹⁴ Eperjes neve: Fragaropolis volt.

¹⁵ „Scis bene, Fragarias me non admittere portas // Non mihi deliciae, nec mihi porta patet”.

Feigel Péternek, Sáros megye részéről az eperjesi Kollégium egyik inspectórának, az iskola jötevőjének köszöntésére játszott „theatralis hilaritas”. A bevezető és befejező részen kívül két dialógusból áll. Az első nagyobb részét a Laetitia és Tristitia civódása tölti ki. Szónokok üdvözlik Feigelt, aki a sok nyugtalanság után megteremtette a múzsáktól kívánt nyugalmat.

12. *Dispositio Actus pro Festo Galli. Bilibaldistrobilus.* (141b—142b). Három felvonásra tervezett drámavázlat. Nincs kapcsolatban a magyarországi állapotokkal. A színhely India, a gazdag Tubán királyának udvara, ahol holland hajósok fordulnak meg. A palota érdekessége egy szoba, melyben kalitkába zárt kakasok várják a viadalt. A második felvonás után intersceniumot terveztek, melynek a tárgya vagylagosan van megjelölve: az asszonyok a férjek nyakába gyepíltöt vetnek, vagy a paraszt és a katona.¹⁶

13. [*A Grammatica dícsérete*] (143a—150b). 1669. szeptember 25-én a Kollégium grammatica-osztályában tanuló Thököly Imre születésnapjára írt játék. A dialógus I—III. részében a Virtus, Honor, Diligentia, Sudor megszemélyesítői, s 12 tanuló többsége a grammatica, a kemény munka fontosságát hirdeti. A IV. részben Honor Thököly Imrét köszönti, akinek példás a virtusa, munkája, aki a haza és az ecclesia reménye. A darab komikus alakja Diogenes, Vele indul a játék, fel-feltűnik annak egész folyamán. Zúgolódik, hogy a gyerekek lármáznak, nem tud csendre találni. Mikor tanácsot kérnek tőle, elinal. Örül, hogy 4 tanuló a munka helyett a játékot, semmittevést jobban szereti a tanulásnál. Ott van a darab végén a Virtustól összecsdített nép között, de most is duzzog, ez a világ nem neki való, bárhová lép, falba üti a fejét. Sudor tanácsa, hogy maradjon hordójának állandó lakója, végül is lecsendesíti.

14. *Oliva* (150a—155a). Az énekkel, tánccal, kórusal tarkított ünneplés Pomerius Sámuel igazgatónak szól, akit a Pietas az égből hozott Magyarországnak. Nem sokkal a Kollégium megnyitása után keletkezhetett. Azt kívánják, atyai tanításának örökségében növekedjék a minap született gyermek. Tánc és ének közben ilyen kiáltások hangzanak: éljen az evangélikus eklézsia, éljen a jeles Tanács, éljenek a tanárok, éljen Pomarius Sámuel.

15. *De Liberalitate* (158a—175b). A cím értelme a zárórészből tűnik ki, mely adakozásra szólítja a pártfogókat.

A Kollégiumot, a „Coetus Hunnorum”-t a múzsák forrásához, a paradicsom kertjéhez hasonlítja. Apollo is gyönyörűségnek találja. Nehéz azonban eljutni a forráshoz, földre híz a szegénység. Kiszárad a deáki tudományok kertje, a bőkezűség, az adományok harmatja híján. A declamatorok egyike azt a kívánságot fejezi ki, bár Phoebus legyőzné a szkíta fagyokat, és tiszta vízzel öntözné a pannon ifjúságot. A darabban számos helyen csendül fel a muzsika, szólal meg az ének.

16. *Invitatio post Otium ad Negotia, Post veniam ad Musas* (176a—187b) A lap felső jobb sarkán „Classicum Apollinis” megjegyzés olvasható. Tanévnyitó előadás, mely nincs részekre tagolva. Van azonban toldaléka, egy igazi közjáték: „Conclusio in qua accedit [!] Rusticus et Gryphus”. A paraszt, akinek már elege van a szegénységből, Gryphusnak a múzsákhoz intézett szavait: „Adeste ad Laurum” félreérti: „Adeste ad aurum”-nak veszi. Rögtön hozzájárul, aranyat kér, követel magának. A jelen levő Amor Divinus, Calumnia,

¹⁶ „Interscenium de mulieribus contra viros, quibus habenas velint dare. Vel de milite et Rustico alternatim sibi servientibus.”

Dolus azonban kicsúfolja. Végül is belátja, nem neki való a Parnassus.¹⁷ Visszatér megszokott környezetéhez, borban keresve felejtést.

Maga a dráma arról szól, hogy Eperjesen, a boldog városban virágoznak a tudományok. Invidia, Dolus és Calumnia azonban most, hogy vége a vakációnak, és az ifjaknak újra a tanuláshoz kellene látniok, a henyélésre akarja a tanulókat rávenni. Némelyek engednek is csábításaiknak, otthagyják az iskolát. Nagyobb részük azonban követi Virtus hívó szavát.

17. *Actus Introductor* (187b—190b). Csak az eleje és a vége kidolgozott, a középső részből csak vázlat van. A címből arra lehet következtetni, hogy ez is tanévnnyitó jelenet volt. A nekiindulás pedig, melyben arról beszélnek, hogy eloszlottak a fellegek, feltehetőleg 1672 október hónapjára vonatkozik, amikor Eperjes a kuruc bujdosóknak hódolt. Évnnyitóra utal az a rendezői utasítás is, hogy a bevezető szereplő beszéde a tanítók és a tanulók kötelességeiről szóljon.

18. *Specimen gratitudinis Generosi Domini Thomae Conrad die natali exhibitum* (191a—195b).

Conrad, Thoma Eperjes város részéről volt a Kollégium egyik felügyelője. A diákok, az erények (Pietas, Prudentia, Libertas, Gratitude) megszemélyesítői prózai declamatiókkal, verssel, énekekkel köszöntik, éltetik patrónusukat.

19. *Eleazar, quem velut EXEMPLO VERA ET CONSTANTIS FIDEI INCLYTI COLLEGI EPERIENSIS JUVENTVS ILLUSTRIS MAGNIFICA NOBILISSIMA INGENUA SEPTEM SCHOLARUM IN AREAM THEATRALEM INDUXIT DIE 3 IDUUM OCTOBRI ANNO 1668.* (206a—259a). A címlapon „Interfui huic Actui, missus a Amplissimo [?] Senatu Bartfensi ad Examen Publicum Annuum” megjegyzés olvasható a cím alatt. A szöveg végén: „Imposuit finem J. B. R. T. Anno 71. die 9 Decembris” záradék áll. Eszerint az Eperjesen 1668. október 13-án bemutatott drámát a gyűjteménybe csak 1671. december 9-én másolták le, eltévesztve az előadás dátumát, mely más adatok szerint kétségtelenül október 13-a.

A gyűjteményben ezt a drámacímet is megelőzi egy másik címlap, mely modern írással a fenti címet és adatokat tartalmazza. Alatta azonban egy szlovák megjegyzés áll más kéz írásával, és eszerint a darabot Bártfán is bemutatták vizsga alkalmával. Az előadás időpontjáról nem kapunk tájékoztatást.

Az *Eleazar* a gyűjteményben egyike annak a két eperjesi drámának, melyeknek létezéséről, előadásáról eddig is tudtunk. Ránk maradt ugyanis nyomtatott programja, és foglalkozott vele a szakirodalom.¹⁸ A mártóni gyűjteményből most ismertté vált a dráma szövege is.

A szövegnek a nyomtatott programmal való egybevetéséből két helyen következtethetünk némi eltérésre. Az I. felvonás 9. jelenetében a program alapján azt várhatnánk, hogy a megnevezett Discordia és Concordia szerepel a jelenetben, vagy legalább beszélnek róluk. A kézirat szövegében nem lépnek színre, és nincs szó róluk. A III. felvonás 6. scenája a kéziratban rövidebbnek tetszik,

¹⁷ „Oho, inanes nugae! Parnassus sine lignis, Laurus sine auro quid valent, nisi quantum manubrium dempta securi.”

¹⁸ RMK II, 1123. „Eleazar Constans, quem Honori Generosorum et Nobilissimorum D. Nomine Incltyti Status Evangelici in Collegio Eperiensi Inspectorum . . . in Scenam produxit Anno MDCLXXVIII. Die 13. Octobris. (Bártfa 1668.) — MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században.* Bp. 1881. 344—45. — H.: *Schulkomödien.* Korrespondenzbl. 1885. 63. — HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. coll. története.* Kassa 1897. II. 25—27. — DOMBY Béla: *A drámatrás kísérletei Magyarországon a XVI. és XVII. században.* Pécs. 1932. 109—112. — ČESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ: i. m. 263. (L. a 3. sz. alatt.)

mint ahogyan a nyomtatott program alapján gondolni lehetne. Az angyalok énekéből alig cseng ki az a biztatás, melyet a nyomtatvány itt ígér. A kéziratban a jelenet emblematis: „Emblema.” Rendezői utasításképpen pedig e rövid „argumentum” után: „Angeli 2, quorum unus securim ex una parte, alter vero Coronam offert” olvasható. Eleazar nem habozik, mint ahogy ilyesfélére a programból következtethetünk, ahol a jelenetről ez áll: „Eleazar dum fluctuat animo ab Angelis cantu et *adhortatione confirmatur et ut se submittat voluntati divinae, monetur.*”

Azon felül, hogy a gyűjteményben megtalálható a dráma szövege, értékessé és érdekessé teszi azt számunkra az a tény, hogy nagyon sok olyan tájékoztatást, rendezői utasítást tartalmaz, melynek segítségével a drámát hatásosan színre lehetett vinni. Sokszor mai értelemben vett forgatókönyvként tájékoztat, mit kell tennie a rendezőnek, milyen felszerelést, ruházatot szükséges alkalmazni, hogyan kell a szereplő személyeket mozgatni. A dráma szövegének első mondata pl. azzal indul, hogy megmondja, mit csináljon Democritus és Heraclitus az Antisceniumban.¹⁹ Pontosán megadja a több személyes szerepkörökben a személyek számát.²⁰ Ugyanakkor lehetőséget ad, hogy több tanulót is színpadra vigyenek.²¹ Technikai utasításokat ad, hogyan érkeznek a színpadra fentről az égből, a levegőből az istenek, szellemek. Így száll le Fortuna az I. felvonás 7. jelenetében: „artificose per rotulas” tiszta fehér vagy vörössel átszótt ékes ruhában,²² és amikor a katonák a kezében tartott borostyánból font koszorúja után nyúlnak, ugyanúgy tűnik el szemük előtt. A IV. felvonás 4. jelenetében Justitia ugyanígy „demittitur ex alto”, majd utána „retrahitur inter nubes”. Az V. felvonás első jelenetében az Éj fedett arccal ereszkedik alá — „lente et insensibiliter per rotas ex alto”. A szín — a nyomtatott programnak megfelelően — itt a tenger. Ebből lép ki lovairól a tengerpartra Neptunus, ahol lassan, sétálgatva alt hangon énekel a Patientia, őt követőleg pedig a Providentia basszus hangon. Miután Neptus megvigasztalja a Spest, újra énekelnek. A tenger zúg, az alvó oroszlánok felszökkelnek, Eventus (a Sors) pedig bejelenti, az ég teljesíti a földiek kérését. Nem az, nemcsak az fontos, amit a szereplők mondanak, hanem ahogyan szem- és fülgyönyörködtető látványban bemutatják.

Nem kevésbé volt hatásos rendezés a III. felvonás 7. jelenete, melyben Antiochus²³ előtt elvonulnak győztes katonái, a félmeztelen, kopaszra nyírt, megkötözött zsidók. Egy kisfiú kocsiban ülve gyeplővel kormányozza az oroszlánfogatot; felharsannak a kürtök, zúgnak a dobok; pompás öltözetű katonák menetelnek győzelmi dalokat énekelve, míg a foglyok tömege sóhajtozások közt, a muzsikától elnyomva gyászhangú éneket mormol szomorú hangon, ellentétben a vidám, boldog katonákkal, kik Antiochust, Marsot éltetik. Minden mozzanatot aprólékos rendezői utasítás határoz meg.

A látvány mély hatást gyakorolhatott a nézőkre. Emléke eleven néhány évtized múlva is. Mikor Matthaides Sámuel (1710—1721 közt a Kollégium rectora) jegyzeteivel egészíti ki Rezik János *Gymnasiológiájának* kéziratát,

¹⁹ „Democritus et Heraclitus. Ter ridendo ille, hic flendo transit theatrum.”

²⁰ Eleázárnak három társa van, Antiochusnak tíz tanácsosa, a tribunusnak tíz katonája; őt zsidó bujdosik a sivatagban, három katonával találkoznak, Honoriusnak hat szolgálja van, az angyalok száma hat, illetőleg négy.

²¹ Pl. az I. felv. 4. jelenetében azt tanácsolja: „Adjungantur personae mutae propter solennitatem.”

²² „Exornatus, ut Fortuna solet.”

²³ „indutus Turcico modo”

díszes, Seneca tragédiáinál emelkedettebb előadásmódról beszél. A kötélén ide-oda rángatott zsidó foglyok a gályákra hurcolt prédikátorokat juttatják eszébe, és meghatottan idézi az előadást sóhajtozások és könnyek között szemlélő Keczer Jánost és Sartorius János prédikátort, amikor a bizonytalan jövőre gondolva mondják egymásnak: bárcsak ne szakadnának ránk ezek a bajok, melyeket itt mintegy kísértetben látunk.²⁴

A fenti tömegjelenet után a rendezői utasítás szerint „mutatur Scena, dum ingrediuntur in Theatrum Tubae, Musica solennis. Emblema II. Gloria Comitata Marte, Pace, Livore, Tympanis, Ubertas”; Mars után Constantia beszél. Kezében tűzszívet tart, szavai közben a magasban rakéták puffannak. Lángra lobban a kezében tartott szív, melyet térden állva magasba emel, aztán felegyenesedik, hogy Istenhez fohászkodjék, akiben egyedül bízik, akiben elégni akar. Szavai közben újabb rakéták hullnak alá. Megszólal szomorúan a kar, s a függöny lassan leereszkedik — vége a felvonásnak.²⁵

A mindenre kiterjedő figyelemmel készült rendezői utasításokat feleslegesnek tűnik itt tovább ismertetni. Az *Eleazar* dráma azt mutatja, hogy az eperjesi Kollégiumnak 1670 táján nemcsak jó drámaírója volt, aki mellett egy egész drámaíró műhely működött, hanem fejlett volt itt a színjátszás technikája is. Az iskola jól felszerelt színpaddal, ruha- és kelléktárral rendelkezett. A Kollégium nemcsak az oktatás színvonalában, hanem a színjátszásban is felvette a versenyt a jezsuitákkal, piaristákkal.

Nem valószínű, hogy Ladiver Illés az 1668-ban bemutatott *Eleazarban* az evangélikus (és református) prédikátoroknak hitükhöz való ragaszkodását mintegy előképben akarta bemutatni. A rekatolizálás ekkor még nem folyt ilyen erőszakkal. A fentebb említett Matthaëides azonban már joggal látott benne ilyesfélét néhány évtized távlatából. Tárgyválasztásban Ladivernek nem volt hatása az eperjesi drámajátékokra, technikát, formai megoldásokat azonban tanulhattak tőle, így pl. a dialógusok gyakoriságát, az ellenkező nézetek képviselőinek szóversenyét, a keresztény cselekmény kivetítését a klasszikus mitológiába stb. Stílárís rokonság, kifejezési fordulatok, szólamok is rokonítják a drámákat Ladiver művéhez.

20. *Acclamationes In Natali Excellentissimi Domini Samuel Pomarij Inter dedicationem Carminis Anno 1670 a Poetis factae* (262a—269b). Pomarius április 26-án született. 1670-ben ezekben a napokban az elégedetlenek már támadásban voltak, viszont Zrínyi Péterék már le is tették terveikről, Bécsben tartózkodtak.

Remény és kétség közt ünneplik az Ecclesia hajnalcsillagát, a haza szemefényét, a Kollégium oltalmát. A Kollégium rövid ideig tartó virulása után vihar-

²⁴ „Ornatus erat hic actus exquisite; Oratio altior Tragediis Senecae, confessione etiam adversae Religionis praesertinus nihil pulchrius inveniri poterat . . . ligatos seminudos decalvatos raptabant hinc inde per Theatra Judaeos hostes eorum. Quid hoc aliud, quam Praeludium Pastorum ad triremes missorum, fuit? Miserabili voce hymnis ad lachrimas ciendus, illusi, atque quid hoc? Eiulantium in carceribus imago. Eleazar recusans suillum, Tijpus erat constantium confessorum Luth. religionis. . . . Johannes Keczer Nobilis eruditus et Johannes Sartorius, Pastor Eperjesiensis inter suspiria et fletus totum hoc tempus actionis transmisere. Is, repraesentantibus copiosas lachrimas, respondit, utiam nos ista mala non praemant, quae velut in umbra cernimus.” (Fragmenta Gymnasiologiae Hungariae Professoris Collegii Epperjessiensis Joannis, Rezikii continuata a Samuele Matthaëide. Prešov, Štátny oblastný archív. Sign. EK-P 102.)

²⁵ „Raketlae demittuntur aliquot ex alto. Incendit cor, quod tenuit manu, et tenet arduus flexis genibus, sed post surgit . . . o Deus meus, o ignis meus. Raketlae mittuntur Constantia stat immobilis . . . Chorus ludit tristissime et modice demittitur velum.”

felhők közelednek, az ünneplés öröme nem tudja áttörni a komor hangulatot. A gyűjtemény legjellemzőbb, legjobb darabjai közül való.

21. *Chrysopoterjon Fortunae pro Eride Artibus*. Jn certamen et ambiguum Coronam sub Patrocinio ex auspiciis Jnelyti et Amplissimi Senatus Eperiensis Veluti Agonothelarum munificentissimorum a Poetica Juventute Ex Chryso Mallo Apollinis Anno MDCLXX die [a nap hiányzik] octobris devote propositum. (270a—293a)

Fortuna aranyserlegéért versenyeznek a különböző osztályok (tantárgyak) megszemélyesítői, de sikertelenül. Az V. inductio közjátékszerű jelenet: Rusticus és Opilione (a juhász) is sikertelenül próbál szerencsét.

22. *Salomon* Jn Theatrum Scenicum introductus Anno 1670. (294a—313a). Salamon a darabnak látszathőse, nem bibliai, hanem Eperjesre vonatkozó fiktív dráma szereplője allegorikus alakokkal. Salamon király Eperjes városbíráját testesíti meg: cselekedetei, elvei ez utóbbiéi. Az, hogy nem hatalmasodik, mindent szeretettel ér el; hogy eszménye a mértéktartás, a középút, a virtus, igazság, szerénység. Az erények: Prudentia, Justitia, Temperentia ezért örvendeznek. Magnificencia azért gondoskodik számára gazdagságról, hogy városfalak, paloták, tornyok, Kollégium, a játékok bemutatására alkalmas állás (pegmata) épüljön.

23. *Religio periclitans* Jn Theatrum Scenicum Anno 1670 Circa Dominum Oculi introducta (313b—329a). A darabot 1670. március 9 táján játszották, húsvét előtt a negyedik vasárnap körül.

Tárgyánál, előadásmódjánál fogva, valamint kifejezési eszközeiben az eperjesi Kollégiumban 1670 táján játszott vallásos panaszdrámák egyik legtipikusabb képviselője. Bevezetőből (Processus), 10 részből és Epilogusból áll, vegyesen vers és próza, sok énekkel, muzsikával. Az egyes részeket rövid summázás vezeti be.

Az evangélikus egyház állapotán való kesergéssel kezdődik. Veszélyben a Religio. A sötétség hatalmai: Injuria, Persecutio, Infamia, Calumnia, Insidia elfogják Fidest, megkötozik, nyelvét kivágnak; a Religiotól elveszik a Bibliát. A Spes, Charitas, Innocentia megszemélyesítői keseregve panaszkodnak. Az Auxilium Divinum jön segítségül, visszaadja erejüket, a Religionak a Bibliát, keresztet; bátorítást nyújt. Az erények is egymást biztatják. Az Epilogusban az előadó poetikai osztály élteti a patronusokat a haza, az egyház és a Kollégium nevében.

A kézirat külön oldalon felsorolja a játékhoz szükséges ruhákat és kellékeket.²⁶

24. *Praxis Ovidiana*. Secundum plerasque Elegias Tempori Anno 1670 mensi majo accomodatas instituta, cui tres Dialogi immiscentur. (329a—333a). A négy részből álló darab nem teljesen kidolgozott drámaszöveg, egy részének csak vázlatpontjai vannak meg.

Az 1670-es háborús hírekre (nemesi felkelés, a török készülődés híre) az iskolából többen eltávoztak. Visszatartásukért készült a darab, melyben hangot kap a török kérdés törökellenes éllel.²⁷ Egyetlen ilyen a gyűjteményben.

²⁶ 329a lap. „Vestimenta Personarum et Instrumenta”.

²⁷ Harmadik része: „Dialogus Duorum Pannonum et Turcae”. A török Ebuhanife ellenségesen, csúfolódva lép fel, a két magyar már-már kardra megy vele, végül is a török otthagyja őket. „Vivite potius, vivere vobis poena est. Fiant Induciae, dum lunatum induco exercitum.”

25. *Dialogus Christi Ascendentis et 9 Acclamatorum* (333a—335a). Nincs részletesen kidolgozva. Azon kevés daraboknak egyike, melyben nincs siránkozás, gyász. Ellenkezőleg! Elmúltak a gyászos idők, vége a jajoknak, az ég örömet kíván, tapsoljatok hívek.

Ha 1670. áldozócsüörtökére írták (ekkor május 15-re esett), az öröm hangját megérteti az a tény, hogy május 1-én a felkelők tályjai gyűlése elhatározta a fegyverletételt. A felszított kedélyek lecsendesedtek; a megtorlás, felelősségre vonás még nem volt tapasztalható.

26. *Aggratulatio in Festum Johannis* (335b—337b). Három Congratulator és három Aggratulator dramatikus szerkezetű köszöntővel ünnepli János napon Mollerus Johannest. Bár Mars serege megöli az örömet, és muzsikaként harci kürtök gyászos szava hallik, a félelem közepette is vidá a szív Fragara hajnalcsillagának neve napján. Valószínűleg a december 27-i János-napot köszöntötték így 1670-ben, amikor december 10-én a császári csapatok megszállták Árva várát, 22-én pedig Likavkát.

27. *Acclamations votivae. In honorem Generosi et Clarissimi Johannis Weberi* (338a—347a). Actusnak mondott énekes aggratulatoria, mellyel a Kollégium 11 osztálya meg az Ecclesia és Eperjes városa Weber Jánost köszöntötte a béke visszatérésének reményében.

1670. december 27-re készülhetett ez is: a Kollégium három évi adósságáról beszél az első köszöntő. Ez után Weber Jánost hamarosan letartóztatták az összeesküvésben való részvétel gyanúsítva.

28. *Summa Actus de Papiniano. Anno 1669. in Generali Examine habiti* (347b—365a). Ez a kéziratban olvasható második olyan drámaszöveg, melynek szintén ránk maradt nyomtatott programja, és a szakirodalom elég sokat foglalkozott vele.²⁸ Ismeretes róla, Thököly Imre is játszott benne. Ekkor már a sintaxista osztály tanulójaként játszotta Imre király alakját (II. felvonás 6. jelenet), akit Gryphius *Papinianus*-ától eltérőleg meglepő anakronizmussal teremtett meg Ladiver Illés képzelete, bizonyára csak azért, hogy méltó szerepet juttasson a Kollégium nagyreményű ifjú grófjának. Az argumentum szerint a dráma érdekessége volt, hogy az I. felvonás után német nyelvű, a II. után magyar, a III. után szlovák nyelvű intersceniummal zárták a játékot.

A kézirat szövege némi csalódást okoz olvasójának. Legfőképpen azért, mert nem találjuk meg a nyomtatott programban jelzett három közjátékot. Egyről azonban hírt ad a kézirat. A II. felvonás végén rövid tartalmi ismertetést olvashatunk latinul a Welfek és a Hohenstaufok (Waiblingek) XIII. századi küzdelmének egyik mozzanatáról. Ha jól értelmezzük a szöveget,²⁹ a weisbergi

²⁸ RMK II, 1185. „Papianus Tetragonos, Hoc est Vir Magnanimus, Justus, Constans rectique pertinax in Theatvm productus . . . ab illustrissima, Spectabili, Magnifica, Generosa ac Ingenua Juventute Gymnasii Evangelici, quod Eperjessini est, Pro felicie Examinis Publici Colophone, scenice monstratus Anno Christi CIOICLIX. die 4. Octobris.” (Lőcse [1669.]) — THALY Kálmán: *Thököly Imre és iskolatársai mint színjátékosok*. Sz. 1880° 411—17. — MOLNÁR Aladár: *i. m.* 345. — VECSEY Tamás: *Aemilius Papinianus pályája és művei*. Bp. 1884. — ANGYAL Dávid: *Késmárki Thököly Imre*. Bp. 1888. I. 30. — VÖRÖS Sándor: *Három nevezetes előadás az eperjesi Kollégiumban*. ProtSz 1939. 239—40. — RUŽIČKA, Vladislav: *Eliáš Ladiver mladší slovenský pedagóg*. Turč. Sv. Martin 1946. 224, 236. — ESZE Tamás: *Missovitz Cyrus-drámája*. ItK 1964. 55. — ČESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ: *i. m.* 263—64.

²⁹ 354b lap: „Interscenium de expugnatione Civitatis Battous [!] Ist . . . ta a Conrad IV. contra Ducem Bavariae Gvelfhium. Personae: Conradus, Tubal Carolus, Frater Caesaris, Ferdinandus, Maria, Fridericus III., Albertus Cancellarius cum sex Capitaneis. Ubi

nőkről szóló monda — az elfoglalt városból hátukon vitték ki legdrágább kincsüket, a férjüket! — volt a közjáték tárgya. A szereplők nevéből, de magából a témából is következőleg nem ez lehetett a magyar nyelvű interscenium, inkább a német nyelvű közjáték volt ez.

Csalódásnak mondhatjuk azt is, hogy a gyűjteményben nem a teljes szöveget találjuk. Erre már a cím figyelmeztet: az *actus summáját* ígéri. Szerencsére azonban ismerjük a teljes szöveget is. Az OSzK kéziratára tartalmazza Quart. Lat. 697 jelzet alatt a körmöci Brumer Dávid kéziratában.³⁰ A címlap *Actus comicus*nak mondja a tragédiát, s 1670-re keltezi. A szöveg végén „Finis positus Anno Christi <1670> 1670 Die ... [a számjegy olvashatatlan, beleesik a kézirat gerincébe] Januarii DW”.

A mártoni gyűjtemény összeírója kb. harmadára csökkentette a szöveget. Az elején bő tartalmi ismertetésbe is belefűz már eredeti mondatokat. Az I. felvonás 3. jelenetétől aztán egyenes beszédben adja a drámát, csak nagyon le rövidíti a szerepeket. Nem hagy el belőlük, de tömöríti mondanivalójukat, lecsökkenti a jelenetek terjedelmét. A darab vége felé kevésbé szűkszavú. Kétségtelen, hogy a mártoni drámagyűjtemény darabja így olvasmányosabb, a beszédek gyorsabban peregnek, a cselekmény elevenebben halad előre. Többször megesik az is, hogy a mártoni kézirat nem ugyanazt a szövegezést adja, mint a Brumer-féle kézirat. Egymástól függetlenül mennek vissza ismeretlen forrásra, s nem valószínű, hogy az Ladiver eredeti szövege volt.³¹

A nyomtatott program alapján feltételezhető, hogy a II. felvonás 4. jelenete eredetileg hosszabb lehetett, mint amennyi most a kéziratokban, elsősorban a mártoni kolligátumban. A három szereplő mindössze egy-egy mondatot mond, s ez nem fedi eléggé a program tudósítását: „Instinctu Quinti et Laeti Bassianus meditari incipit Fratricidium.” Bassianus berohanása a szobába és gyilkossága nincs megindokolva. A programnak itt aránylag terjedelmes szövege az V. felvonás 3. jelenetében több mindenről nem tájékoztat, ami a szövegek szerint ott lejátszódik. A két kézirat legnagyobb szövegeltéréseit többek közt ennek a jelenetnek az elején figyelhetjük meg. De mindkettőben megvan — a nyomtatvány erről nem beszél — Bassianus és Papinianus fiainak az összeszólalkozása; hogy ezt megelőzőleg Papinianus térden állva könyörög a császárnak, hogy ne sújtsa a családját egyetemlegesen halállal; hogy míg visszavonulva ágyasházába Bassianus erkölcsileg igazat ad Papinianusnak, monologizál, az alatt őt a miniszterek engedékenységre akarják rávenni. A program szerint a darab postsceniummal, a mártoni gyűjtemény szerint Epilogussal, az OSzK kéziratában mindkettőtől³² fejeződik be. A kéziratokban azonban ezekből semmit sem találunk.

Brumer másolata a dráma után tartalmazza azokat az énekeket, melyeket a felvonások végén és a jelenetek közben a kórusok énekelnek. Így az I. felvonás végén az udvari emberek, a II. felv. 5. jelenetében Géta felett a lányok gyászéneket, a felvonás végén a katonák, a III. felvonás végén Géta szolgái; az V. felvonás utolsó jelenetében ismételten a szolgák és az asszonyok kara énekel. A mártoni gyűjteményben jelezve van, hogy a IV. felvonást is énekekkel fejezik be.

construatur Murus et Machinis impetatur. Post data gratia, Mulieres Viros efferant, quos hostes adoriantur.”

³⁰ Davidis Brumer Cremniciensis Elaboratio Actus Comici de Papiniano Consiliario Bassiani 1670.

³¹ A darab forrásával, Gryphius művével itt nem foglalkozunk.

³² „Et sic clauditur actus. Sequitur Epilogus et Post-Scenium.”

Ebben a drámában jóval kevesebb rendezői utasítást, tájékoztatást találunk, mint az *Elazarban*. A mártoni kézirat ezekben is tömörít, Brumer sokkal részletesebb. A színrevitelben azonban kevesebbszer éltek technikai színpadi fogásokkal.

A II. felvonás 6. jelenetének rendezői utasításai szerint az Imre királyhoz menedéért jövő Bassianus hajón érkezik, a tenger háborog, a hajót villámcsapások sújtják, a vész bömböl.³³ Géta megölése után, mikor a temetéshez készülnek, a lányok gyászéneket énekelnek, az igazság istennője, Themis leereszkedik az égből, szavaira a fúriák feljönnek a pokolból, hogy Bassianust meggyötörjék. A fekete alakok kezükben fáklyákkal Bassianus ágyasházában ugrándoznak, szeméit pillogtatják a fénnel. Hogy milyen szavakat intéznek egymáshoz Themis és a fúriák, a kézirat nem tartalmazza.³⁴ A darab zárójelenete a poklot ábrázolja. Miközben a holttestet a szolgák és asszonyok énekkarától kísérve a palotába viszik, a pokolban feltűnik Bassianus, nyomorultul érthetetlen panaszos hangon jajveszékelve, hogy mikor a szava már nem hallik, a tűzbe bukják le.³⁵

A kéziratok a szereplőket mindig a jelenetek elején sorolják fel. Természetesen, csak azokat, akik abban a jelenetben a színre lépnek. Megtörténik, hogy néha a mártoni gyűjtemény összevon szerepet, vagy másnak a szájába adja a szót, mint Brumer másolata. E néhány eset azonban sehol sem okoz zavart. A nyomtatott program a cselekmény ismertetése után adja a „nomina actorum”-ot osztályok szerint. Összesen 257 személyt sorol fel. Ennyien léptek fel a darabban? Rejtély, mért találunk a szerepek között ilyeneket, mint Isabella, Foemina cum Isabella (hatszor!), Regnicola (tizenhatszor!) stb. Csak azt tudjuk feltételezni, hogy az ismeretlen közjátékokból kerültek ki.

29. *Actus Brevis de veteris Annj Valeditione (380a—383a)*.

Az 1669-es év búcsúztatása. Az óévvel távozik a gyűlöletes Miseria, a Tristitia itt marad. Az új év a gyász, nyomorúság helyébe örömet ígér. Mars és Furor fenyegetődzik. A Poenitentia bűnbánatra szólít. Ez után a kevéssé biztató előzmény után az Epilogus derült jövőt ígér: ha virul az istenes élet, tartós lesz a boldogság és az öröm.

A felsorolt darabok közül az elsőt (*Ecclesia in exilio triumphans*) kétségkívül Lőcsén játszották. Lőcsén keletkezett a 9. számú felköszöntő jelenet, és itt adták elő 1673 őszén a vizsgára összegyűlteket üdvözlő rövid dialógust. (10. sz.) Ezek előadásában részt vettek az Eperjesről 1673 tavaszán ide futott diákok is. Az ellenreformáció itt csak 1674. április 6-án diadalmaskodott, sőt, csak ez év

³³ „Interim mare erigitur, fulgura quasi de Coelo dejiciuntur in navem Bassiani, audiuntur tormenta.”

³⁴ „Cleander ingreditur funus curatum. Virgines funebre carmen canunt, et Morio cum nigro Pallio sequitur veste vel versicolore. Themis postea descendit de Coelo atque eleganter, advocat Furias, quae ascendunt ex Inferno mireque se Bassianum exerucituras pollicentur. Saltitant Facibus, nigro vestitu in cubiculo Bassiani, facibus ejusdem oculos perstringentes, ubi Morio obsepit sub sellam et lecto sese occultat. Themidos alloquium ad Furias et Furiarum Responsio”.

³⁵ „Interim dum Chori sua proponunt, in inferno sedet Bassianus, et misere queritur de flamma, sed vocibus, quas nemo percipit. Et tandem sub finem, cum Chorus desinet, ipse decidit in ignem. Et sic clauditur actus”. (A nyomtatott program szerint vele van Laetus is.)

szeptember 3-án tiltották meg, hogy a város evangélikus lelkészeket és tanulókat befogadjon.³⁶

Bártfán játszották az 5. (*Parnassus violatus et vindicatus*) és a 7. szám (*Pallas Victrix*) alatt említett drámákat. Az eperjesi Kollégium elvétele után 1673-ban itt is még tanítottak. Szirmay Endre az 1673. év harmadik negyedében pl. itt tanulta az oratoriát Ladiver Illés vezetése alatt.³⁷

A gyűjteményben olvasható drámák nagy többségét azonban Eperjesen adták elő. Erről a címmel kapcsolatban többször tájékoztat a kézirat, máskor a téma vagy az előadás alkalmá bizonyítja az eperjesi bemutatás tényét. Így a 6., 8., 11—28. számú daraboknál. Az előadások 1667 ősze és 1673 eleje között mentek végben Eperjesen. Az utolsó produkció abban az időszakban történhetett, amikor Eperjes a kuruc bujdosóknak hódolt, 1672. szeptember 30 és 1673. január 3-a közt.³⁸ A 187b—190b lapok declamatio-sorozatát az 1672/73. tanév őszi évnyitásakor játszhatták. Az akkori politikai helyzet magyarázná a sok gyászos hang után a reménykedés, az öröm kifejezését.

Nem lehet határozott helyhez kötni a 2—4., 12., 25. darabokat. Korvonatkozás nincsen bennük. Farsangkor, húsvétkor, karácsonykor, Gál napján,³⁹ áldozócsütörtökön mind a három város evangélikus iskolájában elképzelhető iskolai színjáték. Szövegekörnyezeténél fogva leginkább a 25. számú, az áldozócsütörtökre szánt darabról jogos azt feltételeznünk, hogy Eperjesen adták elő, illetőleg terveztek előadását. Azoknál a daraboknál ugyanis, ahol a kézirat nem kidolgozott drámaszöveget ad, nem zárkozhatunk el attól a gondolattól, hogy nem valóságban eljátszott drámák voltak, hanem csak drámatervek, vázlatpontok, melyek alapján a darabot könnyen meg lehetett írni. A Gál napjára tervezett előadás szövege is az Eperjesen játszottak sorában foglal helyet, feltételezhetően ezt is oda szánták. Leginkább a 2—4. daraboknál gondolhatunk lőcsei vagy bártfai előadásra, minthogy ezek előtt, illetőleg ezek után nem eperjesi vonatkozású szövegeket olvashatunk. Ámbár az 5. számú drámánál csak a sor fölé írt javítás tartalmazza a Bártfa nevet, illetőleg a címlap írása üt el az előtte és utána következő lapokétól.

A gyűjtemény összeírásának helyét nem tudjuk meghatározni. Vannak Lőcsén keletkezett írások benne, melyeket bizonyára a keletkezésük táján ott másoltak le (130b—141b). Írtak bele Bártfán (vö. az 5., 7. számú darabbal!) is. Nem lehet bizonyítani, hogy Eperjesen egyáltalán másoltak valamit a kézirat-

³⁶ HAIN *i. m.* 415. — Hogy 1674-ben itt még folyt a tanítás, mutatja Szirmay Endre önéletrása: „Anno 1674 Primum Anni Quadrantem Leutschoviae, ubi unice Evangelicis docendi liberum supererat exercitium.” NÉMETH Lajos: *Szirmay Endrének önéletrajza*. TT 1882. 405.

³⁷ Eperjesről 1673-ban elúzetvén, Szirmay Endre Ladiver Illés tanácsára az év harmadik negyedére Bártfára ment tanulni, majd innen Szepesolasziba. („in Stylo oratorio Manuctore eodem Elia Ladivero explevi. Extremum quadrantem Olaszini sub dicto Ladivero”. NÉMETH: *i. m.* 406.) — A fenti nyilatkozat azért is fontos, mert Ružička a Ladiverről szóló monográfiájában (lásd a 28. sz. jegyzetben!) azt írja, Ladiver Eperjesről Tisovecra (Tiszolc) ment, itt volt 1674. február 14-ig. Nem tud bártfai és szepesolaszi időzéséről. Azt mondja, Magyarországról 1674. április 24-ig távoznia kellett. — Szirmay együtt ment Ladiverrel Danzigba: „ego cum Domino Ladivero Dantiscum sum missus residuum Studiorum continuaturus.” Május 13-án érkeztek Danzigba. Itt Ladiver őt Klesch Dániellel és az ifjú Ladiverrel együtt magánórákon taníttotta „in Stylo oratorio et Logica”. (Uo.)

³⁸ HAIN *i. m.* 413.

³⁹ Október 16.

ba. Lehetséges, hogy a gyűjtemény Eperjesen kívül keletkezett s nem itt írták bele azokat a darabokat, melyeket a városban előadtak.

Kétségtelen, hogy a drámák nem keletkezésük, bemutatásuk sorrendjében kerültek lejegyzésre. Ezt bizonyítja pl. hogy az *Eleazart*, melyet 1668. október 13-án mutattak be, 1671. december 9-én írták le. Ezt bizonyítja, hogy első darabját 1673. május 22-én játszották, az utolsót pedig 1669 végén. Ez előtt olvasható az 1669. október 4-én előadott *Papinianus*, de egy csomó 1670-ben keletkezett darab megelőzi ezt a szöveget.

Mindezek nem változtatnak azon a tényen, hogy a kéziratban 1667—1673 között keletkezett és legnagyobbbrészt Eperjesen előadott drámák olvashatók.

Ez a pár év volt az eperjesi evangélikus Kollégium életének első szakasza. Eperjesen a városi iskola 1531-ben öltött evangélikus jelleget. A tanítás a Stöckel-féle bártfai tanrendszer alapján folyt benne. A bártfaiak példájára az eperjesiek is külföldi akadémiákat járt tanárokat hívnak iskolájuk vezetésére. Az intézmény hírneve a XVI. század második felében egyre emelkedik, már gimnáziumnak kezdik nevezni. 1594—1599 közt a neves humanista költő, Bocatius János igazgatja az iskolát. Szerédi János rector idején (1629—1637) „celeberrima schola” néven emlegetik. Minthogy a Szepességben és Sárosban sem a lőcsei, késmárki, sem a bártfai iskolában nem tanítottak rendszeresen magasabb stúdiumokat, és Eperjesen a tanulók létszáma annyira megnövekedett, hogy a régi iskola nem tudta őket befogadni, másrészt a szomszédságban (Podolin, Szepeshely, Kassa) folyó piarista és jezsuita kollégiumok ellensúlyozására felmerült egy evangélikus főiskola felállításának a terve. 1665. augusztus 10—11-én Kassán állapodtak meg az evangélikus rendek és a felvidéki városok képviselői, hogy Eperjesen létrehozzák a Kollégiumot alumneummal és 40 tanuló számára nemesi internátussal.

A tanulmányi rendet, az osztályok megalapítását (tíz osztály: négy alsó, hat felső), a tananyag kiszemelését az 1667. április 14-én tartott gyűlésen állapították meg. Tizenkét világi felügyelőt választva, aláírták a szerződést „inter Status et Civitatem Eperiensensem”.⁴⁰

Ünnepélyes felavatással 1667. október 18-án nyílt meg a Kollégiumban az első tanév, Pomárius Sámuel rectorral az élén és olyan híres tanárokkal, mint Zabanius Izsák, Ladiver Illés, Pancratius Mihály stb. A tanulóifjúság az egész országból toborzódott, mágnás- és nemescsaládok fiai, polgárgyerekek mellett a szegény népből, sőt külországokból is. Nyilvános disputációk, szónoklati ünnepélyek, a vidéki és városi pártfogók, a tanárok születés- névnapjára rendezett ünnepek, színi előadások tették változatossá a tanévet és az évvégi vizsgálatokat.

A Kollégium működése azonban csak rövid ideig volt zavartalan. A kormányzat már az építkezés alatt nehézségeket támasztott a főiskola létesítése elé. Hogy mennél kevésbé szolgáltasson támadásra lehetőséget, nem is hívták másként, csak gimnáziumnak. A jezsuiták támadása korán megkezdődött az iskola ellen, az ellenreformáció egyre erőszakosabban hallatta szavát.

⁴⁰ Az iskola történetét lásd MUNYAY Antal: *Fortuna secunda et altera. Eperjes 1835.* — VANDRÁK András: *Az eperjesi ág. h. ev. ker. Collégium múltjának és jelen állapotának vázlatos rajza.* Eperjes 1867. — HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története.* Kassa 1896. — GÖMÖRY János: *Az eperjesi ev. kollégium története (1531—1931)* Prešov 1933. — SEDLAK, Imrich: *Dejiny Prešova. I—II.* Košice 1965. — KARŠAI, František: *Prešovské školstvo od najstarších čias do r. 1945. Jednotná škola 1967 2. sz. — Uő: Tristo rokov prešovského kolégia.* Uo. 4. sz.

Az 1670-es felkelés bukása után egyre reménytelenebbé vált a jövő. 1671. május 23-án Spankau császári tábornok Eperjesre érkezvén, a Kollégium új épületét magtárnak foglalta le. De a régi épületbe áttelepült iskolában sem folyhatott nyugodt körülmények között és sokáig a munka. 1673. március 10-én Volkra (Wolkra) elvette az evangélikusok valamennyi templomát, iskoláját. A tanárok, tanulók szétfutottak. 1682-ig nem volt evangélikus istentisztelet és iskola a városban.

Bár az iskolai színjátszásnak a Kollégium megnyitása előtről is vannak Eperjesről emlékei,⁴¹ ezek száma, főleg ha az 1667—1672 közti terméshez hasonlítjuk — kevés. Az 1667-es törvények az addig is szokásos declamatiokra, Gallus-napi, György-napi ünnepre hivatkozva rendelkeznek disputatiokról, declamatiokról, „actus oratorii”-ról, nyilvános vizsgáról.⁴²

Természetes velejárója volt az iskolai életnek, hogy a magasabb osztályok actus oratorii,⁴³ ünnepélyes disputatioi mellett az alsóbb osztályok tanulói is rendezzenek ünnepeket, színjátékokat a pártfogók és tanárok ünneplésére, az év nevezetesebb napjaira, ünnepeire. Színjáték írásra és rendezésre a leghatásosabb példát Ladiver Illés mutatta.⁴⁴ Talán a kétségtelenül tőle származó két drámán kívül, többet is írt, s a mártoni gyűjtemény egyik-másik darabjában az ő munkáját kereshetjük.

A gyűjtemény drámái olyan egymáshoz közel álló, egymásra emlékeztető tartalmi és formai jegyeket hordanak magukon, melyek miatt fel kell tételeznünk, hogy egy bokorban születtek, egyetlen dráma műhelyből kerültek ki. Ez azokra a darabokra is vonatkozik, melyeket Lőcsén vagy Bártfán játszottak, mivel témában, szerkesztésmódban, kifejezési eszközeikben, eszmevilágukban a hasonló tárgyú eperjesi drámák édes testvérei. Bennük számtalan elvont fogalom, eszme, érzés, gondolat megszemélyesítője lép színpadra. A Fides, Pietas, Religio, Spes, Virtus, Pax, Constantia, Charitas, Amor Dei, Innocentia, Honor, Poenitentia, Paupertas, Labor, Diligentia, Sudor, Candor, Sincerus, Salus publicus, Amor Litterarum stb. folytat harcot a sötétség, gonoszság, bűnök képviselőivel, mint pl. az Impietas, Invidia, Calamitas, Injuria, Insidia, Violentia, Calumnia, Superstitio, Desperatio, Comtemptus Dei, Luxuria, Ebrietas, Dolus, Fragilitas, Mors, Tentator, Voluptas, Oppressio stb. Alig van olyan darab, melyben ezek közül a megszemélyesített, allegorikus alakok közül valamelyik nem szerepel. Ezért viselik magukon a gyűjtemény drámái annyiszor a moralitás jellegét. Néha már a cím világosan utal erre: *Anima coeli amore saucia a tenebris ad lucem, a voluptate ad Christi crucem conversus, attisa* előre sejteti, hogy ebben a farsangi előadásban, nem a Voluptas, a Bacchus és más hívságos örömeke lesz a győzelem. De a grammatikai osztályban tanuló Thököly Imre dicséretére írt darabban is a sötétség szellemei harcolnak a Religio, Fides és a Spes ellen,⁴⁵ a 3. számúban Péter lelkében a Spes győzi le a Fragilitást, viszont Judáséban a Desperatio diadalmaskodik a Poenitentia felett.

⁴¹ ZABANIUS), Isaac: *Lyceum Eperiense Dramaticum*. Kassa 1661. — Uő: *David*. Kassa 1662. (RMK II, 1005.) — Uő: *Labarum Triumphale Victrici Palladi Fragariae solenne ut pote Dramaticum Lycei Eperiensis*. RMK II, 1053.

⁴² *Lycei Fragarii novi Delineatio*. Kiad. HÖRK: *i. m.* II. Okmánytár XIX., XI., XII.

⁴³ RÖSER Jacobus: *Actus oratorius*. Lőcse 1669. (RMK II, 1189.) — Uő: *Jvnius Brutus*. Lőcse 1670. (RMK II, 1241.)

⁴⁴ L. a 18. és 28. szám alatt!

⁴⁵ L. a 13. szám alatt!

Gyakran a tantárgyak megszemélyesített alakjai a dráma hősei. Ezek versengenek az elsőségért a *Pallas victrix*-ben, s győzik le az Ebrietas, Momus, Luxuria kísértéseit; ők versenyeznek Fortuna aranyserlegéért a 21. szám alatti darabban.

Néha az allegorikus alakokkal az istenek versengenek, leginkább Apollo, Pallas, Jupiter, Mars (Mavors), Bellona, Minerva, Bacchus; a *De Bello et Pace* címűben Neptunusszal szemben Minerva kerül ki győztesen.

Az allegorikus alakok igazi küzdőtere a győjteménynek egyik jellegzetes csoportját képező panaszdrámák. Az 1670. év körüli politikai és vallási helyzet hozta magával, hogy a mártoni kolligátumnak számos alkotásában a haza és az ekklézsia, az eperjesi skóla szomorú helyzete szolgáltatta a drámák témáját.

Nincs különbség, hogy Eperjesen vagy Lőcsén, Bártfán mutatják be a szomorú állapotokat, a hanyatlást. A veszély egyetemesen fenyegeti az egész evangélikus, (protestáns) egyházat, de a kéziratba került drámák még csak az eperjesi tapasztalatokra támaszkodnak; Lőcsén, Bártfán még működik az iskola, templom. A panaszkodó, a szomorú helyzetben siránkozó legtöbbször a megszemélyesített Fides, Religio, Pietas, Spes, Ecclesia, máskor az igazság istenasszonya Themis vagy Apollo. Legáltalánosabb, lehangosabb az egyház sorsán, az üldözésen való kesergés hangja. „O inanis Spes et fluxa Fides, // Miseranda jacet Religio. // Flete fideles, orphani flete // Tellus plangat, lugent aether”, éneklük a Geniusok már 1670. március 22-én.⁴⁶ Még keservesebben hangzik fel a panasz a templomok elvétele után: „O casus, o dolor, o damna, o moeror!⁴⁷ De egyidejűleg elhallgatnak a múzsák is. „Ubi Camoenarum vireta? Eheu, jacent!”⁴⁸ Mindebben egyúttal az ország baját is érzékelik: „Duramus ergo turbines inter soli // Coelique fulminantis inter nubila // Aegraeque luctus et querelas Patriae // Duramus. O quis atrae non animo pavet // Irata sortis tela? . . .”⁴⁹ Bármilyen kilátástalan is azonban a helyzet, a darabok a változás, a jobbira fordulás hitével fejeződnek be. Az ég meghallgatja a kéréseket. Az Auxilium Divinum (pl. visszaadja Religionak a tőle elvett kelyhet, a Bibliát, az erőt, hogy megújulva hirdesse a Bibliát, a hitet.⁵⁰ Krisztus még a száműzetésben is megvigasztalja az Ecclesiat: nem hagyta el, de a szenvedés vezet a virtushoz, az égi dicsőséghez.⁵¹ A derűs jövő ígérete azonban nem hangzik megnyugtatóan, az előzmények után legtöbbször nem meggyőző.⁵² Ebben a tekintetben realisabb hangulat árad pl. az 1670-ben Pomárius Sámuel születése napjára készült darabból.⁵³

Az egyház, az evangélikus vallás és iskola üldözése az aktuális, napi problémák színpadra vitelét jelentette. Ehhez hasonló időszerű kérdésekről beszélnek a drámák, ideszámítva azokat az alkalmi előadásokat is, melyeket egyes személyek tiszteletére szerveztek⁵⁴. Az eseményekre való gyors reagálást tükrözi a

⁴⁶ 23. számú darabban a X. részben (321b).

⁴⁷ 1. számú darabban a 2. inductioban (22b).

⁴⁸ Uo. (23b).

⁴⁹ 5. számú darabban az I. inductioban (66a). Ld. még folytatólag: „Oh alma tellus Pannonum, O Ecclesia // O Patria . . . // Quo decidisti? . . . // Musae lugent, Pulsa Religio gemit. // O luctuosam Patriae Catastrophen!”

⁵⁰ 23. számú darabban a XI. részben.

⁵¹ 1. számú darabban a 4. inductioban (27ab).

⁵² L. pl. a 26. számúban!

⁵³ 20. sz.

⁵⁴ Ezeknek a köszöntő, üdvözlő alkalmi jeleneteknek is mindig van időszerű mondani-valójuk, az Eperjesen túlterjedőleg szélesebb közösség gondját is megszólaltatják. Ld. a 6., 9., 10., 13., 14., 18., 20., 26., 27. számú darabokat.

De Bello et Pace című drámatervben az ismeretlen szerző állásfoglalása és tanácsa, vessenek véget a felkelésnek, tegyék le a fegyvert. Az 1670. év háborús légköréből hatolt be néhány mozzanat a *Praxis Ovidiana* című, szintén csak vázlatosan lejegyzésre került darabba. Eperjesi helyi vonatkozások miatt érdekes a Salomon ürügyén a városvezetésről nyilvánított vélemény kifejezése. Az új iskolával való megelégedettség visszhangzik egyebek közt a 16. számú évnnyitó előadásból és fellelegzés, a rövid életű öröm a másik, valószínűleg 1672-es őszi tanévnyitó jelenetből.⁵⁵ A Kollégium rövid fennállása alatt is nem egyszer küzdött anyagi nehézségekkel. Ilyen ok bírhatta rá a drámaíró, hogy színpadra vigye a *De Liberalitate* című, támogatásra felhívó darabot. Talán éppen 1669 júliusában történhetett ez, amikor Keczer Ambrus Thököly István 1000 Ft-os adományával érkezett a városba, és egységet teremtett a rendek és a város vezetői között.⁵⁶

Távol állnak a mindennapi gondoktól, közügyektől, politikától az év jelesebb napjain bemutatott iskolás játékok, a karácsonyi (*Iesus Desiderium et Delicium Piorum*), húsvéti (*Petrus poenitens et Judas desperans*), áldozócsütörtöki (*Dialogus Christi Ascendens et 9 Acclamatorum*), a Gallus napi (*Bilibaldistrobrius*) előadások. Az óesztendőből való búcsúzást (*Actus brevis de veteris Annj Valedictione*) azonban beárnyékolja a jövő 1670. év bizonytalan, kevés jót ígérő kényszerű köszöntése.

A mártoni gyűjteménynek 29 drámája párját ritkító bő termés 6 esztendő iskolai színjátszásából. Ladiver két drámáján kívül azonban szigorú mércével mérve, alig tartalmazzák a dráma műfaj meghatározó jegyeit. Drámai küzdelemtől, igazi cselekménytől velük kapcsolatosan nem beszélhetünk. Leginkább laza szerkezetű dialógusok. Részben alkalmi jelenetek vagy certamenek; allegorikus játékok, moralitások. Legtöbbjükben a különféle műfaji elemek keverednek egymással. Nagy szerepet kap bennük az ének, a kórus, a muzsika. Nagy gondot szentelnek az átgondolt, tervszerűen megrendezett, hatásra törekvő játékmódra. Érdekességük és értékük a rendezői utasítások bősége. Minthogy néhány kivétellel témájukat a jelenből merítik, aktuális kérdéseket visznek színre, tárgykörük meglehetősen szűk. Ennek következtében felépítésük, sőt kifejező eszközeik is sematikusak, egy kaptafára járnak. Szűk eszmekörüknek megfelelően szerepek és szereplők ismétlődnek, azonos fordulatokkal, visszatérő kifejezésekkel beszélnek. E miatt a szűk körben zártságuk miatt az evangélikus iskolai színjátszásra általánosítások levonására nem alkalmasak. Bár az iskolában tanult poétikai és retorikai szólamok használata, az elkeresztényesített tantárgyszerű mitologizálás, allegorizálás, misztifikálás egyben általánosan is korjellemző, ilyen iskolai előadások első sorban erre az időszakra és Eperjesre jellemzőek.

⁵⁵ 17. sz.

⁵⁶ *Keczer Ambrus Naplója*. II. 401. Kiad. TASNÁDI NAGY Gyula, Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századokból. Bp. 1894.

VARGA, IMRE

**Vingt-neuf textes de drame dans une source manuscrite datant de l'année
1670 environ**

C'est dans le département des manuscrits de la Matica slovenská de Slovaquie (Martin) que se trouve un colligatum de manuscrits, qui peut être considéré la source la plus riche des pièces jouées aux écoles luthériennes de la Hongrie de jadis. Le manuscrit trouvé, à la fin du XIXe siècle, dans l'héritage du pasteur de Bártfa, contient le texte de 29 drames scolaires. Les textes et les instructions et remarques de technique scénique figurant dans les textes donnent un tableau sur l'art dramatique des écoles d'Eperjes, de Bártfa et de Lőcse aux années 1670 environ. Les pièces restées en manuscrits se datent précisément des années quand la récatolisation s'appesantissait le plus lourdement sur les habitants luthériens de ces villes.

Étant donné que la littérature spéciale ne s'occupait guère de ces drames, l'auteur a soumis ce manuscrit à un examen plus approfondi au cours de la préparation de la publication intitulée *La source et la littérature des drames scolaires protestants de Hongrie*. Après les avoir examinés et analysés, il souligne l'importance de ce recueil de drames dans l'histoire de ce genre en Hongrie.

Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben: Michael Ritthaler (1682—1685)

A régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiája újra történő feldolgozásának kérdése már közel egy évtizede újra felmerült.¹ Az MTA támogatásával az OSzK-n belül az RMNy-csoport keretében néhány éve — igen szűk keretek között — elkezdődtek az első felmérések és kísérletek. Ennek során végleges formában kikristályosodtak annak a szerzői névsornak szempontjai, amelyek elengedhetetlen alapját képezik a további munkálatoknak. Ebben néhány rövid adattal (születési hely, év stb.) szerepel minden magyarországi, ill. hazánkban tartósan megtelepedett külföldi szerző, aki 1801 előtt kéziratossá vagy nyomtatott formában szellemi alkotást hozott létre.

A lista összeállításához természetesen Szinnyi életrajzi lexikonából kellett kiindulni, ahonnan nem kevesebb, mint kb. 7500 személy adatsorozatja került kiemelésre, ill. rögzítésre. Magának a névnek alakjától kezdve minden adatsorozatban igen sok esetben bizonytalanságra, ellentmondásra, következetlenségre és mindenekelőtt hiányra derült fény ennek során. Megszüntetésüket, ill. kiegészítésüket — a jelenleg rendelkezésre álló ismeretek alapján — nyilván csak korlátozott keretek között lehetett az első munkamenetben elvégezni. Bevonásra került ehhez Zoványi Jenő *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* c. munkája. A következőkben mind az RMK, mind az RMNy munkálatai során eddig összegyűjtött adatok nyertek, ill. folyamatosan nyerne bedolgozást az első ilyen jellegű jegyzékbe. Úgy tűnik, hogy ezt követően érdemes lezárni ennek munkálatait, és annak eredményét sokszorosított formában — további számos kiegészítésre várva — egyelőre csak szűkebb, belső használatra közreadni. Az előzetes számítások alapján kilátás van arra, hogy e listán szereplő személyek száma meg fogja közelíteni, vagy akár el is érheti a tízezret. A lényegesen elütő névformákból álló utalók ezrei fogják ezt még dúsítani.

A majd így elkészült lista nyújthat alapot ahhoz, hogy a regisztrált személyek nyomtatott formában megjelent munkásságának bibliográfiai regisztrálására sor kerüljön. A neveket ehhez egyenként és kivétel nélkül össze kell majd vetni a régi hungarika nyomtatványokat jelentősebb számban őrző gyűjtemények nyilvántartásaival. Nem kétséges, hogy ezek közül az első és legfontosabb maga az OSzK. Már a teljes jegyzék elkészülte előtt is sor került e területen bizonyos próbamérésekre. Kiderült ennek során, hogy jelentős kiegészülésekkel lehet számolni e téren az OSzK nagyraktári állományából is. E munkafázis hasznosságát mutatja, hogy nem csupán az 1711 utáni korszakból sikerült újabb és újabb bibliográfiai adatokat regisztrálni, hanem a korábbi évekből is, jóllehet ez utóbbiakat már az elmúlt század során ki kellett volna emelni, hogy a régi

¹ MKsz 1978. 303—313.

nyomtatványok különgyűjteményében őrizték őket. Hogy ez mostanáig nem történt meg, annak egyetlen oka az volt, hogy a nem magyarul csengő nevek mögött nem lehet pusztán a katalógus alapján, kézbevétele vagy külön segédlet nélkül felismerni, hogy hazai szerzőről van szó.

Jóllehet a jelenlegi munkálatok — a szűk lehetőségre való tekintettel — a nyomtatott művek bibliográfiai regisztrálására, ill. az ehhez szükséges kiegészítő feladatokra korlátozódnak, elvben gondolni kell arra, hogy ez összeegyeztethető legyen az elvégzendő munkálatok másik két csoportjával: a szerzők életrajzával és azok kézirataival. Hogy az ezekhez kapcsolódó területek, ill. a határok jól lemérhetőek legyenek, érdemesnek tűnt a régi szerző hungarikával kapcsolatban egy-egy személyre vonatkozó adatok gyűjtéséhez próbaként a részletesebb feltárás szándékával hozzányúlni.

A véletlen úgy hozta, hogy ehhez olyan személyek csoportja került előtérbe, akik az ún. gyászévtizedben (1671—1681) kényszerültek hitük miatt elhagyni Magyarországot és irodalmi tevékenységüket kizárólag, vagy legalábbis túlnyomó részben külföldön fejtették ki. Ennek következtében a korábbi adatgyűjtések során nem sikerült még olyan mélységben foglalkozni velük, mint ahogy ez szükséges lett volna. Ráadásul a kiválasztott kis csoport tagjai különösen vonzódtak a könyvekhez: Németországban könyvtárosi munkakört töltöttek be.

Közülük elsőként kerüljön sor Michael Ritthaler (1641? — 1685) életútjának és tevékenységének megvizsgálására. Vonzónak tűnik ez már csak azért is, mert ő a neves wolfenbütteli hercegi könyvtárat vezette (1682—1685). Ráadásul a könyvtárosi munkásságát haláláig folytatta, így kéziratos hagyatéka — vagy legalábbis annak jelentős része — bekerült az általa kezelt gyűjteménybe, ahol azt ma is őrzik.

Ritthaler nem volt korábban sem ismeretlen a magyar szakirodalom előtt, így Szabó, Szinnyei stb. egyaránt számon tartotta őt, mégis élete utolsó éveiben megjelent kiadványai nyilván csak szűk körben, mindenekelőtt Alsó-Szászországban terjedtek el. Mindezek után Ritthaler alkalmasnak tűnt, hogy alaposabban megvizsgálásra kerüljön, amelynek eredményei az alábbiakban kerülnek összefoglalásra. Ritthaler² életrajzát — a korábbi hazai források alapján — Szinnyei József foglalta össze.³ Ehhez némi kiegészítéssel szolgál Otto von Heinemann munkája, aki ismerte Ritthaler kéziratos hagyatékát a wolfenbütteli könyvtárban.⁴ A többi forrásokkal együtt az előzőekhez viszonyítva sokkal világosabban lehetett immár összeállítani Ritthaler életútját.

Mint a legtöbb kortársa, Ritthaler születési helyét neve mellett sűrűn feltüntette. Ez a felvidéki Modor (Modra, Modern) szabad királyi város, amely a Kis-Kárpátok keleti lejtőjén fekszik Pozsonytól északra. Születési idejét a magyar szakirodalom — beleértve Zoványit is⁵ — nem ismerte. A németeknél az „1643 tájt” megjelölés található.⁶ A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-

² Neve Rithaler, Rithaller, Rittaler és Ritthaller alakban, ill. ezek latinus változataiban is előfordult.

³ Szinnyei XI. 1021—1022.

⁴ HEINEMANN, Otto von: *Die Herzogliche Bibliothek zu Wolfenbüttel*. 2. Aufl. Wolfenbüttel 1894. 110.

⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977, 511—512.

⁶ ADELUNG, Johann Christoph—ROTERMUND, Heinrich Wilhelm: *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten Lexikon*. Leipzig 1897. VII. 28.

ban őrzik Ritthaler egyik iskolai jegyzetét, amelyet 1657. október 10 és 1658. január 19 között írt.⁷ Ebben ő 16 évesnek írta magát, amiből az következik, hogy 1641-ben vagy 1642-ben született.

Szinnyei úgy tudta, hogy szülővárosában tanult. Ez a feltételezés azonban csakis az alapfokú iskolájára vonatkozhat, mert az említett jegyzetének végén, ahol az 1660. április dátum áll, saját kézírása szerint a pozsonyi gimnáziumban készült. A soproni Paul Fischer diáktársa halálára írt versében pedig, amelyről a későbbiekben még szó lesz, „suo ante hac Sempronii condiscipulo” formában írta magát alá. Joggal feltételezhető tehát, hogy hazai iskolalátogatásai során Sopronban is megfordult.

Egyetemi tanulmányainak végzésére Wittenbergbe utazott, ahol 1663. június 18-án iratkozott be. Ezt szülővárosának ösztöndíja tette számára lehetővé. A hamarosan kitört újabb török háború miatt, amelynek során a kóborló tatár hadak még Morvaországba is betörték és ez év szeptember 25-én Érsekújvár is elesett, a hazuról érkező támogatás elakadt. Ritthaler ezért házitanitóságot és másolási munkát vállalt, hogy tanulmányait azért folytathassa.

Úgy tűnik, hogy wittenbergi tartózkodása során egyetemi fokozatot nem nyert, mert ilyet a későbbiekben nem viselt, ill. a hozzá intézett írások címezésében nem szerepel. Feltehető, hogy a vasvári béke által teremtett és átmenetileg tartósan bizonyult nyugalmi állapot tette számára lehetővé, hogy 1667 januárjában visszatérjen szülővárosába. Ott az iskola rektora lett.

Hazaérkezése új lendületet adott e tanintézetnek. Ennek szép emlékét őrzi — kétségtelenül Ritthaler hagyatékából — ugyancsak a wolfenbütteli könyvtár.⁸ A feltűnően szép, aranyozott díszítéssel gazdag, piros bőrbe kötött könyvet 1668-ban a város lutheránus lelképásztora és egyben az iskola felügyelője, Michael Höher ajándékozta. Bejegyzésre került ebbe az iskola szabályzata latinul, német nyelvű összefoglalóval, amelyet 1668. február 22-én erősített meg Matthias Marosius, városi jegyző. Ritthaler néhány vallásos jellegű versét a modori iskola diákjainak névsora követi. Az első ezek közül még 1667-ből ered, és benne 13 név szerepel. Itt olvasható az a kitétel, amely szerint Ritthaler Wittenbergből visszahívták szülővárosába az iskola vezetésére. A további hat év névsoraiban külön-külön olvasható az előző évről ottmaradt és az újonnan beiratkozott diákok neve, akiknek száma összesen hét és tizenegy között ingadozott. A kötet utolsó írott lapjain ugyancsak Ritthaler írása található a modori iskola nevesebbé vált tanulóiról, amelyet azután az a bejegyzése zár le, hogy ezt az intézményt 1674. március 1-én bezárták.

Feltehetően ennek alapján közölték az eddigi életrajzok, hogy Ritthaler ebben az esztendőben hagyta el végleg szülővárosát. Ennek azonban ellene mond emlékkönyve (album amicorum), amelyet ugyancsak a wolfenbütteli gyűjtemény őrzi.⁹ A haránt alakú kis kötet első kötéstábláján aranyozott nyomással „M R M P // 1675” felirat olvasható. A hátsó kötéstábla belsejében pecséttel beragasztott levélke található, amely szerint baráti útravalóként ajándékozta ezt a könyvet Joannes Vesseley páter, Modor város katolikus plébánosa Ritthalernek. Ezek szerint ő csak 1675-ben hagyta el szülőföldjét.

⁷ Wolfenbüttel: 1250 Helmst. 8° — *Kataloge der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel. Dritter Band. Die Helmstedter Handschriften.* Beschrieben von Otto von HEINEMANN. Nachdruck: Frankfurt a.M. 1965. 134., 1358. sz.

⁸ Wolfenbüttel: 101 Extrav. 2°

⁹ Wolfenbüttel: 284 Extr. 12°

Megerősíteni látszik ezt ennek a kis kötetnek mintegy másfélszáz kézirásos bejegyzése is, amely egyben Ritthaler útinaplójának is felfogható, hiszen a baráti sorok túlnyomó többsége helynévvel és napra pontos datálással rendelkezik. Időrendbe rakva ezeket, megállapítható, hogy közülük az elsöket Wittenbergben 1675 októberében írták be. Valószínűnek tűnik tehát, hogy ő valóban csak ebben az esztendőben kelt útra. Biztosan a gyászévtized protestánsüldözése volt az, amely őt erre kényszerítette. Az addigi vagy ahhoz hasonló hivatali azokban az években a királyi Magyarországon csakis lutheránus hite megtagadásával kaphatott volna. Ő helyezett a kivándorlást választotta.

Az említett bejegyzések tehát Wittenbergben kezdődnek, vagyis egyetemi tanulmányainak színhelyén, ahol korábban több évet is töltve ismerős környezetre találhatott. Feltehetően itt sikerült kapcsolatot teremtenie a gróf Promnitz-családdal, akikhez tanítónak szegődött. Az emlékkönyv bejegyzései alapján pontosan követni lehet Ritthaler útját Drezda (1675. XI—XII.), Bautzen (1675. XII.) és Görlitz (1675. XII.—1676. I.) városokon keresztül. Promnitz-ék a luzsikai (lausitzi) Sorau (ma Żary) kastélyában laktak, ahová végül 1676. január első felében érkezett meg. Emlékkönyve az egy helyben töltött tanítói éveiről hallgat, abba csak 1678 augusztusa közepétől kerültek bele újabb bejegyzések. Nyilván ekkor már elhatározta, hogy a következő hónapban ismét útra kel.

Az ekkor következő hónapok Ritthaler életének legmozgalmasabb időszaka. Tucatszám helységet keresett fel viszonylag rövid idő alatt. Íme az útvonal: 1678. IX. 20. Kunzendorf, IX. 30—X. 5. Moritzburg, X. 9—11. Halle, X. 13. Merseburg, X. 16—18. Weissenfels, X. 21—22. Naumburg, X. 24—XI. 1. Jena, XI. 4. Zeitz, 1678. XI. 6—1679. II. 3. Leipzig, II. 14—III. 4. Halle, III. 6. Eisleben, III. 12—13. Aschersleben, III. 15—19. Quedlinburg, III. Santersleben, III. 30—IV. 1. Blankenburg, IV. 7—22. Halberstadt, V. 3. Wernigerode, V. 4. Ilsenburg, V. 12—22. Goslar, V. 24—25. Wolfenbüttel, VI. 3. Braunschweig, majd később 1680. II. 17 Wolfenbüttel, III. 14. Plön, III. 19. Hamburg.

A fentiekből kiviláglik, hogy Ritthaler 1679 májusától feltehetően immár tartósan Wolfenbüttelben maradt. A hercegi könyvtárat ekkor — a névadó Ágost herceg 1666-ban bekövetkezett halála óta — David Hanisius gondozta. Az ő támogatására állhatott munkába Ritthaler. Már a kezdetektől igyekezett az egyik braunschweigi uralkodó herceg, Rudolf Ágost kegyeibe jutni, akihez a könyvtár ügyei tartoztak. Kéziratban fennmaradtak latin és német nyelvű versei még 1679-ből, amelyet a hercegnek ajánlott.¹⁰ 1681-ben azután a pozsonyi születésű Georgius Fridericus Magnus, mint udvari alkönyvtárost (vice-bibliothecarius aulicus) üdvözölte őt nyomtatásban is megjelent versében.¹¹ Az „Ecclesiae militantis . . . collatio” c. munkájának 1681 augusztusában kelt és a hercegnek szóló ajánlását így írta alá: „Michael Ritthalerus, bibliothecarius Gvelfpherbytani in spe & silentio candidatus”. Tehát „reménykedve és csendben a wolfenbütteli könyvtárosság jelöltje”-nek nevezte magát. Nyilvánvaló tehát, hogy az utódlás reményében dolgozott ekkor ott. Reményei hamarosan valóra is váltak, amikor 1682-ben Henisius meghalt.

Könyvtárosi tevékenységéről viszonylag kevés dokumentum ismeretes. Fennmaradt néhány levélfogalmazványa, amelyet a könyvtárról írt a herceg-

¹⁰ Wolfenbüttel: 252. 2 Extr. 4° 54—72. lev.

¹¹ Wolfenbüttel: Db 3816 adl.

nek.¹² A legérdekesebb Ritthaler kezeírásával készült összeállítás 1684 februárjából a hercegi könyvtárban végrehajtott revízióról.¹³ Ebből kiderül, hogy annak állománya akkor húsz szakcsoportban 7455 fólió és 24 143 kisebb formátumú könyvből, azaz összesen 31 598 kötetből állt. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy ezek között rendkívül sok a gyűjtőkötet, az egész világon kimagaslóan jelentős könyvtár volt ez abban az időben, de a régi könyvek területén ma is a vezető gyűjtemények közé tartozik.

A hányatott sorsú Ritthaler tehát Wolfenbüttelben elérte célját, de az olyan hón óhajtott könyvtárosságot már nem sokáig tölthette be, mert 1685. augusztus 22-én elhunyt. Emlékkönyve megőrizte címerét is. Kék pajzsban ezüst, háromszög alakú, csúcsával lefelé mutató keretben ezüst hold, alatta arany nap, ez alatt pedig arany csillagok láthatók. A pajzs felett körbe zárt csillagon álló kereszt.

Nyomatásban megjelent irodalmi tevékenységét Szabó Károly és Hellebrant Árpád csak wittenbergi tanulmányainak korszakából és számkivetettsége első esztendejéből ismerte, még hozzá két önálló munkából és két verses adalékból:

A fentiek között az elsónél — másfél évvel az egyetemre történt beiratkozása után — 1664 decemberében a vizsgáztató Michael Wendeler volt, míg Ritthaler a vizsgázó. Ezt az első, nyomtatásban közreadott írását természetesen a felsőfokú tanulmányait biztosító szülővárosának ajánlotta. A következő két kiadványban Ritthaler rövid alkalmi verse olvasható: az egyik diáktársa vizsgatételeihez, a másik pedig egy másik halálára. 1675 végén, amikor a fenti itinerariuma szerint Drezdában járt, megjelentette negyedik művét. Szülővárosában töltött évei során nem jelent meg írása nyomtatásban, de Németországba kerültét követően rögtön közreadott ilyen munkát: miután elhagyni kényszerült hazáját, azonnal hírt adott a Magyarországon folyó protestánsüldözésekről. Az eredetileg negyedréti alakú kiadvány egyes példányai fólió formátumban is ismeretesek.¹⁴

Gondot okoz Zoványinak az a feltételezése,¹⁵ amely szerint az anonymaként regisztrált, 1675. évi *Wohlgemeinter . . . Unterricht . . . in Ungarn bedrängte und vervolgte Christen* c. munka¹⁶ ajánlása végén álló magyarországi száműzött, aki magát az M. R. betűkkel jelölte, Ritthaler volt. Jól beleillik az emlékkönyvből ismert útjába a drezdai kiadvány, a Regensburgban 1675. augusztus 10-én keltezett nyomtatvány viszont kevésbé. Természetesen nem lehet kizárni, hogy Ritthaler útban Wittenbergbe ekkor a Duna mentén tartózkodott, és emlékkönyvét csak Wittenbergben vette elő októberben. Egyedül a név kezdőbetűi alapján más személyt is számításba lehet venni, aki ebben az évben kényszerült elhagyni Magyarországot: Matthias Rosnert.¹⁷

Ritthaler életének utolsó és irodalmilag egyben legtermékenyebb szakasza, amely a magyar szakirodalom előtt eddig teljességgel ismeretlen volt, wolfen-

¹² Pl. 1683. V. 7. és 21. = Wolfenbüttel: Bibl. Arch. II. 202. 1683. X. 11. — uo. 252. 2 Extrav. 4° 91. lev.

¹³ Wolfenbüttel: Bibl. Arch. II. 202.

1664 Wittenberg *Nobilitatem Hungarorum . . .* RMK. III. 2264.

1664 Wittenberg Sárköy, Nicolaus: *Disputatio . . .* RMK. III. 2265.

1664 Wittenberg *Epicedia in obitu . . .* Pauli Fischer RMK. III. 2262.

1675 Drezda *Redender und redlicher Reissgefert . . .* RMK. III. 2696.

¹⁴ ADELUNG—ROTERMUND *i. m.* VII. 28.

¹⁵ ZOVÁNYI *i. m.* 512.

¹⁶ RMK. III. 2716.

¹⁷ ZOVÁNYI *i. m.* 514.

bütteli tartózkodásához kapcsolódik. Ezek sorát az 1680-ban Braunschweigben megjelent *Biblische Catechismus-Milch* nyitotta meg, amelyet ez év augusztus 16-án kelt dedikációjában az uralkodó herceg fia egyik alkalmazottjának, Sigismund Georg Schöpfnek ajánlott.¹⁸ Ezzel is nyilván egyengetni kívánta a hön óhajtott wolfenbütteli könyvtárosi állás elnyerését. Ennek — tudatos szerénységgel — hangot adott következő kiadványának a fentiekben már említett és még 1681 augusztusából datált ajánlásának végén is, amelyet Rudolf Ágost herceghez címzett. A mű címe „Ecclesiae militantis cum Hierosolymis et ecclesia triumphante collatio”, amely a következő, 1682. esztendőben látott napvilágot Wolfenbüttelben. Címlapján immár mint udvari könyvtáros szerepel Ritthaler.¹⁹

A kis kiadvány végén függelék található, amelynek ajánlása 1682. augusztus 10-én kelt. A szöveg Ritthaler bibliaórájának bevezető imádságát tartalmazza, amelyet a modori iskolában tartott 1670. november 17-én.

Ugyanennek az 1682. esztendőnek, amikor könyvtáros lett Ritthaler, még két további, kis, wolfenbütteli nyomdaterméke került elő, amely ugyancsak az ő tollából származik. Az egyik kezdete „Strenae serenissimis Gvelphorum principibus, ducibus Brunsvicensibus ac Lunaeburgensibus &c.” és benne az új könyvtáros bravúrosnak tűnő, manierista versépítványokkal hódolt a társként uralkodó két herceg (Rudolf Ágost és Antal Ulrik) előtt.²⁰ A másik kis nyomtatvány német nyelvű verseket tartalmaz, amelyben Ritthaler üdvözölte Johann Urban Müller, udvari kamarást Hamburgból történt szerencsés hazatérése alkalmával „Leid- und Freud-Bezeugung . . .” címmel.²¹

A következő, 1683. esztendőből egyetlen kiadvány maradt fenn tőle „I.N.J. Lumen in tenebris” kezdettel. Az ugyancsak Wolfenbüttelben készült kis nyomtatvány Daniel Klesch-t üdvözli, abból az alkalomból, hogy a Szepesolasziból elmenekült lelkész a szászországi Heldrungen szuperintendensi székébe iktatták be.²²

1684-ben immár testesebb kötete látott napvilágot ugyancsak Wolfenbüttelben *Hermathena philosophico-theologica Julii Sperberi Isagogae posthumae* címmel.²³ Ezt a kaballisztikus írást a következő évben új címlappal látták el, amely a „Huxarii, typis Andreas Henningi Heitmülleri, anno MDCLXXXV.” impresszumot viseli.²⁴ A címlevél hátlapján a nyomdász a kötetet Konrad Schwartzkopff-nak ajánlotta. Érdemes itt megjegyezni, hogy mind a nyomdász, mind a vesztfáliai Höxter városa mint nyomdahely ismeretlen a legújabb német szakirodalomban is.²⁵

Ritthaler irodalmi tevékenységének posztumusz eredménye az 1702-ben Helmstedt-ben kiadott *Moses* című kötet.²⁶ A szokatlan, haránt formátumban

¹⁸ Wolfenbüttel: 1240. 12 Theol. (3).

¹⁹ Wolfenbüttel: 1240. 12 Theol. (1), QuN 830 (8), Ys 3. 12° Helmst. — azaz három példányban.

²⁰ Wolfenbüttel: Db 3817 (2).

²¹ Wolfenbüttel: Db 44 (43) 2°

²² Wolfenbüttel: Db 2566 (30).

²³ BURCKHARD *i. m.* 254, JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Leipzig 1751. III. 2114. és ADELUNG—ROTERMUND *i. m.* VII. 29. — Wolfenbüttel: Li 7539. I és O 170a Helmst. 8°

²⁴ Wolfenbüttel: O 170b Helmst. 8°

²⁵ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. Aufl. Wiesbaden 1982.

²⁶ BURCKHARD *i. m.* 254—256, ADELUNG—ROTERMUND *i. m.* VII. 29. — Wolfenbüttel: 1062 Helmst. Drucke (1)—(5), összesen öt példányban.

megjelentetett kiadvány az első ószövetségi könyvek tartalmának fejezetenként hat-hat sorban történt verses összefoglalását tartalmazza, amelyet a szerző kéziratából Hermann von der Hardt helmstedti professzor rendezett sajtó alá.

Ez mindjárt átvezet Ritthaler kéziratossághoz, amelyet az egykor általa vezetett wolfenbütteli könyvtár őriz. Az életrajz kapcsán már szó volt a modori iskola emléket őrző kötetéről,²⁷ Ritthaler emlékkönyvéről,²⁸ valamint iskolai jegyzetéről.²⁹ Ez utóbbi a hivatkozott nyomtatott katalógusban feltüntetettek kívül a kötet végén három magyarországi származású személyhez kapcsolódó és csillagászati vonatkozású vizsgának emléket is megőrizte Wittenbergből kézírásos összefoglaló formájában a 17. század ötvenes éveiből: Ugyanennek a pergamentkötésű, kis könyvnek további érdekessége, hogy azt Ritthaler saját kezű bejegyzése szerint üresen hét és fél garasért vette Modorban az 1659. évi Márton-napi vásáron egy nagyszombati könyvkereskedőtől.

Ritthaler könyvtárosi tevékenységének rövid összefoglalása során szó esett hivatali működése iratairól, amelyet részben a wolfenbütteli könyvtár levéltára,³⁰ részben egy gyűjtőkötet³¹ őriz. Ez utóbbiban vegyes kéziratok találhatóak rendezetlen formában Ritthaler hagyatékából. Nyilvánvaló, hogy ezeket az írásokat az ő halálát követően foglalták össze egyetlen kötetbe. A fogalmazvány jellegű feljegyzések között számos vers kézírata is található, így a Rudolf Ágosthoz intézettek, amint ez Ritthaler életrajza kapcsán a fentiekben már említést nyert. De más német és latin nyelvű versek egész sora³² olvasható benne, mint pl. a később *Moses* címmel kiadott kötete első részéhez, a Genesisről készített fogalmazvány.³³

Fellelhető Wolfenbüttelben a *Hermathena* c. könyvének nyomtatásra előkészített és rengeteg lapszéli javítással, ill. kiegészítéssel módosított kézírata.³⁴ Más kötetben³⁵ Ritthaler három kis írása található ugyancsak ószövetségi témákról, amelyek közül a középső az 1684. évszámot viseli.

Külön csoportot képeznek a Ritthalerre vonatkozó nyomtatványok. Az időrendben elsőről ezek közül az életrajza kapcsán már ugyancsak szó esett. Georgius Fridericus Magnus latin nyelvű, verses üdvözlése ez, amelyet Ritthalernek a wolfenbütteli alkönyvtárosi állás elnyerése alkalmával írt és nyomtatott ki Augsburgban 1681-ben.³⁶ A következő esztendőből három hasonló jellegű nyomtatvány is ismeretes, amely immár az udvari könyvtárosság elnyerése alkalmával köszöntötte Ritthalert. Ezek közül a legtestesebb a szepességi

²⁷ Wolfenbüttel: 101 Extrav. 2°

²⁸ Wolfenbüttel: 284 Extrav. 12°

²⁹ Wolfenbüttel: 1250 Helmst. 8°

1. De stellis fixis. Praes. m. Jacobus Schnitzlerus Cibiniensis, Saxo Transylvanus. Resp. Andreas Marquardi, Stralsunda-Pomeranus. Wittenberg 1659. (fol. 250b—251b)

2. De stellis erraticis s. planetis. Praes. m. Jacobus Schnitzlerus, Cibiniensis Transyl. Resp. Julius Hartmannus Curlandus. Wittenberg 1659. (fol. 251b—252a)

3. De Solis, Lunae et indictionum cyclis. Praes. m. Balthasar Johann Pichtl Oldenburgie. Resp. Johannes Bayer, Eperies. Hung. Wittenberg 1656. (fol. 252b—253a)

³⁰ Wolfenbüttel: Bibl. Arch. II. 202.

³¹ Wolfenbüttel: 252. 2 Extrav. 4°

³² Pl. fol. 96. kottával.

³³ Uo. fol. 82—89.

³⁴ Wolfenbüttel: 253 Extrav. 4°

³⁵ Wolfenbüttel: 264. 17 Extrav. 4°

³⁶ Wolfenbüttel: Db 3816 adl.

Ménhárdon született Paulus Pater *Fanum autarkiae* c. írása.³⁷ A másodikban a fentebb említett Magnus köszöntötte honfitársát és frissen kinevezett kollégáját, lévén Magnus az augsburgi városi könyvtár vezetője. A kis nyomtatvány címe „A .Ω. Serenissimi atque Celsissimi . . .” kezdettel Rudolf Ágost herceget köszöntötte, és a wolfenbütteli nyomdában készült.³⁸ A harmadik, ebből az alkalomból szintén Wolfenbüttelben hagyta el a sajtót. Címe itt is a herceget köszöntötte „Omen! Dia crux mea lux . . .” kezdettel. Jénában élő nyolc honfitársa üdvözölte ebben az új könyvtárost latin versben: Daniel Kleschius, Christophorus Klesch, Georgius Peucker, Georgius Ericus Thill, Elias Geschner, Andreas Löw, Joh. Astot (= Asbót?) és Christophorus Loehnerus.³⁹

David Czvittinger arról tudósított,⁴⁰ hogy a fentebb említett Pater „Oratio funebris in laudem Ritthalleri bibliothecae Gvelferbitanae praefecti conscripta” címmel összefoglalta Ritthaler életrajzát és méltatta egész működését. Sajnos erre a kéziratra, vagy nyomtatványra eddig nem sikerült rábukkanni. Egyes források tudni vélték, hogy Pater nem csupán megemlékezett Ritthalerről, de őt követte is 1688-ig a wolfenbütteli könyvtárasságban.⁴¹ Mások viszont tagadták ezt, mert a nevezett gyűjtemény élén 1685 és 1690 között Kaspar Adam Stenger állott.⁴² De ez a probléma már nem tartozik közvetlenül ehhez a Ritthalerrel bemutatni kívánó írashoz, hanem már Pater életútjához.

Ha kizárólag csak Ritthaler nyomtatásban napvilágot látott, önálló műveinek bibliográfiai regisztrálását vesszük figyelembe, igen jelentős a korábról ismert és a most feltárássra került új adatok aránya. A fentiekben ismertetett tíz kiadvány közül Szabó csupán kettőt ismert. De a német szakirodalom, közelebbről a wolfenbütteli könyvtárosok tevékenységét számba vevő Burckhard is csupán három további műről tudott. A nyomtatványok felére most első ízben derült fény.

Azonban ebből messzemenő következtetéseket levonni nem szabad, amelyek szerint pl. a tervezett munkálatok során az RMK. III. tételeinek ötszörösével kell számolni. Ritthaler esete ugyanis — ha nem is egyedülálló — aligha általánosítható. Könyvek között élve és a nyomdászattal állandó kapcsolatot tartva, mint szerzőnek nyilván több alkalma volt nyomtatott formában közreadni kisebb terjedelmű írásait is, mint ahogy ez akkoriban akár csak Németországban is általános lett volna. Megjegyzendő, hogy az öt bibliográfiailag ismeretlen munkája közül négy egy ív terjedelmű kisnyomtatvány, az ötödik pedig címlapváltozat. Ráadásul könyvtárosként feltehetően jobban tudott gondoskodni kiadványainak megmaradásáról is. Ugyanez fokozott mértékben áll a kézirataira vonatkozólag. Nyilván kivételes szerencsének mondható, hogy a könyvtárvezetőként elhunyt Ritthaler írásaiból viszonylag több is fennmaradt a wolfenbütteli könyvtárban.

A fentiekben most körvonalazott megszorítások ellenére is világos, hogy a régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiájának teljesebbé tétele területén még rendkívül sok az elvégzendő feladat.

³⁷ Wolfenbüttel: Db 3816.

³⁸ Wolfenbüttel: Db 3817 (3).

³⁹ Wolfenbüttel: Db 3817 (1).

⁴⁰ CZVITTINGER, David: *Specimen Hungariae litteratae . . .* Francofurti—Lipsiae 1711. 316—317.

⁴¹ Pl. *Allgemeine Deutsche Biographie*. XXV. Leipzig 1887. 221.

⁴² BURCKHARD *i. m.* 250—257.

BORSA, GEDEON

**Ein ungarländischer Bibliothekar in Wolfenbüttel: Michael Ritthaler
(1682—1685)**

Als Vorbereitung der neuen Bearbeitung der Bibliographie der alten Hungarica-Drucksachen der Verfasser begann eine ausführliche Datensammlung in Bezug auf die einzelnen Personen. Zuerst wurde der Lebensgang und die Tätigkeit von Michael Ritthaler (1682—1685) untersucht.

Die Abhandlung gibt einen Überblick der Lebensdaten und der Tätigkeit Ritthalers, der, in der Stadt Modor bei Pressburg geboren, zu Wittenberg studierte und später Bibliothekar der Wolfenbütteler Sammlung ernannt wurde. Sie ergänzt in bedeutendem Masse, mit der Hilfe neuer Daten und Quellen, so eine Biographie, wie die Nummer seiner in Druck erschienenen oder in Manuskript gebliebenen Werke. Sie bereichert mit neuen Zügen auch die Geschichte seiner Tätigkeit als Bibliothekar. Es ist ein bedeutender Unterschied zwischen den jetzt eröffneten und den früher bekannten Daten. Karl Szabó und die deutsche Fachliteratur kannten nur insgesamt die Hälfte seiner im Laufe der Abhandlung aufgezählten zehn selbständigen Werke.

Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából

A könyv és az olvasás rendkívüli szerepet játszott Rákóczi egész életében, a döntés elé került ifjú, a szabadságharc vezérlő fejedelme, az emigrációban élő, XIV. Lajos udvarából a grosbois-i kamalduli kolostorba visszavonult, azután törökországi bujdosásba került fejedelem évtizedeiben.¹ A továbbiakban az emigráció utolsó szakaszánál maradván, Mikes fordítói munkássága összefüggésében szólunk Rákóczi rodostói műhelyéről, „író ház”-ul szolgáló könyvtáráról.

Rákóczi kamarása irodalmi leveleinek 1794-i első kiadásában olvashattak először arról, hogy a bujdosó fejedelem rodostói íróházában „csak a sok írásban és olvasásban tölti az időt . . .” (1720. 37. lev.—1728. 88. lev.)² De saját időtöltésére is utal, amikor György herceg Rodostóba érkezése után többek között megjegyzi róla szólva, „ . . . szokatlan dolog előttünk mindennap . . . reggeltől fogva estig csak a könyveket simogatni”.³ Missziliseinek közzététele (1860, 1877) után már nemcsak Mikes háromszéki rokonai tudhattak arról, amit a rodostói levélíró magáról elhallgatott.

Mikes többi kéziratok könyvei az író halála után nem erdélyi rokonaihoz, hanem Bécsen keresztül, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* c. újság szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel révén a *Törökországi Levelek* kiadója, Kulcsár István kezébe jutottak. Amikor hosszú évtizedes lappangás után a Nemzeti Múzeum Könyvtárába került (1873) Mikes-kéziratokról az akkori főigazgató, Pulszky Ferenc, fölfedezése révén tudomást szereztek,⁵ a Toldy Ferenc által

¹ HECKENAST Gusztáv: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, 1701. ItK 1958, 25—36; ZOLNAI Béla: *Rákóczi bécsújhelyi olvassmányai*. ItK 1955, 288—295; (Archivum Rákóczianum XII. Bp. 1935. 120) KÖPECZI Béla: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Bp. 1982, 11—12, 133, 223—228.; ZOLNAI B.: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. 1926, 27.

² *Mikes Kelemen összes művei. I. Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. S. a. r. Hopp Lajos. Bp. 1966, 58, 161.

³ MIKES ÖM I, 151. Rodostó, 19 july 1727.

„Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok, a csendes életet a könyvek fordítására szenteltem, és sok francia könyveket magyarrá változtattam. . . (1759) . . . Egy könyvet is küldök öcsémuramnak ha lehet . . . az én ítéletem szerént méltó, hogy kinyomtassák. Az első auctora spanyol jezsuita volt, azután franciára fordították, a franciából székely nyelvre . . . (1760) . . . Lelkem öcsémuram, annak igen örülök, hogy a könyvet vette ked . . . Énnekem még több spirituális könyveim is vannak . . . ha ked szabadságot ad reá, én azokat béküldeném . . .” (1761)⁴

⁴ I. m. I, 304, 315, 324.

⁵ PULSZKY Ferenc: *Mikes Kelemen ismeretlen kézíratairól*. A Kisfaludy-Társaság Évkönyvei Új folyam X. k. 1874/75, 154—160. Ő szövege először arról, hogy Mikes egy kézírata (Montpellier-i Catechismus) írásakor „valószínűleg Rákóczi Ferenc könyvtárából” fölhasznált több munkát.

újra kiadott (1861) *Leveleskönyvvel* s az első Mikes-fordítás, a *Mulatságos napok* (1879) megjelenésével⁶ összefüggő forráskutatás kibontakozásával egyre több szó esett föltételezhető rodostói könyvekről. Ezek létre utaltak az ekkor hozzáférhetővé vált Rákóczi-művek is, a *Mémoires . . .* magyar fordítását, az *Emlékiratok* kiadásait (1861) követő *Confessio peccatoris . . .* (1876), az emigráció évtizedeiben keletkezett kiadatlan kéziratos munkák első hazai kiadású darabja.⁷ A hatvanas-hetvenes évektől kezdtek fölfigyelni a Rákóczi és Mikes írói munkássága hátterében álló rodostói alkotóműhelyre, amely a századforduló körüli évtizedekben előkerült forrásadatok fényében új megvilágításba került.

Ebben az összefüggésben utalhatunk Thaly Kálmán törökországi kutatásairól közölt beszámolójára.⁸ Thaly hírt adott arról, hogy Rákóczi fejedelem halála előtt néhány évvel könyveket ajándékozott a konstantinápolyi Saint-Benoît egyház könyvtárának. Az egykori hivatalos leltár szerint: „Son Altesse Sérénissime Monseigneur le Prince Ragocki se trouve parmi les bienfaiteurs de la bibliothèque. Il a donné, sous le R.P. Gresset, (1730—31) Dom Calmet en 27 volumes . . . (la valeur) . . . 400 p.” A négyszáz piaszterre becsült nagy értékű ajándékot nyilvántartó adományozók lajstromában foglaltakat megerősíti az akkori jezsuita könyvtáros bejegyzése: „Ex Dono Celsissimi ac Serenissimi Principis Transilvaniae, Domini D. Francisci Ragoczi.”

Thaly a következőket fűzte hozzá Rákóczi bőkezű könyvadományozását tanúsító sorokhoz:

„Calmet-nek az ő és új-szövetségi könyvek és a zsidók történetéről írott s Fleury bibor-nok költségén díszesen, gazdag illusztrációkkal s térképekkel Párisban kiadott 27 vas-kos kötetből álló nagyszerű munkáját” ajándékozta a könyvtárnak „francia, aranyozott barna bőrkötésekben.”

A kötetek kézbevételeét követően megjegyezte:

„A nagy 8-ad rétből kiállított munka címe: *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament et des Juifs*. — Par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin. Az első kötet 1719-ben, az utolsó 1730-ban nyomtatott, némely kötetek azonban az elsőnél jóval előbb készülének el, s már 1712, 1713, 1715-ben kerültek ki a sajtó alól (pl. a 14-ik, stb.) E korábbi köteteket Rákóczi nyilván még Franciaországból vivé 1717-ben magával Rodostóba . . . következtethetjük adományából, hogy Rodostóban is rendezett volt be magának könyvtárát.”⁹

Rákóczi rodostói könyvtárára vonatkozó föltételezés megerősítése ekkor még várat magára. Egyébként a Thaly által teljes egészében Calmet munkájának tartott sorozat Claude Fleury: *Histoire ecclésiastique . . .* c. egyháztörténete, amelyhez Calmet jelzett könyve csupán első megjelenését (1718) követően szolgált bevezetésül: *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir d'introduction à l'Histoire Ecclésiastique de M. l'abbé Fleury*. Par . . . dom Aug. Calmet . . . Paris, Émery, 1719, 2 vol. in-4°. A Thaly közlésében felsorolt

⁶ *Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei I—II*. A szerző saját kéziratából kiad. TOLDY Ferenc. Pest 1861; Mikes Kelemen: *Mulatságos napok*. Kiad. ABAFI (Aigner) Lajos. Bp. 1879. Nemzeti Könyvtár 2.

⁷ *II. Rákóczy Ferenc emlékirata a magyar hadjáratról, 1703—1711*. Kiad. RÁTH Károly. Ford. L. Gy. Győr 1861; átdolg. és bőv. kiad. Ráth K. és Thaly Kálmán. Pest 1866, majd 1868; s folytatódott Thaly K. kiad. és bev. Pest 1872, majd 1885; *Confessio peccatoris et Aspiraciones principis Christiani . . .* A párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött eredeti kéziratból közli Thaly. Bp. 1876.

⁸ THALY K.: *Rákóczi-emlékek Törökországban*. Bp. 1893.

⁹ THALY, i. m. 150—151, 162.

kötetek kiadási dátumainak említése is ezt támasztja alá. Fleury húsz kötetes (1691—1720) egyháztörténeti szériája ugyanis halála (1723) után is folytatódott: *Histoire ecclésiastique, pour servir de continuation à celle de M. l'abbé Fleury* [par le P. J. — C. Fabre et l'abbé Goujet]. Paris 1721—1738. 4°, 16 vol. Tehát az 1691—1738 időszakban összesen 36 kötet jelent meg folyamatosan.¹⁰ Így válik érthetővé Thaly 1730-as hivatkozása, illetve 27 kötet jelzése, ami az adományozás időpontját tekintve megfelel a tényeknek.

A Calmet nevére s művére hivatkozó érdekes sorok sajátos jelenségre hívják fel figyelmünket. Úgy látszik, hogy a történeti, irodalmi, művelődéstörténeti közlemények szerzői figyelmét elkerülték az egymás kölcsönös érdeklődésére számot tartó írások. A Mikes-kutatás történeti életrajzi kérdései iránt érdeklődést tanúsító Thaly például nem tudott arról, hogy a Mikes-fordítások között *A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája* c. kéziratnak a hetvenes évek vége óta keresik francia forrását, amelyet egyelőre Cl. Fleury: *Histoire ecclésiastique* . . . összefoglalása első két kötetében jelöltek meg, Calmet nevének említése, s az eredeti forrásmű kézbevétele nélkül;¹¹ mások viszont nem ismerték, nem tudták hasznosítani Thalynak — a megoldás lehetőségét magában rejtő — tájékoztató sorait az elsőként említett rodostói könyvről.¹²

A század elején a Thaly által megtalált rodostói könyvtár listájának publikálása (1909) a Mikes-fordítások forráskutatásai összefüggésében fordulatot eredményezett. A konstantinápolyi francia követség levéltára rendezetlen részében előkerült, majd a párizisi Külügyi levéltárban őrzött „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstroma” (1736) közzétételekor Thaly a 112 művet és 290 kötetet tartalmazó *Catalogue des Livres de la Bibliothèque* könyvlistát minden megjegyzés nélkül közölte.¹³ A Mikes-forráskutatások immár három évtizedes folyamatát tekintve, Thaly közlésmódja ezúttal is az addigi szakirodalom ismeretének hiányára vall. Ám az általa kiadott César de Saussure törökországi emlékezései s a kötet függeléke fölkellette az irodalomtörténészek érdeklődését. Hiszen Rákóczi írói munkásságáról, könyveiről is szóltak a fejedelem svájci udvari nemesének följegyzései. Ő is megerősítette a rodostói levélírótól ismert mozzanatokat Rákóczi időtöltéséről, író-olvasó életmódjáról. „Il employa trois ou quatre heures de la journée à la composition de quelques ouvrages d'esprit en Latin ou en François. Il a ses heures consacrées à la dévotion, d'autres à la lecture . . .”¹⁴

Király Görgy a Mikes-fordítások forráskutatásának összegezésekor öt francia forrásművet jelölt meg a rodostói könyvtár katalógusában:

¹⁰ MIKES ÖM VI. (Jegyzetek; kiadás alatt.) A Thaly által látott Calmet és Fleury nevéhez fűződő könyveket 1972-ben konstantinápolyi kutatásaink idején már nem találtuk meg.

¹¹ ABAFI Lajos: *Mikes Kelemen*. Bp. 1878, 128; SZILASI Móricz: *Mikes Kelemen két fordítása*. EPhK 1880, 335—336; KOHN Ármin: *Mikes Kelemen két munkája*. Magyar Zsidó Szemle 1891, VIII, 543; SCHWARCZENBERG József: *Mikes Kelemen két munkája*. MZsSz 1891, VIII, 500—501.

¹² PAPP Endre: *Mikes Kelemen kiadatlan kéziratai*. Bp. 1895, 4, 25, 46; DÉZSI Lajos: *Mikes fordításairól*. ItK 1904, 177; KÜRTY Menyhért: *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*. Egri Főgimn. Értesítő 1906—1907, 4, 26, 55.

¹³ De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730—39-ből és följegyzései 1740-ből. Közli THALY Kálmán. Bp. 1909, 343—365—370.

¹⁴ SAUSSURE, i. m. 157, 297, 327.

Az Ifjak kalauza . . . — „Instruction Chrétienne” (Ch. Gobinet: *Instruction de la jeunesse en la piété chrétienne* . . .).

A Kristus Jézus Életének Historiája — „Histoire de la vie de Jesus Christ” (N. Le Tourneux: *Histoire de la vie de Notre Seigneur Jésus-Christ*).

Az Epistoláknak és az Evangéliumoknak . . . *Magyarázattya* — „Epitres et Evangiles” Tomes 4 (Anonim).

Keresztényi Gondolatok . . . — „Pensées chrétiennes” (E.-F. Vernage: *Pensées chrétiennes* . . .).

A Sídok és az Uj Testámentumnak Historiája — „Histoire de l'ancien et nouveau Testament par le pere Calmet” Tomes 2 (D. Calmet: *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir* . . .).

A katalógusban feltüntetett egyes címek alapján Király utalt különféle kiadásokra is.¹⁵

A rodostói könyvtárban található Mikes-fordítások alapjául szolgáló forrásmunkák számának teljessé tételeét Zolnai Béla végezte el egy évtized múlva. Széles körű szellemtörténeti erudíciójával — a katalógus-címekre támaszkodva — alapjában eredményesen azonosította Rákóczi könyveinek szerzőit, s minden esetben megjelölte azokat, amelyeket Mikes lefordított.¹⁶ A már említetteken kívül:

Catechismus Formájára valo közönséges Oktatások — „Catechisme de Montpellier” Tomes 3 (F.-Aimé Pouget: *Instructions generales en forme de Catéchisme* . . .).

Az Izraéliták Szokásáról. — A Keresztényeknek Szokásiról. — „Moeurs des Israélites” — „Moeurs des Chrétiens” (Cl. Fleury: *Les Moeurs des Israélites. — Moeurs des Chrétiens*).

Az idő jól el töltésének Módgya . . . — „L'art d'employer le tems” (A. Courtin: *Traité de la paresse ou l'art de bien employer le temps* . . .).

Ezek után már csak három Mikes-fordítás maradt, amelyek francia forrásai nem találhatóak meg Rákóczi rodostói könyvtáranak jegyzékében. Pedig közülük kettő teljesen beleillik Rákóczi könyvtára szellemi miliójébe:¹⁷ *A Keresztnek királyi uttya* 1747 — D. Benoit Van Haeften: *Le Chemin Royal de la Croix*, composé par . . . trad. de Latin (*Regia via crucis*. Antwerpen 1635) en Français. Paris 1655 — regényes barokk vallásos elbeszélő próza. *A Valóságos Keresztényeknek Tüköre* 1749 — N. J. de Mélicques: *Le Caractère des vrais Chrétiens*. Paris 1693 — naponkénti elmélkedésre szánt erkölcsoktató munka. Ilyen könyveket, valamint a *Leveleskönyv* forrásai között föltételezett, de Rákóczi rodostói könyvtárában nem talált forrásműveket¹⁸ régóta úgy emlegették, mint Mikes kis könyvtárába tartozókat. Ezek közé került a *Mulatságos napok* 1745 átültetése alapjául szolgált rokokó novellafűzér, Mme de Gomez, Madeleine-Angélique Poisson: *Les Journées amusantes*. (Paris 1722—1731. 6 tom. en 8 vol.) A kortárs női novellaíró regényes világi szépprózája már inkább az olyanféle szórakoztató szépirodalmi olvasmányok közé sorolható, amelyekről a zenikőji vallomásíró

¹⁵ KIRÁLY György: *Mikes Kelemen fordításai*. EPhK 1912, 23—28; THALY: Saussure, *i. m.* 365—368; az említett francia forrásművekre, sorrendben Mikes ÖM IV., III., II. k.

¹⁶ ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. 1926, 24—27; THALY: Saussure, *i. m.* 367—368; Mikes ÖM V (sajtó alatt), VI. (kiadás alatt).

¹⁷ MIKES ÖM III, 1970, 1019, 1080.

¹⁸ Elsősorban a 172—191. levélben felosztott török vonatkozású anyag, amelyet Mikes Paul RICAUT, *The history of the present state of the Ottoman Empire* c. (London 1669) művének kivonatos francia fordításából vett; ez Ricaut egy másik művének (*History of the Turcs*. London 1680) 1709-i francia fordításában függelékként jelent meg. ÖM I, 737—778.

franciaországi életszakaszának fordulóját földéjzve szól: „A szokottnál tovább időzve Clagny várában, imádságok alkotásával és a szentírás olvasásával foglalkoztam, mert már akkor fölhagytam a világi mesék és az ifjúság behálózására kitalált regények olvasásával . . .”¹⁹ Míg az ifjú Rákóczi könyvtárainak jegyzékében ilyen témájú könyvek is találhatók, s Rákóczi később is olvasott világi szépirodalmi tárgyú műveket, a rodostói gyűjteményből már hiányoztak. De a szépirói érdeklődésű fejedelmi kamarás könyvei között Rodostón is megfértek. A Mikes-fordításokon kívül más vonatkozásban is fölmerült a rodostói levélíró könyveinek vagy könyvtárának kérdése, amiről Tolnai Gábor értekezett.²⁰

Mivel szeretnénk megmaradni a Mikes-fordítások és a rodostói Rákóczi-könyvtár összefüggéseinél, a továbbiakban is ezekre korlátozódunk. Zolnai vizsgáldásai után — a Mikes-kéziratok, de Rákóczi kéziratos műveinek kiadatlansága folytán is — az emigráció kutatásán belül kevés szó esett a rodostói könyvtárról. A hatvanas évektől Mikes Kelemen összes műveinek kritikai kiadása irányította rá figyelmünket.

Az első nagy feladat kapcsán, a *Törökországi Levelek* forráskritikai jegyzetanyagának előkészítésekor újabb vizsgálatra szorult a Mikes-levelek keletkezésével és forrásanyagával, szemléleti problémáival összefüggésbe hozott vagy szóba hozható rodostói könyvtári anyag állománya. A fordítások kiadásának megindulásával új feladatként merült fel az átdolgozások alapjául szolgált s rodostói könyvtári katalógusban megtalált művek megfelelő kiadásának lehető pontos meghatározása, francia szerzőjük munkásságának közelebbi megismerése, irodalmi műveik jellemzése. Ez a munka a II., III., IV., V. kötet sajtó alá rendezése során, a keltezett fordítás-kéziratok időrendjében haladt előre. A VI. befejező kötetbe kerültek a keltezetlen kéziratok,²¹ s ezzel újabb probléma adódott a keltezetlen fordítások és a rodostói könyvtár viszonylatában.

Mikes mindhárom keltezetlen fordításának forrása Rákóczi rodostói könyvtárából való. Ezek: *Az idő jól el töltésének Módgya . . .* (A. Courtin). *Az Izraéliták Szokásáról*. — *A Keresztényeknek Szokásiról* (Cl. Fleury). *A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája* (D. Calmet). Hogyan illeszthetők ezek a kéziratok a keltezett fordítások időrendjébe, illetve meddig használhatta Mikes Rákóczi rodostói könyvtárát?

A fejedelem életében (1717-től 1735-ig) egyetlen keltezett munkáról van tudomásunk; ez az *Ifjak kalauza*, amelyet Mikes talán éppen Rákóczi ösztönzésére fordított le 1724-ben. A többi fordítás-kézirat Rákóczi halála utáni időszakra csoportosul:

Az Epistoláknak és az Evangéliumoknak . . . Magyarazattya 1741

Az Ifjak kalauza . . . 1724/1744 (javítás)

Catechismus Formájára való közönséges Oktatások 1744

Mulatságos napok 1745

A Keresztnek királyi uttya 1747

¹⁹ RÁKÓCZI Ferenc: *Vallomások — Emlékiratok*. Szerk. Hopp L. Ford. Szepes Erika és Vas István. Bp. 1979, 526; a Jenikőjben 1718 őszén folytatott 2. könyvben írt sorok 1714-re utalnak.

²⁰ TOLNAI Gábor: *Mikes Kelemen könyvtára*. MKsz 1940, 170—171; Hopp L.: *Mikes Kelemen könyvtára?* ItK 1960, 200—202. A Kulcsár-hagyatékból előkerült, Mikes kezétől származó beírással ellátott, előbb Máriássy Adám tulajdonában volt Páriz-Pápai szótár, *Dictionarium Latino—Hungaricum. . . Hungarico—Latinum*. Lőcse 1708 első kiadás.

²¹ MIKES ÖM VI. (Kiadás alatt.)

Keresztényi Gondolatok 1747

A Kristus Jésus Életének Historiája 1748

(Török vonatkozások Ricaut alapján 172—191. lev. 1748—1753)

A Valóságos Keresztényeknek Tüköre 1749

Az Ifjak kalauza — új átdolgozás 1751

Catechismus . . . új átdolgozás [1752—1754]

A negyvenes évek elejétől az ötvenes évek derekáig tartó lázas fordítói időszak annyira zsúfolt, hogy új munkák besorolása aligha látszik valószínűnek. Maradnak az 1755—1761-es utolsó évek, s több valószínűséggel a Rákóczi halála előtti évtized. *Az Ifjak kalauzával* érintkező tematika, és a hasznos időtöltés valóságos problémaként történt fölmerülése a rodostói udvarban, a fejedelem és kamarása rokon nézetei az udvari életforma sajátos viszonyai között, mindez ösztönzésül szolgálhatott a kedvelt olvasmány, Courtin fordultatos párbeszédre épült értekező prózájának korábbi, talán az *Ifjak kalauzát* követő átültetésére. Anélkül, hogy belemerülnénk a további vizsgálatokat igénylő kronológiai problematikába, megjegyezzük, hogy Kelemen József a Mikes kritikai kiadás nyelvi lektora évek óta készült egy alapos vizsgálat elvégzésére az összes kézirat helyesírása és vízjegyeinek rendszerezése alapján. Ennek eredménye a befejező VI. kötetben került volna publikálásra, ami Kelemen József 1982-ben bekövetkezett sajnálatos halála következtében nem valósulhat meg.

A Mikes-kéziratok időrendjének megállapítása kezdettől összefüggésben volt a rodostói könyvtár használatának kérdésével. Korábban is problémát okozott, hogyan fordíthatott Mikes Rákóczi halála után a rodostói könyvtár jelzett példányai alapján, amikor a *Catalogue des Livres de la Bibliothèque* benne van „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstromá”-ban. Vajon szállítottak-e könyveket 1736 tavaszáig a konstantinápolyi Galatába? Erről a lehetőségről idézzük César de Saussure hitelesnek tartható följegyzését:

„A fejedelem halála után mintegy három hónapra a portától minden nehézség nélkül engedélyt kaptunk arra, hogy a fejedelem ezüstműjét, legdrágább butorait és értéke-
sebb tárgyait, mégpedig mindennemű vám- és egyéb vizsgálatól mentesen — Konstantinápolyba szállíthatjuk és ott kőből épült tűzbiztos raktárba helyezhetjük el. A mint ezt az engedélyt megkaptuk, huszonkét teljesen egyenlő nagyságú és alakú ládát készítettünk s ezek egyikébe rejtettük Urunk koporsóját, holttestét, és a ládák elszállítására csajkát avagy kis hajót bérelünk. A boldogult fejedelem kamarása (*Mikes Kelemen*) és én, e hajóra szállottunk. Konstantinápolyba érkeztünkkor csajkánkat nem vizsgálták meg. A galatai rakparton, a jezsuiták rendháza közelében rakodtunk ki. S mialatt én ládáinkat egy francia kereskedő (D. Magy) tűzbiztos raktárába szállíttattam: a kamarás azon ürügy alatt, hogy a fejedelem holttestét rejtő láda könyvekkel van tele, azt a jezsuiták rendházába vitette be. A páterek azután a következő éjjelen eltemették templomukban úgy, a mint az üdvözült kívánta volt, a nélkül, hogy akárki is megtudhatta volna.”²²

Rákóczi kamarása szűkszavúbban, de Saussure előadását hitelesítve, az elindulást Rodostóból 1735. július 4-re, a kikötést s a láda átszállítását július

²² THALY: Saussure, *i. m.* 74. 306—307, 336—337; vö. itt Saussure szövegét: „Dès que nous eumes obtenus cette permission, nous fimes faire vingt deux caisses toutes de la même grandeur et la même forme, dans l'une desquelles nous mimes le corps du Prince; nous frétames exprès und Tsacolève ou petit bâtiment pour le transport de toutes ces caisses. Le chambellan du feu Prince (*Mikes*) et moi nous y embarquâmes. A notre arrivée à Constantinople, notre Batiment ne fut point visité. Nous le fimes décharger sur le quai de Galata près de la maison des Jésuites. Pendant que je faisais transporter nos Caisses dans le magasin à feu d'un Marchand Français, le Chambellan fit porter celle ou était le corps du Prince, dans la maison des Jésuites, sous pretexte qu'elle était pleine de livres . . .” (177—178).

6-ra teszi, a Konstantinápolyból történt visszatérést július 17-vel jelzi.²³ Az ürügyül szolgáló könyvekkel teli ládáról nem ejt szót. Saussure nyilván azért írt ilyen látszat keltéséről, mivel ekkor nem került sor a rodostói könyvtár elszállítására.

Thaly „lajstroma” elnevezésében kissé megtévesztő, mivel csak az első lapok (345—355) tartalmazzák a Rodostóból Galatába szállított ingóságok helyszíni (1736. március 20—21) „verificatióját”, François Belin, Louis Bechon, Antoine Damofily, Louis Lahoreau, André Spatz, David Magy kereskedő jelenlétében. A folytatás, „Suite du dit Inventaire” (356—370) Rodostón maradt dolgokról készült: „Etat de ce que se trouve à Rodosto dans la Maison aux appartements et Garde meubles.” Ez tartalmazza a Rákóczi lakóházában, szobáiban, a kis és nagy kápolnában, a könyvtárban, az istállóban, az ebédlőházban és a konyhában leltározott mindenféle tárgyakat. Ennek aláírói: Mikes; alatta J. Germain „payeur de la Maison”. Bechon pour ce qui concerne le departement de la Maison”. Hitelesítője szintén Belin, a francia nagykövetség első titkára és kancellárja, Pera 1736. április 30-i keltezéssel.

Mikes aláírása tanúsítja a rodostói leltározásban való részvételét; a levélíró megnyilatkozásaiból arra is következtethetünk, hogy Sibrik Miklós udvarmester időközben bekövetkezett halála után a leltárban foglaltak megőrzése is a kamarás vállaira hárult. Rákóczi József jövetelére várva írja: „Az Isten segítségével azt feltettem, hogy úgy adom keziben minden jószágát, amint az apja hadta, és ha lehet, az igazságot előttem viselem, hogy mindenekről számot adhassak.”²⁴

Súlyos lelki teherként nehezedett rá az emigráció kiújult erkölcsi válságának légköre:

... itt egynehányan vigasztalnak olyanok engem, akik belsőképpen örülnek szomorúságomon, és annak még megszaporodását is akarnák...²⁵ máris sok balitéleteket tettek étesznek fellőlem a velem valóik, hát még ezután mit fognak irántam mondani magának a fejedelemnek. De én azt csak nevetem, mert nem igazat mondanak, és az Isten pártfogója azoknak, kik az egyenes úton járnak... Talám kéd még maga is azt gondolja, hogy a szegény urunknak sok jószága maradt. Sokan megcsalják eziránt magokat... Hat vagy hét aranyát találtam a kalamáris ládájában, és minden kincse, mikor megholt, ötszáz tallérból állott...²⁶ soha ilyen állapotban nem voltam, ne is adja Isten, hogy többször legyek... Mindennap a sok bosszút látom, de az Isten kegyelme nem engedi, hogy érezsem. Akikkel legtöbbet vagyok, és akik legtöbb jó szót adnak, és nagyobb barátságot mutatnak, ugyanazok akarják meghomályosítani becsületesemet... Mindennap újítják ellenem való beszédeket. Mindezeknek pedig néném, nem más az oka, hanem hogy ki nem osztogatom nékik a fejedelem jószágát. Hogy pedig ki nem osztogatom, azt gondolják, hogy magamnak tartom. Hadd beszéljenek, csak én az igaz úton járjak...²⁷ Azonban a szükség szaporodik, a baj és a panasz nagyobbodik, és minthogy nem tudnak kit okozni, engemet szüntelen látván, reám fordítják panaszokat...²⁸

A fejedelemfi megérkezésével véget ért Mikes emberi csalódásokkal vegyes megpróbáltatása:

„Hálá legyen Istennek, ha sokára is, de elérkezik Rákóczi József. Azt gondoltuk, hogy mind a kettő eljő, de csak a nagyobbik jött el...²⁹ amint észre kezdem venni,

²³ Mikes ÖM I, 115. lev. és 205, 680—681.

²⁴ Rodostó, 15. novembris 1735. ÖM I, 118. lev. és 210, 685.

²⁵ 15. septembris 1735. ÖM I, 116. lev. 206, 681—682.

²⁶ ÖM I, 118. lev. és 210—211.

²⁷ Rodostó, 15. maji 1736. ÖM I, 120. lev. és 212, 686—687.

²⁸ 15. augusti 1736. ÖM I, 121. lev. és 687—688.

²⁹ 2. decembris 1736. ÖM I, 122. lev. és 688—689.

igen messze esett alma fájától...³⁰ Bezzeg néném, nyertünk mi a változásban, mint Bertók a csikban, vigasztalásunkra vártuk ezt az ifju fejedelmet, de szomorúságunkra jött... ugyannyira, hogy harminc esztendőtlől fogva való bujdosásunk oly súlyosnak nem tetszett, mint már ez a három holnap. Most suhajtjuk leginkább a mi megholt urunkot, mert szomoruan kell néznünk az atya és a fia között való nagy különbséget, de már ebben benne vagyunk. Mihent ideérkezett, az atyjának minden jószágát hiven kezében adtam. Való, hogy káromlás nélkül nem maradtam, mert a hamis atyafiak sokkal vádoltanak, és a hamis vádolásra a fejedelem sokat vizsgálódott utánam alattomban. De becsületes megsértésére valót semmit nem talált, ezt nékem maga is megvallootta... Nékem csak egy istenfizessét sem mondott azért, hogy jószágára, cselédire viseltem gondot...³¹

A Rákóczi fia kezébe adott rodostói ingóságok közül különösképpen a könyvtár sorsa érdekel bennünket. Az 1737. év őszén kíséretével Konstantinápolyba, majd az osztrák-török háborúban való részvétel ürügyén a Dunáig eljutó beteges fejedelemfi 1738 novemberében meghalt a bulgáriai Csernavodán;³² végrendelete nyomán Rodostón nem történt változás, mivel Rákóczi József ottani javainak, s D. Magy raktárában tárolt ládáinak megőrzését kérte, Joseph Charlotte Rákóczi, ill. György herceg számára, esetleges jövetelükig. Mikes 1740 júniusában hosszú balkáni útjáról visszatért a mintegy harminc főre apadt rodostói bujdosó kolóniába,³³ ahol a portai rendelettel betelepített egykori Rákóczi-házban, a keltezett fordítások és irodalmi levelek tanúsága szerint, a volt kamarás óriási munkabírással vette be magát az öreg fejedelem emlékéért idéző rodostói könyvtár könyvei közé. Itt dolgozott haláláig, kedves régi könyvei és szaporodó új kéziratok között.

Rákóczi egykori könyvtára sorsáról semmi bizonyosat nem derített ki a kutatás. Bizonyos könyveknek a negyvenes-ötvenes években bizonyítható meglételére csupán a Mikes-fordításokból következtethetünk. Arra vonatkozólag nincs támpontunk, hogy Mikes halála után hová, kinek vagy kiknek tulajdonába kerülhettek? S ha szétszóródtak, a konstantinápolyi Galatába vagy Perába, esetleg a franciaországi Grosbois-ba, vagy részben hazai földre kerültek? Egyik föltételezés sem lehet kizárni.

Bizonyos, hogy Mikes rodostói irodalmi hagyatékával nemcsak Mikes-kéziratok kerültek vissza a hazába a XVIII. század végén. Utalhatunk a Kulcsár István hagyatékából és Hindy Árpád régi könyvei közé került Ernst Lajos gyűjteményének aukcióján az OSzK által többek között megvásárolt, Mikes kézjeggyel ellátott Párizs-Pápai szótárra.³⁴ Lehet, hogy Kulcsár szombathelyi működése idejéből maradt ott a „... bujdosásban lévén egy nevezetes ifjú, Káldy Zsigmond könyvetskéje” Rodostó 1742. — bejegyzésű kötet, amely a Belsőny Könyvtár vezetőjének tájékoztatása szerint Ács Mihály: Boldog halál szekere, imádságkönyve.³⁵ Ismert, hogy a Rodostóból hazakerült „könyvek” közé tartozott Kiss István: *Magyar Philosophia* c. kézirat is, „György Deák” kézjeggyel (OSzK Quart. Hung. 122). Régebben Csapodi Csaba hívta föl figyelmünket egy az MTA kézirtárában található (jelz. 553510) műre,

³⁰ 2. januárii 1737. ÖM I, 123. lev. és 689.

³¹ Rodostó, 8. martii 1737. ÖM I, 124. lev. és 689—690.

³² Csernavoda, 10. novembris 1738. ÖM I, 144. lev. és 711—714; THALY K.: *Az utolsó erdélyi trónjelölt történetéhez*. Történelmi Tár 1890, 414—419—423; KARÁCSONY I.: *A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717—1803*. Bp. 1911, 126—130, 138—140. I. (135—138. és 153. sz.)

³³ Rodostó, 22. juny és 20. dik augusti 1740. ÖM I, 157. 158. lev. és 724—726.

³⁴ Vö. a 20. sz. jegyz.

³⁵ HOPP L.: *Mikes és világa*. Bukarest 1973, 513—514.

amelynek címlapján levő bejegyzésből a könyv egykori tulajdonosának kiléte félreérthetetlenül nem deríthető ki, de úgy látszik, hogy a törökországi Rákóczi-emigráció egyik tagja lehetett. Constantinopolis Anno 1721. K. M. (alatta) Rodosto 1723 9. Augus. — áll a címlapján barnás tintával bejegyezve. A negyedik levélen: Rodosto. Anno. MDCCXXIII. A fólió alakú, fatáblás díszbőr-kötésű munka két rézcsttal van ellátva, címe: *Annalium Ecclesiasticorum Veteris Testamenti*. R. P. Iacobi Saliani Societas Iesu Epitome... Anno MDCXXXVIII. (Alul pecsét: Dr. Semjén Béla 1943. könyvtárából.) Lapszám 1108 p. + Index. A címlapon levő beírás szerint a mű Ernst Lajos gyűjteményéből való. Pastinszky Miklós tanár levélbeli értesítéséből megtudtuk, hogy ő maga dolgozta fel annak idején Ernst Lajos anyagát, a szintén általa rendezett aukcióra. A műben található bejegyzés akkor mint „jeles Mikes-bejegyzés” szerepelt; így adta el az Akadémia kéziratárának is, de mint írja, „az MTA kéziratárának átengedett mű — melyben Mikes bejegyzése található — nem 100%-osan autentikus!” A Kelemen Józseffel közösen végzett vizsgálatok alapján nem erősíthető meg, hogy ez a bejegyzés Mikes kezétől való.³⁶

Az a körülmény, hogy Kulcsárnak nemcsak Mikestől voltak kéziratái és lehettek rodostói könyvei, hitelesítheti Hindy Árpád múlt századi közlését, hogy Kulcsár Mikes hagyatékával együtt többet megkapott a rodostói magyarok könyvei közül. A cikkíró atyja, Hindy Iván, 1840—41-ben Kulcsár özvegyével együtt szerkesztette a *Nemzeti Újságot*, amelyet 1848-ig sikerült fenntartani. A Hindy-családhoz özv. Kulcsárné Perger Anna révén juthatott néhány rodostói könyv, s maradhatott Hindy Árpád birtokában a Kulcsár-hagyaték árverése után is.³⁷

A Mikes kritikai kiadás munkálatai során fölmerült, vajon az író minden kézírata hazakerült-e annak idején? Ugyanis csupán két fordítás (*Az Ifjak kalauza; Catechismus...*) esetében van a szerzői tisztázatnak korábbi szerzői piszkozati v. ún. fogalmazvány kéziratós példánya (IV. és V. k.). A *Mulatságos napok* inkább még szerzői piszkozati típusnak minősült; a többi végleges szerzői tisztázatnak. Ez utóbbi tisztázatoknak nincs korábbi variáns-szövegük. A kérdés: nem is volt, vagy nem kerültek haza? A keltezett és keltezetlen kéziratok kronológiai problematikája kapcsán mindenesetre szem előtt tartandó mindkét föltevés lehetősége. A kutató nehéz helyzetben van adatok s tények hiányában. A régi nyomok elmosódtak. Thaly még beszámolt arról, hogy egy 1849-es emigráns, név szerint Krajcsovicz Ferenc, a galatai Szent Benedek kolostor könyvtárában régi magyar kéziratokra bukkant egyik szekrényben, és ezeket a „Rákóczi emigrációról szóló írásoknak mondá”. Valami kendőbe vagy terítőbe összekötözött egész nagy csomó „magyar nyelvű, régi fakó írások” voltak, „sok kézirat és egy nyomtatott, szintén magyar könyv. Tartalmukra már nem emlékszik.”³⁸ A Rákóczi síremlékét gondozó és a magyar fejedelem emlékét tisztelő francia lazaristák könyvtárának őre — Thaly szerint — emlékezett is valamire, mikor ezt előadta neki a század utolsó évtizedében, de különböző nehézségek közbejötté miatt nem jutottak a kérdéses könyv és kéziratok nyomára.

Mikes fordítói és levélírói munkássága és Rákóczi rodostói könyvtára s a már említett könyvek vonatkozásában fölmerült, hogy a fejedelem udvarában,

³⁶ *Mikes és világa*, i. m. 514.

³⁷ *I. m.* 513; HINDY ÁRPÁD: Ellenőr 1878, 161. sz.

³⁸ THALY, *i. m.* 109.

környezetében olvastak 1717 után Rodostóba került (Calmet, Fleury, Mme de Gomez) könyveket is. Zolnai könyvészeti kimutatása alapján számuk növelhető: Calmet bibliai szótárával, Ramsay Cyrusával, Labat ethiopiai leírásával, Pluche Természetről való beszélgetéseivel.³⁹ A listában szereplő Pierre Lebrun oratoriánus szerzetes munkája: *Explication literale, historique et dogmatique des prieres et des ceremonies de la messe* . . .⁴⁰ azért is említésre méltó, mivel nyoma van Rákóczi és d'Andrezel levelezésében is. A konstantinápolyi francia követ 1727. január 7-i levelében érdeklődik: „Felséged nem közölte velem, hogy megkapta-e az oratorianus Lebrun úr könyvét”.⁴¹ Zolnai jelezte (Michaud Biogr. univ. nyomán), hogy G. H. Bougeant jezsuita megtámadta polemikus irataiban Lebrunt; a levél kiadója joggal jegyzi meg ennek kapcsán, hogy Rákóczi „igen élénk érdeklődéssel kísérte a franciaországi vallásos életet, Lebrun munkájára azért is felfigyelt, mert a jezsuiták támadták”.⁴² Mindezt nem csupán a pusztá tények kedvéért soroltam fel.

Rodostóból a „külvilággal” levelek és könyvek szálaiból szőtt összeköttetések fenntartása bizonyosság arra, hogy Rákóczi rodostói udvara nem szigetelődött el annyira a világtól, ahogy az a régebbi hagyomány nyomán elterjedt. Ezúttal csak könyvekről szólunk, s a fentieket erősítendő emlékeztetünk azokra az egyetemes művelődéstörténeti összefüggésekre, amelyek Rákóczi személye és az első török könyvek nyomtatásához fűződnek.⁴³

A rodostói Rákóczi könyvtár törökországi gyarapodása azonban csak járulékos. Intenzív használata már megkezdődött Grosboisban, s jellemző az 1717–18-tól folytatódó újabb emigrációs szakaszra. Keletkezése összefügg a franciaországi évekkel (1713–1717), különösen a grosbois-i tartózkodással, összeválogatása pedig a vallomásíró megnyilatkozásaival⁴⁴ összhangban levő irodalmi

³⁹ ZOLNAI, i. m. 20, 24, 26; sorrendben: D. A. CALMET: *Dictionnaire historique et critique de la Bible*. Paris 1722; M.-A. de RAMSAY: *Les Voyages de Cyrus, avec un discours sur la mythologie*. Paris 1727; J.-B. LEBAT: *Relation historique de l'Éthiopie occidentale, contenant la description des royaumes de Congo, Angola* . . . Paris 1732; NOËL-A. PLUCHE: *Le Spectacle de la nature, ou entretiens sur les particularités de l'histoire naturelle*. Paris 1732–1750, 8 tomes 12°; ez utóbbi folyamatosan megjelenő sorozatból érthetően még csak a katalógusban jelzett (1 tome 8°) első kötet jutott el Rodostóba. Zolnai föltételezte, hogy Mikes olvasta MONTESQUIEU: *Lettres persanes* c. (1721) művét is. Mikes és a francia szellemi élet. EPhK 1921, 104.

⁴⁰ ZOLNAI, i. m. 24; *Explication literale, historique et dogmatique des prieres et des ceremonies de la messe, suivant les anciens auteurs et les monumens de la plupart des Eglises, avec des dissertations et des notes sur les endroits difficiles et sur l'origine des rites*. Paris 1716–1726.

⁴¹ *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*. Sajtó alá rend. bev. jegyz. KÖPECSI Béla. Ford. NÉMETH Miklós. Vaja. 1984, 175.

⁴² I. m. 210.

⁴³ Z. ABRAHAMOWICZ—HOPP L.: *Rákóczi és a török könyvnyomtatás kezdetei*. In: Rákóczi-tanulmányok. Bp. 1980, 583–593.

⁴⁴ Vö. a 19. sz. jegyz. (1713–1714). „A játékok, színelőadások, vadászatok, mindenféle társalkodások, fényes lakomák mindennapi kenyerem voltak . . . jelen voltam a királynak tartott prédikációkon, és a te irgalmadból ezek jobban hatottak rám, gyakrabban kezdtem gondolkodni rajtad és renyhe életemen. Magadhoz vontál, istenem, s én a világi életől megcsömörülve nem álltam ellent . . .” (1715: Marly:) „a nap nagyobb részét szobámban, könyvolvasással töltöttem, de még nem a vallásos könyveknek azzal az üdvözítő olvasásával, mely hasznos lehetett volna lelkemnek, hanem azzal, ami politikai rangomból eredően érdekelt . . . Éjjél után egykor megszakítottam álmomat a Boldogságos Szűz officiumának elmondásáért . . . egyre inkább vágyódtam arra a magányra . . . Nagy hasznomra volt annak a vallásos könyvecskének az elolvasása, melyet a kamalduli atyák rendfőnöke adott olvasásra *Az üdvösség fontosságáról*, s amely az üdvösség akadályait mutatta be, és önmagam megismeréséhez vezetett . . . (Grosbois 1715–1716:) Napirende-

szemléleti változás, új olvasói igény, változó életmód s vallásos elmélyülésre inspiráló környezet hatása,⁴⁵ objektív és szubjektív tényezők egybeesésének következménye.

A válogató szándékot s a könyvtár jellegét Zolnai ismert szellemtörténeti dolgozataiban próbálta megvilágítani. Minderre most nem térünk ki, csupán megjegyezzük, hogy a túlzónak mondható szellemtörténeti háttérhez képest realisabbnak látszanak azok a tanulmányok, amelyek a Rákóczi-kutatások újabb évtizedei során, illetve Rákóczi és Mikes művei kritikai kiadása folyamán eszmetörténeti összefüggéseiben vizsgálják, s a korai felvilágosodás európai áramaival szembesítik az összetett jelenséget.

Ezen a téren is előbbre vinné a kutatást egy olyan funkcionális kritikai vizsgálat, művelődéstörténeti érdekű összegező tanulmány, amint az megtörtént a *Döntés előtt — az ifjú Rákóczi eszmei útja* c. már idézett könyvben, Rákóczi ifjúkori könyvtárai, könyvei esetében. A rodostói könyvtár ilyen összefüggésben meghatározó helyet foglal el a filológiai és eszmetörténeti feltáró munkában azáltal is, hogy összeköti az emigráció franciaországi s törökországi szakaszait, és teljesebbé teszi az író Rákóczi eszmei útját, különös tekintettel a vallomás- és emlékiró, állambölcsész és meditációíró munkásságára.

Rákóczi művei, s főleg Mikes fordításai és a rodostói könyvtár viszonylatában ezúttal nem kívánunk külön foglalkozni az említett forrásművek s szerzőik jellemzésével. Nem azért, mintha már annyira ismertek volnának, hanem tárgykörük miatt, mivel ezek külön tanulmányokat igényelnének. Elegendő, ha utalok az ifjak nevelésével foglalkozó alapl műre, a Sorbonne Plessis kollégium jeles igazgatójának, Ch. Gobinet: *Instruction de la jeunesse . . .* említett moralista-didaktikus munkájára, amely nevelési elveivel és társadalomkritikai néző-

met az imádság órái szerint osztottam be . . . nem hanyagoltam el egy óránként mondott imámat és a vallásos olvasmányokat . . . A vallásos olvasmányokat a szokásos imádság és a lelkigyakorlatok órái fölváltva követik . . . (1719. Jenikőj); csupán előttem ismeretes, vajon ebben az esztendőben jobba váltam-e kegyelmedből, mint amilyen voltam az előző évben. Mert szóbeli imádságaim, de még az elgondoltak is, amelyeket toll segítségével nélkül teszek, s ugyanígy lelki olvasmányaim is tele voltak szüntelen figyelmetlenséggel . . . azokat a szövegeket és kifejezéseket, amelyeket szerte az Írásokban, a szentatyáknál, más vallásos könyvekben találok, bátran fölhasználtam . . ." RÁKÓCZI, *Vallomások . . .* i. m. 1979, 529—530, 535, 537, 549—550, 553, 572—573, 710—714—718. Az üdvösség fontosságáról idézett alapl mű René RAPIN jezsuita: *De importantia salutis v. L'importance du Salut* (Paris 1675) c. munkája, amelynek egyik kiadását Rákóczi rodostói könyvei között is megőrizte; ZOLNAI, i. m. 23.

⁴⁵ Egy kamalduli följegyzés, „Notes sur la vie du Prince Ragotzi” szerint elmélyülten olvasott: „Dans cette retraite il s'appliqua entierement à la lecture de ouvrages de Mr. Nicole et en les lisant il y apprit et sa Religion et la langue française. Monsieur de Fleury évêque de Frejus . . . qu'il alla visiter les camaldules de Grobois . . . pendant le dîner il temoigna au pere Majeur sa surprise sur ce que le prince Ragotzi parloit si bien français, Monseigneur, repartit le pere Majeur, c'est qu'il a bien lu Mr. Nicole, y entend-il finesse reprit l'évêque, oui, Monseigneur car il est bien janseniste. Mr. de Frejus se mit a sourire et n'en dit pas davantage.” Az említett évêque de Fréjus, André-Hercule cardinal de Fleury (1653—1743), aki XV. Lajos nevelője lett; 1726-ban a miniszter duc de Bourbon helyre került, s értesült Rákóczi törökországi helyzetéről is. — Jean-Baptiste Bonnaud, a *Confessio peccatoris . . .* kivonatos francia fordításának elkészítője írja: „Sentimens de Pieté de François Ragosci Prince de Transilvanie ou Extrait de ses confessions Traduits sur l'original latin”-ban „La lecture des confessions de St. Augustin lui fit naître l'idée de composer cet ouvrage quelques mois avant qu'il se retira chez les Camaldules de Grosbois.” Vö. ZOLNAI B.: *A jansenista Rákóczi*. Széphalom 1927, 268—269; 278. Mikes ÖM I, 593, 668; — Pierre Nicole és Szent Ágoston művei megvoltak a (Zolnai által hiányosnak tartott) rodostói könyvtár listájában is, i. m. 1926. 6, 8, 22—23, 25.

pontjával méltán keltette föl a fejedelem és kamarása érdeklődését. Újabban Rákóczi *Réflexions* . . . c. művének kiadását kísérő tanulmányban Köpeczi Béla sorolja indokoltan az író föltehető forrásai közé;⁴⁶ Mikes: *Az Ifjak kalauza* . . . kiadásában mint forrásművel foglalkoztunk vele.⁴⁷ Érdekes, hogy Mikes említett keltezetlen fordításai francia forrásainak szerzői, A. Courtin, Cl. Fleury, D. Au. Calmet egyaránt szerepelnek a *Testament politique et moral* . . . keletkezését vizsgáló írásban.⁴⁸ Kiemelhetnénk Bossuet pártfogoltját, La Bruyère beszélgető társát, Fénelon lelki barátját, a versailles-i udvar királyi könyvtárosát és udvari nevelőjét, a rendkívüli műveltségű Fleury apátot. Történeti kritikai szemlélete, polémikus gallikán nézetei, modern pedagógiai elvei, összehasonlító művelődéstörténeti ismereteket közvetítő könyvei hatásával valóban számolhatunk rodostói íróink munkáiban. Hasonlóképpen Calmet, a tudós Lorraine-i történész könyvei esetében is, akinek ritkaságszámba menő forrásgyűjteményét és könyvtárát Senones-ban Voltaire is használta a század derekán (*Histoire générale* és *Essai sur les mœurs des nations* megírásakor). Mind Mikes által lefordított műve, mind a rodostói könyvtárban meglevő más munkája beletartozik a Rákóczi-emigráció forráskutatása körébe.

HOPP, LAJOS

Les traductions de Mikes de la bibliothèque de Rodosto de Rákóczi

François II Rákóczi dans la vie entière de qui le livre et la lecture jouaient un rôle extraordinaire, passait beaucoup de temps parmi les livres même pendant la dernière période de son séjour en Turquie. L'étude s'occupe des questions de la bibliothèque de Rodosto en connexion avec l'activité de traducteur de Kelemen Mikes. Déjà a partir des années soixante et soixante-dix du siècle passé on a fait attention à l'atelier créateur de Rodosto de Rákóczi et de Mikes, qui a été mis sous un nouveau jour vers le tournant du siècle. Thaly a publié en 1909 la liste de la bibliothèque de Rodosto retrouvée. Une dizaine d'années plus tard, Zolnai a complété le nombre des sources figurant dans la bibliothèque de Rodosto servant de base aux traductions de Mikes. Tout récemment, c'est l'édition critique des oeuvres de Mikes qui a attiré l'attention à cette bibliothèque.

L'auteur passe en revue les données relatives au sort de la bibliothèque, les publications parues et il les compare aux résultats de ses propres recherches.

⁴⁶ II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. *Testament politique et moral de François Rákóczi*. Archivum Rákócianum III. Írók sorozat. Bp. 1984, III, 503.

⁴⁷ Mikes ÖM IV, 1974, 717—725.

⁴⁸ Archivum Rákócianum i. m. III, 502—504.

KÖZLEMÉNYEK

Újabb ismeretessé vált hiteles és ál-korvinák. 1973-ban *The Corvinian Library. History and Stock* című munkánkban teljes katalógusát igyekeztünk adni az összes hiteles, kétes, tévesen megállapított, elveszett és föltételezett korvináknak. Sőt ezekkel együtt közöltük azoknak a kódexeknek és nyomtatott könyveknek az adatait is, amelyek — nézetünk szerint¹ — a budai palota másik könyvgyűjteményéből, a királyi kápolna papi testületének könyvtárából maradtak fenn és sokáig ezeket is tévesen korvináknak tartották. Azóta több mint egy évtized telt el és ezalatt alig volt esztendő, hogy a külföldi és magyar kutatók munkájának eredményeként ne került volna elő egy vagy két hiteles korvina, meg a másik budai gyűjteményből származó darab. Az újabb és újabb hiteles korvinákat mindig közöltük a *Bibliotheca Corviniana* különböző nyelvű, újabb kiadásaiiban, így tehát az ezekben közölt jegyzék mindig jobban bővült, a legteljesebb a legutoljára megjelent francia nyelvű kiadás volt.² Ezek a jegyzékek azonban mindig csak a hitelesnek tartott darabokat közölték, a kéteseket, téveseket, elveszettekről való adatokat, nem. Sőt a hiteles korvinák közül is csak a Mátyás-koriakat; Ulászló könyveit nem, pedig a Corvina-könyvtár nem szűnt meg Mátyás halálakor, hanem jóval inkább csökkenő, mint gyarapodó állományával fennállott egészen 1526-ig. (A *Corvinian Library* ezeket is tartalmazza.) Így tehát érdemes most már közölni az újabb eredményeket, mintegy függelék-ként a *Corvinian Library*-hez.

I. Az újabb ismeretessé vált hiteles korvinák

1. Budapest. Egyetemi Könyvtár. Cod. Lat. 12. Panegyrici Latini. A C. L. (931. sz.) még alaptalanul korvinának tartott kódexként közli. Azóta Csapodiné Gárdonyi Klára megállapította, hogy ebben a Konstantinápolyból Budapestre került kódexben Vitéz János bejegyzései vannak, tehát ezt is hiteles korvinának kell tartani.³ A BC legújabb kiadásai ezért 15/a szám alatt már közlik.

2. Budapest. Egyetemi Könyvtár. Cod. Lat. 31. Terentius: Comoediae. Ugyanúgy mint az előző tétel, Vitéz János bejegyzései vannak benne (Maróti Egon és Csapodiné

¹ CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Budapest 1984. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei (90), új sorozat 15. — CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest 1973. („Studia humanitatis” 1.)

² CSAPODI Csaba—CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 2. jav. magyar kiadás 1976; 2. német 1978; 3. bőv. magyar, 2. angol, lengyel 1981; 3. német 1982, francia kiadás 1982.

³ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái*. MKsz 1981. 222—223.

megállapítása),⁴ tehát ez a konstantinápolyi kódex is hiteles korvina. A BC legújabb kiadásában 16/a szám alatt van.

3. Budapest. OSzK Inc. 1143. Thuróczy, Iohannes: *Chronica Hungarorum*. Augsburg 1488. Hain 15518. A C. L.-ben (653. sz.) még kétes korvinaként. Borsa Gedeon meggyőző bizonyítása alapján ez a példány készült Mátyás király számára.⁵ A BC-ben még nem szerepel.

4. Firenze. Biblioteca Medicea-Laurenziana. Plut. 73. Cod. 4. Celsus: *De medicina*. A C. L.-ben még nincs benne. Albinia de la Mare ismerte föl az eltörölt, de lenyomatban fölismerhető Mátyás-címer alapján korvina-voltát.⁶ A BC legújabb kiadásában 63/a sz. a.

5. Istambul. Top kapu szeráj könyvtára. Deissmann 44. Ptolemaeus: *Geographia in Latinum translata*. A C. L.-ben (556. sz.) kétes korvinaként. Helyszíni vizsgálattal megállapítottuk, hogy magyar nyelvű helynevek vannak beleírva, tehát ezt a kötetet is a Budáról elhurcolt korvinák közé számíthatjuk. A BC-ben még nincs benne.

6. Kraków. Bibl. Jagiellonska. Rps. 4289. *Orationale Wladislai II. regis*. A C. L.-ben 922. sz.: őrzési helye a II. világháború óta ismeretlen. Azóta visszakerült eredeti helyére, tehát meglevő hiteles korvina.

7. London. British Library. Harley 4868. Plinius: *Epistolae*. Watson katalógusa⁷ szerint Cenninius másolta és egy benne látható XVI. századi bejegyzés szerint címeres kötése volt. Akkori tulajdonosa is magyar, Iohannes „fwldwari” Transsilvanus. Mikrofilm alapján is hiteles korvinának kell tartani. A BC-ben még nincs benne, a C. L.-ben sem. (Papp László bukkant rá.)

8. New York. Pierpont Morgan Library. PML 55. 1. 75. Angeli, Iohannes: *Astrolabium*. Augsburgban 1488-ban nyomtatott könyv, címeres Ulászló-kötésben A C. L. megjelenésekor még őrzési helye ismeretlen volt, azért ilyenként közli (36. sz.). Azóta sikerült megállapítani a könyvtárt, amelynek birtokába került.⁸

9. Roma. Biblioteca Apostolica Vaticana. Ottob. Lat. 80. Cyprianus: *Opera et epistolae*. Eredeti, aranyozott, címeres korvina-bőrkötésben. A C. L. még nem ismeri. J. Ruyschaert bukkant rá a Vatikáni Könyvtár állományában és publikálta.⁹ A BC legutóbbára megjelent, francia nyelvű kiadásában már megtalálható 127/a sz. alatt.

10. Roma. Biblioteca Apostolica Vaticana. Ottob. Lat. 501. A C. L.-ben mint alaptalanul korvinának tartott kódex szerepel (937. sz.), mert a korábbi irodalom (Fraknói Vilmos, Hoffmann Edit, Balogh Jolán) ifjabb Vitéz János szerémi püspök kódexként tartotta számon. Ezért nem került be a BC-ba sem. Legutóbb azonban J. Ruyschaert meggyőzően bizonyította, hogy Vitéz püspök csak a megrendelő volt, aki a királyi kápolnának szánta ajándékol.¹⁰ A kódex illuminálása ezért szakadt meg Mátyás király halálakor, 1490-ben. Ha a püspök a maga számára készítette volna, befejezést nyer, hiszen ő

⁴ MARÓTI Egon: *Terentius Magyarországon*. Budapest 1961. 177—231. — CSAPODINÉ i. h.

⁵ BORSA Gedeon: *Az első aranyfestékekkel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai*. MKSz 1980. 217—229.

⁶ DE LA MARE, Albinia: *The Library of Francesco Sasseti*. Cultural Aspects of the Renaissance. Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller. Ed. Cecil H. Clough. Manchester 1976. 160—201.

⁷ WATSON, A. G.: *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts of the British Library*. I. 1979. 143.

⁸ NEEDHAM, Paul: *Twelve Centuries of Bookbindings*. New York—London 1979. 31. sz. Reprod. is.

⁹ Monumenta Vaticana res Hungariae illustrantia (José RUYSSCHAERT: *Manuscrits et documents hongrois dans la bibliothèque Vaticane*.) Budapest 1980. 34—35. — RUYSSCHAERT, José: *Les manuscrits corviniens de la Vaticane*. Revue Française d'Histoire des Livres. 51. 1982. 297, Pl. I.

¹⁰ RUYSSCHAERT: *Les manuscrits* . . . 290.

1505-ig élt. Ruysschaert föltételezése mindenestre meggyőzőbb magyarázatát adja a lapszéleketekben látható gyűrűs hollóknak, mint a korábbi vélemények.

11. Roma. Biblioteca Apostolica Vaticana. Ottob. Lat. 1562. Suetonius: De XII Casariibus. Előbb Olmützben volt, azután Krisztina svéd királynő könyvei közt, onnan került a Vatikánba. Korvina-voltát bizonyítják Fontius bejegyzései és az ő kezétől származó tartalomjegyzék, valamint az, hogy első lapján a Szapolyai-címer látható.¹¹ A BC legújabb kiadásában már benne van 131/a szám alatt.

12. Uppsala. Bibl. Univ. Cod. Graec. 28. Miscellanea Graeca: Aelius Aristides: *Προσβευτικός πρὸς Ἀχιλλέα*. — *Κατὰ τῶν ἐξορχομένων*. — Libanios: *Ἐπιστολαί* (154). — Eunapios: *Βίος Λιβανίου σοφιστοῦ*. — Synesios: *Ἐπιστολαί* (100). — Gregorios Palmas: *Τοῦ θεσσαλονίκης ὅτε ἐάλλω τῆ ὀυσσυπάτω*. — Nikephoros Gregoras: *Ἐπιστολαί*. Thomas Magister: *Ἀμοιβατα*. — Nikephoros Gregoras: *Μονωδία ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ Θεοδώρου Μεγάλου*. — *Περὶ τοῦ πάσχα*. — Konstantinos Akropolites (Theodoros Metochites): *Ἐπιστολή*. — Manuel Philes: [*Ἐπιγράμματα*] — Manuel Moschopoulos: *Συλλογή ὀνομάτων Ἀττικῶν*, — *Περὶ ὀνομάτων*. — Georgios Lakapenos — Andronikos Zarides: *Ἐπιστολαί*. — Demetrios Kydones: *Ἐπιστολή*. — Georgios Lakapenos: *Γραμματική*. — Nikephoros Gregoras: *Ἐκ τῶν τεχνολογιῶν*. — Maximos Planudes: [Kivonatok]. — Thomas Magister: *Λόγος εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν θεολόγον*. — *Προσφωνητικός*. — *Ἐπιστολαί* (7). — Nikephoros Gregoras: *Εἰς τὸν ἔφηρα τῆς κίπρου*. — *Ἐπιστολαί*. — *Διάλογος φλωρέντιος ἢ περὶ σοφίας*. — Pseudo-Libanios — Pseudo-Basileios: *Ἐπιστολαί*. — Georgios Phakrases: *Διηγήσις*. — Nikephoros Gregoras: *Τῶ ὀσιωτατῶ*. — *Μαρτυρία ἀγίων*. [Kivonatok] — Gregorios Palamas: *Διάλεξις*. — Manuel Philes: *Στίχοι*. XIV. századi papírkódex, 2 kötetben. A C. L.-ben (885. sz. a.) mint elveszett korvina szerepel. Egy berlini kutatócsoport G. H. Karlsson vezetésével állapította meg, hogy ez az uppsalai görög kódex azonos az elveszettnek hittel.¹⁴ A BC-ben még nincs benne.

13. Uppsala. Bibl. Univ. Collijn 1338. Firmicijus, Iulius: *Astronomicorum libri VIII integri et emendati ex Sythiis oris ad nos nuper allati*. — Marcus Manilius: *Astronomicorum libri V*. — Aratus: *Phenomena Germanico Caesari interprete cum commentariis et imaginibus*. *Phenomenon fragmentum Marco T. C. interprete*. *Phenomena Ruffo Festo Auiensio paraphraste*. *Phaenomena Graece*. — Theon: *Commentaria copiosissima in Arati Phenomena Graece*. — Proclus Diadochus: *Sphera*, Thoma Linacro Britanno interprete. *Tabula in Firmicium et duodecim signa zodiaci*. Venezia 1499. Aldus Manucius. Az ősnymtatvány tábláján Ulászló címere van, tehát az ő hiteles könyve s így korvina.¹³ A C. L. még nem ismeri s mivel Ulászló-könyve, a BC-ban sem szerepel.

14. Verona. Biblioteca Capitolare CXXXV. 123. Livius: *Historiarum decas I. Ab urbe condita*. A C. L. mint alaptalanul korvinának tartott kódexet közli (393. sz.). Csapodiné újabb megállapítása szerint Vitéz János írása látható benne, tehát ez is hiteles korvina mint a másik két veronai Livius.¹⁴ A BC újabb kiadásában már benne van (141/a).

¹¹ Körmendy Kinga ismertetése: *Callmer, Christian: Königin Christina, ihre Bibliothekare und ihre Handschriften*. 1977-ről MKsz 1978. 392—394. — Csapodiné Gárdonyi Klára: *Ismeretlen korvina-ősnymtatvány Uppsalában*. MKsz 1980. 280—282, 1 t.

¹² Karlsson, Gustav H.: *Codex Upsaliensis Graecus 28*. Stockholm 1981. (Bibliotheca Ekmaniana Universitatis Upsaliensis 69.) A műre Herwig Maehler londoni professzor hívta föl a figyelmemet, sőt a tanulmány megfelelő részeinek fotókópiáját is elküldötte nekem. Szívességét ezen a helyen is köszönöm.

¹³ Csapodiné: *Ismeretlen ... a 11. jegyzetben idézett tanulmánya*. 278—282. — Csapodi-Gárdonyi, K.: *Eine unbekannte Corvinen-Inkunabel in Uppsala*. Gutenberg Jahrbuch 1981. 171—174.

¹⁴ Csapodi-Gárdonyi, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Budapest 1984. 59. („Studia humanitatis” 6.)

15. Wien Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 799. Athanasius: Opera (Contra Apollinarem de salutari epiphania Christi. De divina et consubstantiali Trinitate et de humanitate Verbi contra Apollinarem. De apparitione Dei Verbi in carne. Epistola ad Adelfium episcopum et confessorem. Ad Maximum philosophum. De incarnatione Dei Verbi. Epistola dilectissimo papae. — Dionysius ep. Alexandrinus: Ad Paulum Samosatensem epistola. — Athanasius: Orthodoxi et Apollinaristae dialogus de Christo.) Mivel vaknyomásos olasz reneszánsz bőrkötésben van és az első levél címerrel együtt ki van tépve s későbbi tulajdonosa Brassicanus, a C. L. kétes (valószínű) korvinaként tartja számon (74. sz.). Csapodiné megállapítása szerint azonban, mivel az utólag beírt tartalomjegyzék Fontius kezeírása, ugyanúgy, mint a vatikáni Suetonius-ban, ez a körülmény még inkább valószínűsíti korvina-voltát. A BC-ban nincs benn.

16. Wien Österreichische Nationalbibliothek. Cod. Lat. 10573. Elisabetha Poloniae regina Ladislao II. regi, filio, sive epistola de institutione pueri regii. Ulászló és Anna királyné egyesített címerével, vaknyomásos magyar reneszánsz bőrkötésben. Az ajánlás Ulászlóhoz szól. A C. L.-ben nincs benne.¹⁵

II. Kétes korvinák

1. Firenze. Biblioteca Nazionale Centrale. MS Banco Rari 229. Canzonale. A Gherardo és Monte di Giovanni által díszesen illuminált, hangjegyekkel ellátott kódex Firenzében készült és 1490 táján befejezetlenül maradt. Brown Howard Mayer főleg tartalmi alapon eléggé meggyőzően bizonyítja, hogy Mátyás király számára készült és az ő halála miatt maradt befejezetlen.¹⁶

2. Madrid. Biblioteca Nacional. Vitr. 4–12. Petancius: Genealogia Turcorum imperatorum, dedicata Vladislao regi. Ugyanolyan, a szultánok képeivel ellátott pergamen tekercs, mint az OSzK Clmae 378. jelzetű darabja. Így nem lehet megállapítani, hogy a kettő közül melyik volt Ulászló tulajdonában.

3. Pistoia. Biblioteca Febroniana. 313. Bolkenhayn, Iohannes: De immunitate et libertate ecclesiastica atque sacerdotum honore. Ulászlónak ajánlott munka, illuminált, pergamen kódex. Kristeller közli így;¹⁷ de még közelebről meg kellene vizsgálni a kódexet, hogy az eredeti, Ulászlónak ajánlott példányról van-e szó, vagy csak másolat. Ha másolat, akkor az elveszettek közt kell nyilvántartani a művet.

III. Tévesen korvinának tartott kódexek

1. El Escorial. Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo. Vitrina 17. Z. III. 19. Evangelia quattuor (Codex aureus). A C. L.-ben (821. sz.) mint kétes korvina szerepel. Helyszíni vizsgálatából kiderült, hogy nem lehetett korvina.

2. Modena. Biblioteca Estense. α F. 9. 16. = Lat. 843. Officium Beatae Mariae Virginis. A fölismerhetetlenül eltüntetett címerrel ellátott kódexet Fava — Salmi katalógusa¹⁸

¹⁵ A kötés és a címer másolatát Németh István küldte meg Bécsből, szíveségéért ezen a helyen is köszönetet mondok.

¹⁶ BROWN, Howard Mayer: *A Florentine Chansonniere from the Time of Lorenzo the Magnificent*. Florence. Biblioteca Nazionale Centrale MS Banco Rari 229. I—II. Chicago—London 1983. A mű ismertetése: Atlas, Allan-tól a *Journal of the American Musicological Society*. 38. 1985/1. 153—161. Az ismertetés szövegét ifj. Király Péter küldte meg Kaiserslauternből. Ezen a helyen is köszönetet mondok érte.

¹⁷ KRISTELLER, Paul Oskar: *Iter Italicum*, London—Leyden 1967. 76.

¹⁸ FAVA, Domenico—SALMI, Mario: *I manoscritti miniati della Biblioteca Estense di Modena. II*. Firenze—Milano é. n. 155. sz. — FAVA, Domenico: *La Biblioteca Estense*, Modena 1925. 145, 269.

mint Mátyás király kódexét közli, valószínűleg azon az alapon, hogy II. Alfonz szereztette meg az Este-könyvtár számára, ugyanúgy mint az egykor Modenában (most OSzK Clmae 346.) őrzött Chrisostomus-kódexet, amely valóban hiteles korvina. Mivel a címerből semmit sem lehet kivenni, a föltételezést nem lehet elfogadni.

3. Modena. Biblioteca Estense. α X. 1. 12. Platon: Opera a Marsilio Ficino Latine conversa. Ugyanaz az eset mint az előző. Helyszíni vizsgálattal nem lehetett megállapítani az eltörölt címer alakját, amelyet Fava—Salmi Mátyás királyénak vett.¹⁹

4. Modena. Biblioteca Estense. BE. X. 43. Dionysios Halicarnasseus. Pirani könyvtárismertetője²⁰ ott, ahol arról szól, hogy II. Alfonso hercege egyes kódexeket megszerzett Mátyás király könyvtárából, illusztrációként (Abb. 13.) egy kötéstáblát közöl azzal a fölirattal, hogy „Einband eines griechischen gedruckten Buches, ausgeführt für Matthias Corvinus”. A valószínűleg a közölt illusztráción egy Grolier-kötés látható, Este-címerrel. Modenában valóban van egy olyan korvina, amely eredeti, címeres kötésben van, de az nem egy görög nyelvű nyomtatott könyv, hanem egy Pseudo-Diogenes Areopagita kódex (C. L. 230. sz.). Pirani munkájának közlésekor tehát valamilyen tévedés történt.

5. Szécsényi Múzeum. Cicero: Epistolae. 1973-ban került ebbe a múzeumba a kódex, amely korábban az ottani ferences kolostor tulajdonában volt s 1929-ben Vargha Damján mint valószínű korvinát ismertette a Szent István Akadémia Értesítőjében, ugyanígy szerepel a Nógrád Megye műemlékei c. kötetben 1954-ben.²¹ A XV. századi kódex olasz reneszánsz kötésben van. A téves föltételezés alapja egyrészt az, hogy vörös-ezüst vágásos címer van benne, másrészt meg egy tulajdonos-bejegyzés: „Liber meus bartolomei de palatio”. Csakhogy a címerben öt vágás van, tehát nem azonos a magyar címerrel; (a vörösezüst vágásos címerek különböző változatai Olaszországban is megtalálhatók) és különben is szokatlan lenne korvinán egy pusztán vágásos címer alkalmazása. Bartolomeus de Palatio pedig nem azonosítható Bartholomaeus Fontius-szal, Mátyás király könyvtárosaival, írása sem hasonlít az övéhez.

6. Wien. Österreichische Nationalbibliothek. Psalterium. Mainz 1457. Újabbán bukkant föl egy régi katalógusban szereplő²² adat, amely szerint ez az ősnymtatvány Mátyás király könyvtárából származott. Ennek a kötetet faksimile-kiadásban közzétevő Otto Mazal közlése szerint nem hogy valószínűsége, de még lehetősége sincs meg.²³

IV. Adatok elveszett és föltételezhető korvinákról

1. Regiomontanus, Iohannes: Tabula primi mobilis cum praefatione ad Matthiam regem. Az ajánlás miatt föltétlenül megvolt Mátyás király birtokában. Három másolata ismeretes eddig: 1. Nürnberg. Stadtbibliotheken Cent. V. 17.²⁴ — 2. Jena. Universitätsbibliothek El f. 75.²⁵ — Seitenstetten. Stiftsbibliotheken. 3.²⁶

2. Trapezuntius, Georgius: Expositio Magnae compositionis Ptolemaei, cum praefatione ad Matthiam regem. A stuttgarteri Württembergische Landesbibliothekban (Math. Fol. 24.) található egy XV. századi másolata, amelyet korvina-példányról másoltak.²⁷

¹⁹ Uo. 161. sz. Rept. XLVII t.

²⁰ PIRANI, Emma: *Die Bibliotheca Estense in Modena*. 1976. 66—85.

²¹ Budapest. 388, 350. — KÖNIG Kelemen: *Hatszázéves ferences élet Szécsényben*. Vác 1931. 344. — SZABÓ Béla: *Nézzük meg együtt a szécsényi Cicero kódexet*. Művészet 15. 1974. 28—29. Repr. uo.

²² PROET: *Catalogue des livres imprimés de la bibliothèque du roi*. I. Paris 1822. 207.

²³ Ezen a helyen is köszönetet mondok Otto Mazal professzornak levélbeli tájékoztató-sáért.

²⁴ KRISTELLER, P. O.: *Iter Italicum III. (Alia itinera I.)* 1983. 665.

²⁵ Uo. 409.

²⁶ Uo. 31.

²⁷ Uo. 705.

3. Ruprescissa, J. de: De consideratione quintae essentiae omnium rerum transmutabilium. — Virtutes aquae vitae. A műnek egy oxfordi kéziratát (Royal Observatory Cr. 2. 2.) Budán másolták 1476-ban „Transcriptus et expletus fuit liber iste per me Nicolaum de ragazola Civem commorantem et ad presens habitantem in Civitate Buda. Tempore et Regnante in praefato regno Hungarie et Bohemie etc. Serenissimo et Invictissimo Mathia Rege gloriosissimo”.²⁸ Ez a másolás aligha történetelt máshol, mint a Corvinában.

4. Philomusus Pisauriensis, Iohannes Franciscus: Oratio in laudem Beatricis Aragoniae Pannoniorum reginae. XVI. századi másolata maradt ránk: Milano. Biblioteca Trivulziana 783 (H 199) jelzetű kötet 13–18. folióian.²⁹

5. Matthias Corvinus: Responsiones Germanicae datae legatis principum Germaniae de dissidiis inter se et imperatorem Fridericum. 1473. XV. századi másolata maradt ránk Bécsben (Österr. Nationalbibl. Cod. Lat. 2893.), föltételezhető, hogy megvolt a király birtokában.

6. Matthiae Corvini regis oratorum ad principes imperii Noribergae congragatos pro auxilio contra Turcas ferendo imploratio, anno 1482.³⁰

7. Vivaldus, Iohannes Ludovicus: Opus regale. Lyon 1508. Benne: „De corporali forma et membrorum elegantissima dispositione et proportione principis Ludovici. A II. Lajost dicsőítő részlet miatt a szerző bizonyosan megküldte II. Ulászlónak.”³¹

8. Gotius Ragusinus, Iohannes: Panegyris Vladislao regi dicata. Ulászlónak szóló dicsőítő költemény, bizonyosan azzal a céllal készült, hogy át is adja a királynak.³²

9. Blockinger, Mathias: Klag an künigliche Maistat Vngern und Bohem wider einen Lutherischen. Wittenberg 1522. Tekintettel, hogy a szerző panaszát II. Lajoshoz intézi, nem kétséges, hogy el is küldte neki.

10. Taurinus, Stephanus: Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum. Viennae (1519). Benne Taurinus ajánlólevele II. Lajoshoz.

11. Cheregatus, Franciscus: Oratio habita Nurinbergae in senatu principum Germaniae. A. 1522. H. n. 1522. A szerző művét II. Lajosnak ajánlva adta ki, tehát meg is küldte neki.

12. Des Königs von Hungern [II. Lajos] sentprieiff an Kayserlich Statthalter und Regiment zugesagter hilf gegen Türkischen Tyrannei. H. n. (1523). Föltételezhető, hogy a nyomtatott példány megvolt II. Lajosnál.

VI. Könyvek a budai II. gyűjteményből

1. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Ráth F 1042. Ritoók Zsigmondné állapította meg, hogy ez a kötet, amely Bécsből került az MTA Könyvtárába a Ráth Gyűjteményen keresztül, azok közül a breviáriumok közül való, amelyeket 1686-ban találtak Budán.³³ A C. L.-ben még nem szerepel.

²⁸ KER, N. P.: *Medieval Manuscripts in British Libraries. II.* Oxford 1977. 547.

²⁹ KRISTELLER *í. m.* I. 19.

³⁰ *Germanicarum rerum scriptores varii. II.* Francfurti 1600. 166. Egy 18. századi másolatra vonatkozó adatra és a szöveg publikációjára Karl-Heinz Jügel bukkan rá (Universitätsbibliothek Rostock MSS Meckl. J. 70. Sidbrand: Catalogus Bibliothecae Acad. Rostokiensis 1709.) Velem közölt értesítéséért ezen a helyen is köszönetet mondok.

³¹ BANFI, Florio: *Soluzzo e l'Ungheria.* Corvina. Nuova serie 4. 1941. 322–330.

³² FIALOVÁ, Anděla—HEJNIC, Josef: *Johannis Gotii Ragusii „Panegyricus Vladislao regi dicata”.* Archivum Trebontense 1971. 151–172.

³³ RITOÓK Zsigmondné: *Bakócz Tamás breviáriumának kéziratot versei.* Irodalomtörténeti Közlemények 1975. 541–553. — CSAPODI Csaba: *Bakócz Tamás, a humanista.* Irodalomtörténeti Közlemények 1983. 63.

2. Budapest. Egyetemi Könyvtár. Inc. 16. Augustinus: De civitate Dei. Roma 1474. Udalricus Gallus. GW 2878. Fodor Adrienne bukkant rá. Ennek a díszes, fehér indafonatos, aranybetűs iniciális ősnymotatványnak egy bejegyzésében az olvasható, hogy Budáról hozták el: „Liber iste ex bibliotheca Budensi furtim per famulum Bassae Mustafa sublatus et Szechenium ad conuentum fratrum reformatorum abductus. A. D. 1616”.³⁴ A C. L.-ben még nincs benne, sem a budai könyvekről írt monográfiámban.

3. Oxford. William Jackson, Fellow of Worcester College. Ficinus: Commentaria in Platonem. Firenze 1496. Hain 7076. (A kötetbe beleragasztva Battista Guarino levele Báthory Miklós váci püspökhöz.) Bejegyzés szerint Budáról hozták el 1686-ban: „Hic liber jacuit in antiquissima bibliotheca Pudensi [!], quam dum expugnata fuit, ex eadem pro eterne rei memoria mecum duxi Anno 1686 die secunda septembris Joannes Michael Romer Physicae et Medicinae Doctor et pro tempore Castrensis medicus Caesarus. A budai könyvekről írt monográfiában és a C. L.-ben még nincs benne.³⁵

4. Nyitra. Egyházmegyei Könyvtár Inc. 1501—1520. 13. Thomas Aquinas: Commentaria in primum librum Metaphysicae Aristotelis. Venezia 1502. Beniczky Ferenc főkapitány bejegyzése szerint „Hozattam ezth az könyvett Budarol az Varbol . . . 1614.) A C. L.-ben még nincs benne.³⁶

5. Alsó-Kubin (Dolny Kubin) Čaplovičova Kniznica C 3/211. Alanus ab Insulis: Regulae theologicae. — Dinckelspiel, Nicolaus: Commentarium super quarto Sententiarum. A C. L.-ben (439. sz.) még úgy szerepel, mint amely egykor Alsó-Kubinban volt, de most nem található. Rómer Flóris följegyzésében ugyanis, ahonnan az adatot vettük, tévesen csak a kolligátum második darabjának címét adja meg s azért nem lehetett rábukkanni. Sopko katalógusa írja le helyesen a kódexet s ebből lehetett megállapítani, hogy ma is megvan a régi őrző helyen.³⁷

Befejezőként szeretnénk megadni a jelenleg hitelesnek tekintett korvinák teljes számát a pótlások figyelembevételével, mert időnként különböző téves számok látnak napvilágot az egyes közlésekben.

A BC francia kiadása 193 tételszám alatt az a-val jelzett kiegészítésekkel együtt 199 Mátyás-kötetet ír le. Ehhez járul II. Ulászló további négy kódexe, amelyek a C. L.-ben benne vannak ugyan, de a BC az Ulászló-könyvekre nem terjeszkedett ki. Az együtt 203-at kitevő tételekhez járul most hozzá a tanulmányunkban leírt 10 újabb könyv, a teljes egészükben fönmaradt, hitelesnek tekintett korvinák száma ezzel 213-ra emelkedik. Ehhez még hozzá számíthatjuk azt a két kódexet, amelyből csak töredék maradt ránk. Az egyik a Kyeser „Bellifortis”-részlet (C. L. 379.) a másik Bonfini „Rerum Hungaricarum decades”-e, amelynek két töredéke volt ismeretes (C. L. 130.), de legújabban Fülep Katalin publikált egy harmadik töredéket.³⁸ A két töredéssel együtt tehát a ma ismeretes teljesen (vagy töredékben) fönmaradt korvinák száma 215.

CSAPODI CSABA

³⁴ Fodor Adrienne még nem közölte. Az adatért neki mondok köszönetet.

³⁵ RHODES, Dennis E.: *Battista Guarino and a Book at Oxford*. Journal of the Wartburg and Courtauld Institute. 37. 1974. 349—353. Az adatért Borzsák István professzornak mondok köszönetet.

³⁶ VÁGNER József: *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kézíratai és régi nyomtatványai*. Nyitra 1880.

³⁷ SOPKO, Julius: *Codices Latini medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur*. 1982. I. 158. sz.

³⁸ FÜLEP Katalin: *Bonfini Rerum Hungaricarum decades című művének harmadik töredéke*. MKsz 1984. 340—348.

G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai. Cikkemben¹ Tótfalusi Kis Miklós egyetlen kiadványával, ennek most megállapított szerzőjével és a könyv hatásával kívánok foglalkozni. A Tótfalusi-nyomtatvány unikum példánya a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található, róla Bán Imre, a debreceni egyetem emeritált professzora írt érdemben először és tudtom szerint a mai napig is utoljára. Az ő úttörő érdeméhez azt kell hozzáfűzni, hogy *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* c., 1971-ben megjelent munkájával a felvilágosodás előtti magyar irodalom egész mai retorika- és poétikatörténeti kutatásának alapját vetette meg; ugyanő 1952-ben kiadta Tótfalusi *Mentségét*, s a kitűnő tipográfus egész munkásságának ismeretében mutathatott rá, hol kereshető a tankönyv helye a XVII. század végének magyar művelődésében; jómagam még két további könyvet vonok be a vizsgálatba, s megpróbálom ezek néhány filológiai kérdését vizsgálni. Az anyag így nem teljes, de azt hiszem, az adott esetben leginkább a kutatás folyamatossága a lényeges, s előre kijelenthetem, hogy az elmondandó eredmények nemcsak pontosan illeszkednek a Bán Imre által kifejtetekhez, hanem az újabb források alapján tovább is bővíthetők.

A kolozsvári *Rhetorica contracta* (1696) sajtó alá rendezőjéről eddig annyit tudhattunk, amennyit Tótfalusi mondott róla a *Mentségben*: „Osztán mégis szerencsémre találkozom olyanra is, mely nem kívánja, hogy korrigáljam. Mint a deákban a Rhetorika Vossii, melyről legényim azt mondták, hogy avagy annak korrekтора tanult volt tőlem, avagy én attól, de igen egy nyomon járunk az ortográfiában”.² „Ebből világosan az következik”, — vonta le Bán Imre a helyes következtetést, — „hogy nem a kiváló nyomdász volt . . . a kompendium készítője”: nos, előkerült egy nyilatkozat, éppen a kompendium szerzőjétől amelyben világos szavakkal magának tulajdonítja a névtelenül megjelent kötetet.

Dálnoki Benkő Márton 1702-ben megjelent *Florus*-fordításának ajánlásában írta a következőket:

„Bizonyosság az én lelkem ismereti az Istennel együtt . . . mitsoda dolgokat vittem én véghez a' *N. Ényedi Collegiumban T. Professor Uraiméktól* reám bizattatott *Orátorica* és *Syntactica Classisokban*, mind a' Cicero *Epistoláinak*, mind bizonyos *Orátioinak*, mind ennek a' *Florusnak expositioja*, mind a' görög nyelvnek tanítása éránt: bizonyosság az én lelkem ismereti [!] az Istennel együtt, mitsoda könnyebbségit és hasznát forgatam én elmémben az Ifjúságnak, midőn a' *Vossius Iános Uram Oratóriájána* kki-nyomtatattására, magam keze alatt lévő Tanítványimtól, és más Ifjaktól bizonyos *Summa* pénzt szettem-fel és annak napfényre való jöveteliben fáradoztam: melly *Éditioval* ma-is a' *Collegiumokban* és *Scholákban* nagyobb részin élnek: bizonyosság az én lelkem ismereti az Istennel együtt, misoda [!] indulattal viseltettem én az *Maros Vásárhelyi Scholához*”. (RMK I, 1649, A6—A7.)

A szerző nevének kívül sok egyebet is tartalmazó idézet mondanivalója Koncz József kerek 100 esztendővel ezelőtt megjelent egyik tanulmánya Dálnoki Benkő Mártonra vonatkozó életrajzi adatainak segítségével fejthető ki igazán.³ A retorika szerzője Nagyenyeden tanult, majd tanárai bizalmából a szintaxistákat és a retorikai osztályt tanította: ezeknek olvasmányai közé tartoztak Cicero levelei és beszédei, s ehhez a tananyaghoz járult a történetíró *Florus* magyarázata ill. magyar fordítása, valamint „Vossius Iános Uram Oratóriájának” kiadása. Dálnoki Benkő 1698-ban a marosvásárhelyi iskola rektora lett, de 1700-ban megvált tőle, 1703-ban pappá ordinálták. Vossiusból szerkesz-

¹ Az 1985. ápr. 27—28-án Debrecenben tartott Tótfalusi Kis Miklós ülésszakon elhangzott előadás módosított változata.

² Idézi: Bán Imre: *i. m.* 46—47.

³ Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. régi iskola ismertetése*, Marosvásárhely 1884, 57—58.

tett retorika-tankönyvét tehát nagyenyedi osztálytanító korában, minden valószínűség szerint még 1695-ben állította össze.

Az idézet a retorika szerzőségének kérdését, ha leszámítjuk a kötelező szerénykedést, véleményem szerint tisztázza; ezen túl a publikálás történetéhez azt az értékes információt tartalmazza még, hogy Benkő Márton a kinyomtatás költségeire tanítványaitól és más enyedi diákoktól pénzt szedett össze, de már homályban marad, hogy a nyomtatás teljes költségét fedezték-e vele. Nem sokkal világosabb, hogy a szerző „fáradozott” a könyv „napfényre való jöveteliben”; mai magyar nyelven talán azt jelentheti, hogy kapcsolatot talált Tótfalusihoz, és a *Mentségben* álló mondat szerint nyomdászának a kézirat latin helyesírásával nem kellett vesződnie.

A kolozsvári nyomtatvány szövege, mint a teljes cím elárulja, két fő forrásból készült. Az egyik G. J. Vossius *Rhetorica contracta*ja volt, ami 1621-ben jelent meg először, 1627-től vált Hollandia és Nyugat-Frizia rendei által bevezetett tankönyvvé, és az erdélyi előtt már nem kevesebb, mint 33 kiadásban látott napvilágot. Először természetesen Németalföldön, 1634 óta Németországban, 1651 óta Angliában, utóbb leggyakrabban Lipcsében.⁴ A *Rhetorica contracta* nem más, mint a szerző kétkötetes, korábban *Oratoriarum institutionum libri sex* (1606) majd 1630-tól *Commentariorum rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex* (1630) c. hatalmas opuszának középiskolák számára szerkesztett változata. A „*Rhetorica contracta*” általam ismert, 1627-i kiadása 436 lapnyi; ahogy látom, főleg ebből szerkesztette Benkő Márton a maga 130 lapos könyvecskéjét; — úgy azonban, hogy kiegészítette az *Institutiones* (ill. *Commentarii*) felhasználandónak ítélt részleteivel. A lényeg az, hogy az erdélyi református tankönyv a megfelelő holland tankönyv alapján készült: jóval kisebb terjedelmű a külföldinél, de ha a kiegészítéseket tekintetbe vesszük, átdolgozott, valamely igényhez alkalmazott változatnak ítéhető.

A szerkesztés tendenciájának tekintetében Bán Imre helytálló észrevételét idézhetjük: Benkő Márton „nem a memorizálásra, hanem a megértésre, a magyarázatra veti a súlyt.” (47.) Vossius tankönyvének és a Tótfalusi-kiadványnak viszonyát vizsgálva valóban észrevehető, hogy igen sok példa került át bele a holland szerző bővebb retorikájából. A locusok iránti vonzalom abban a gondosságban is megmutatkozik, hogy Benkő nem restellte sorokig menő pontossággal kikeresni minden egyes idézett példájának lelőhelyét. Megállapítható még, hogy az erdélyi tanár a Florus-fordításban nem ok nélkül hivatkozott a görög tanításában elért eredményeire: egyes görög eredetű retorikai szakkifejezések magyarázata során nemcsak saját nyelvtudásáról tett ugyanis tanúbizonyságot, hanem könyve használóitól is nyilvánvalóan sokat kívánt, mert egyes szavakat le sem írt latin betűkkel.

Abban is igazat írt a szerző, hogy tankönyvével „ma-is (vagyis annak idején) a’ Collegiumokban és Scholákban nagyobb részin élnek”: újból megjelentette ugyanis munkáját Telegdi Pap Sámuel Kolozsváron, 1729-ben. Ehhez a kiadáshoz a nyomdász írt előszót: címzettje Bánffy György fia, a hétesztendő Dénés, az egykori gubernátor unokája. A dedikációban említésre érdemes személyi vonatkozás annyi akad, hogy Dénés apja a kolozsvári református kollégium és egyház kurátora volt; stílustörténetileg az az érdekes benne, hogy a család címerállata, a griff, Apollo szent madaraként emblématikus argumentummá válik az ajánlásban. Ami az említetteken túl valóban új a kiadványban, egy új lapszámozással kezdett, *Dialectica, In usum eorum, Qui Tropologiae secundum Rhetoricen Contractam Gerardi Joannis Vossii operam navant adornata* c. 50 lapos munka, amivel tudomásom szerint még nem foglalkozott a kutatás, és aminek egyetlen sorát sem G. J. Vossius írta.

⁴ C. S. M. RADEMAKER: *Life and Work of Gerardus Johannes Vossius* (1577. 1649), Assen 1981, 356, 358—59.

A kis kötet leírására, ha nagyon röviden is, főként azért érdemes vállalkozni, mert világosan kiderül belőle a retorikák és a dialektikák (elvileg jól ismert) összefüggése, s még eme összefüggések történetére is levonható belőle néhány tanulság. Mindjárt bevezetésül azt kell megjegyezni, hogy a magyarországi és az erdélyi református iskolákban használt retorikák mellé azért lehetett a Vossiusét minden nehézség nélkül bevezetni, mert a holland szerző ugyanahhoz a szisztematikusnak (eklektikusnak) nevezett logikai iskolához tartozott, amelynek egyik megalapítója a nálunk főleg Szenci Molnár Alberttel kapcsolatban emlegetett Bartholomaeus Keckermann, s amely általánosan elfogadott volt a XVII. század protestáns köreibben.⁵ Vossius állásfoglalásához sem férhetett kétség, mert filozófiatörténetében világosan színt vallott nézeteiről.⁶ Retorikájára, mégpedig a tankönyvként kiadottra különben már Buzinkai Mihály hivatkozott a maga retorikájában a hyperbolé meghatározásánál, s ebben a tekintetben a sárospataki tanár a nagyenyedi Dánoki Benkő Márton előfutárának tekinthető.⁷

A kolozsvári, 1729-i *Dialectica* egészen biztosan Vossius retorikájának második kiadásához készült; szerzője nyilvánvalóan azért írta, hogy a Vossius-tankönyvet korának iskolai logikájával egyeztesse. Hogy aztán a kor logikája milyen volt, legáltalánosabban és egyben legmegbízhatóbban a források meghatározásával írható körül. Az író Ramus szó szerint átvett tételeiből indult ki, név szerint hivatkozott rá (I, 6), mellette Arisztotelészt idézte (34): ebben akkor már egy évszázad óta semmi új nincsen. Amiért a szerző valóban érdemesnek tarthatta megírni *Dialecticáját*, aligha lehetett más, mint hogy a retorika mögött álló logikába bekapcsolja a kartézianizmust. Akkoriban ennek a műveletnek már kitaposott útja volt. Franco Burgesdicus Leidenben, 1626-ban jelentette meg *Institutionum logicarum libri duo* c., az ún. szisztematikusok körébe tartozó munkáját, ami egész sor kiadásban jelent meg Hollandiában és Angliában, utóbb Németországban is; logikáját 1650-ben egy leideni professzor (Adrianus Heereboord) kommentálta olyan kartézianus felfogásban, hogy manapság a kartézianus logika-írók között foglal helyet (kartézianus skolasztika).⁸ Ugyanebbe az irányzatba tartozik a logika-történész Risse szerint az 1729-i *Dialectica* egy másik bevallott forrása, Magyarországon is jól ismert Johannes Clauberg: az ő *Logica contractaját* 1694-ben és 1700-ban Tótfalusi nyomtatta ki, 1721-ben Nagyszébenben jelentették meg.⁹ Minthogy külön feladat lenne a filozófiatörténeti kérdés filológiai tisztázása, ezúttal elégedjünk meg annyival, hogy az 1727-i *Dialectica* szerzője mind Burgesdicus kommentátorát, mind Claubergét ismerte, és hol hivatkozással (18), hol anélkül (33, 35, 47, 48) nem egy helyen használta fel az utóbbi „Logica contracta”-ját.

Befejezésül azt kell mondanom még, hogy a filozófiatörténeti vonatkozásokon túl hol maradtak másutt is lezáratlanok a kutatások. Első helyen azt kell mondanom, hogy a Vossius-retorika Dálnoki Benkő Márton által meglehetősen önállóan szerkesztett kolozsvári kiadásának forrásai nincsenek az utolsó sorig tisztázva, mert pl. nyoma van benne

⁵ Wilhelm Risse: *Logik der Neuzeit I*, Stuttgart—Bad Cannstatt 1964, 440—531.

⁶ A *De philosophorum sectis liber* először 1657-ben jelent meg; a lipcei, 1690-i kiadást használtam. Nyilatkozatai ebben: 91, 122.; vö. Risse: *i. m. II*, (1970) 118.

⁷ *Institutionum rhetoricarum libri duo*, Patakiné 1658 (RMK II, 908); a hivatkozás a Iócséi, 1691-i kiadásban: 11. (RMK II, 1689).

⁸ Wilhelm Risse: *Bibliographia logica I*, Hildesheim 1965; uő.: *i. m. II*, 58. A. Heereboord: EPMHNEIA c. könyve hivatalosan elismert tankönyv volt; a leideni, 1657-i kiadást használtam.

⁹ Clauberg kolozsvári kiadásairól: HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós*, Bp. 1972., Soltész Zoltánné bibliográfiai leírásában (No. 9, 75). Clauberg *Logica contracta*-ja összes műveinek (Amsterdam 1691) új kiadásában olvasható (*Opera omnia*, Hildesheim 1968, 913—36.)

Buzinkai Mihály már említett tankönyvének, s ugyancsak felismerhető szövegében a Ramus-retorika Bisterfeld-féle kiadásának hatása.¹⁰ Megjegyzem azonban, hogy a retorikai alakzatok példái gyakran vándoroltak egyik tankönyvből a másikba, s úgy látom, hogy csak egész csoportok átvétele vagy a szerkezet azonossága lehet döntő érv a tényleges kölcsönzés mellett. Még kevésbé tudtam végérvényesen tisztázni az 1729-i *Dialectica* forrásait: meglehet, hogy éppen a fő manuduktor neve hiányzik közülük.

Biztos viszont, hogy egyelőre névtelenségben maradt szerzője Descartes híve volt; az is biztos, hogy Christian Wolff filozófiája még nem hatott rá, noha 1729-ben már elvárható lenne. Azt hiszem, e két iskolateremtő név s az általuk képviselt filozófiatörténeti irányzatok határai között helyezhető el az erdélyi Vossius-retorika és a melléje megszerkesztett *Dialectica*; a két könyv mind terjedelménél, mind tartalmánál fogva mindenestől a XVII–XVIII. század magyar művelődési viszonyaiba illeszkedik, s éppen küszöbén áll az 1730–40-es évektől keltezhető újabb fordulatnak.

Csupán egyetlen kérdést vetek még fel: mit gondoljunk Dálnoki Benkő Márton eljárásáról, aki Vossius Európa-szerte ismert *Rhetorica contractáját* úgy átalakította, hogy a szerző nehezen ismert volna rá, s az új konstrukcióra mégis az ő nevét nyomatta. A felelet talán az lehet, hogy tanár módjára járt el, s azt adta ki tankönyv-formában, amit holland mestere nyomdokát követve maga is előadott iskolájában: valahogy úgy járt el, mint 1698-ban a kolozsvári unitárius kollégiumnak az a tanára, aki Dálnoki Benkő Vossiusát tanította, de nem kevesebb önállósággal kezelte az alapszöveget mint korábban a marosvásárhelyi református professzor tette.¹¹ Úgy látszik, a tankönyveket — a szerző nevének megtartása mellett is — az oktatási gyakorlatban olyan köztulajdonnak tekintették, amin szabadon lehet változtatni. Már emiatt sem ártana összevetni egyszer a kolozsvári nyomtatott Vossius azzal a szöveggel, amit tanítás közben szerkesztettek belőle. Az újabb feladat azonban, a szerzői tulajdonjoggal, és az oktatástörténeti vonatkozásokkal együtt, más alkalomra marad.

TARNAI ANDOR

Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacón. A magyar könyvkultúra múltját feltérképező törekvések — Iványi Béla tanulmányainak közreadása,¹ a szegedi egyetem könyvtártörténeti füzetei,² a zágrábi Zrínyi-könyvtár katalógusainak folyamatban lévő feldolgozása³ — örvendetesen gazdagítják ismereteinket a régi magyarság könyvhasználatát, olvasottságát illetően. E munka tovább folytatandó hajtása lehetne a magyar könyvek külföldi könyvpiacón való megjelenésének vizsgálata. Az ötlet, amely már elmélyült tudományos kutatásokat is eredményezett, néhány évvel ezelőtt nemzetközi méretekben is felmerült, amikor 1982-ben Wolfenbüttelben megtartották a nyugat-európai

¹⁰ Buzinkai retorikájának hatása: XVI, 6—7; XVII, 9. — *A Rameae rhetoricae libri duo ab Audomaro Talero e P. Rami praelectionibus primum observati, nunc vero ex legum imperio reformati* a Johanne Bisterfeldio. Herbormae Nassoviorum 1610 befolyása lehet néhány példa (XVI, II.).

¹¹ OSzK Duod. Lat. 41.

¹ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár 11.)

² *Könyvtártörténeti Füzetek 1—4.* Szerk. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1981—1985.

³ ORLOVSZKY Géza: *A Zrínyi-könyvtár öt katalógusa.* = Zrínyi-dolgozatok. (I.) Bp. 1984. 8—71. — Továbbá a KLANICZAY Tibor szerkesztésében készülő *Bibliotheca Zrínyi-ana* c. monográfia, amely a Zrínyi-Könyvtár könyvsorozatban jelenik meg.

könyvpiac múltjával foglalkozó első tudományos konferenciát. Az ülészak anyaga a közelmúltban jelent meg *Bücherkataloge als buchgeschichtlichen Quellen in der frühen Neuzeit* címmel.⁴ A cím egyértelműbbé tételéhez tudni kell, hogy nem magán- vagy köz-könyvtárak katalógusainak elemzéséről van szó, hanem könyvkiadók, könyvkereskedők nyomtatott kereskedelmi, főleg aukciós katalógusairól. Reinhard Wittman, a kötet szerkesztője előszavában a nemzetközi együttműködés szükségességére hívja fel a figyelmet, lévén az egyes könyvaukciók anyaga is nemzetközi, a feltárás összehangolása az egyes nemzeti kultúrák érdekeit is szolgálja.⁵ A német nyelvterület más népek számára is hozzáférhető könyvaukciós részmonográfiája, Hans Dieter Gebauer munkája éppen a konferenciát megelőző évben jelent meg.⁶

A konferencia wolfenbütteli megrendezésének jelentőségét növeli, hogy a Herzog August Bibliothek-ban több, mint 550 nyomtatott aukciós katalógus található. Erre hívta fel a figyelmet előadásában Bert van Selm, aki a legrégebb holland aukciós katalógusokról számolt be.⁷ Az első könyvaukciót Hollandiában feltehetőleg 1584-ben tartották, de az első katalógus csak 1598-ban jelent meg. Azonban ez is jóval megelőzte a fejlett nyugat-európai könyvkiadással rendelkező nemzeteket, hiszen Németországban 1659-ben, Dániában 1661-ben, Svédországban 1664-ben, Angliában 1676-ban és Franciaországban 1700-ban tartották az első nyilvános, katalógussal dokumentált aukciót. A nyomtatott katalógus megjelenése tehát a holland „commercial genius” termékének tekinthető.

Az aukciós katalógusok tájékoztató céllal készültek, a könyvkereskedőket, a könyvvásárló művelt közönséget kívánták az árukészletről informálni. Ezért, noha nem törekedtek tudományos pontosságra, leírásaikban lényegesebben megbízhatóbbak, mint a korabeli kéziratos inventáriumok. A katalógusok szerkezeti felépítése általában nyelvek szerinti, de vannak tematikus összeállítású könyvjegyzékek is. Az egyes nyelveken, illetve témakörökön belül a további beosztás alapja a formátum és a betűrend. A katalógusok címlapja felsorolja a nyelvi, tartalmi témaköröket, a könyvgyűjtemény tulajdonosának nevét, az aukció helyét és idejét, a napi dátumot gyakran kihagyva és később kézírással pótolva. Más esetben a pontos időpont megjelölését a nyomtatott sajtóban teszik közzé.

Az idézett tanulmánykötet keltette fel kíváncsiságunkat aziránt, mit mondanak a magyar könyvkultúra kutatóinak a Wolfenbüttelben őrzött aukciós katalógusok. Ízelítőül néhány olyan 17. századi kiadvány magyar anyagát mutatjuk be, ahol a könyvkészlet tulajdonosának magyar kapcsolatai közismertek. Johannes Jansonius (1596–1664) amszterdami nyomdász és könyvkereskedő neve elsősorban a Tótfalusi-szakirodalomból ismeretes. „A hollandiai egyetemeken tanuló magyar diákok biztatására és közreműködésével”⁸ ő adta ki 1645-ben azt a nevezetes Károlyi Gáspár-féle magyar bibliát, amelynek hibái indítóokul szolgáltak Tótfalusi bibliakiadási programjához. Jansonius a korabeli európai nyomdászok élvonalához tartozott és ez Erdélyben is köztudomású volt. Pápai Páriz Ferenc 1681-ben Nagyenyedről keltezett levelében az Amszterdamban tartózkodó Tótfalusinak felsorolja, kik azok a kiváló férfiak, nyomdászok, tudósok, akiknek nyomát

⁴ Hrsq. von Reinhard WITTMANN. Wiesbaden, 1985. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 10.)

⁵ WITTMANN, Reinhard: *Bücherkataloge des 16—18. Jahrhunderts als Quellen der Buchgeschichte*. = I. m. 7—17.

⁶ GEBAUER, Hans Dieter: *Bücherauktionen in Deutschland im 17. Jahrhundert*. Bonn, 1981. (Bonner Beiträge zu Bibliotheks- und Bücherkunde, Bd. 28.)

⁷ SELM, Bert van: *Die frühesten holländischen Auktionskataloge*. = I. m. 61—78.

⁸ *Erdélyi fényes. Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bev. és jegyz. JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. — Az idézett megfogalmazás Jakó Zsigmond magyarázó jegyzeteiből való: 446.

követnie kellene: „De mit szóljak a külföldiek közül Plantinusról, akit a nagy Lipsius stflusa fényének nevez, a Stephanusokról, Elzevirekről, Blaeukról, Jansoniusokról, ezekről a szorgalmatos férfiakraól, kitűnő matematikusokról, tökéletes mesterekről?”⁹

Jansonius magyar kapcsolatainak, az általa kiadott magyar könyveknek (Szenci Molnár zoltároskönyve, az említett bibliakiadás) köszönhető, hogy a klasszikus és a nyugat-európai nyelvek mellett a magyar könyvek is külön csoportosításban szerepelnek hagyatékának (majd utódjának) aukciós katalógusában. Jansonius utóda, Johannes Waesberg kapcsolatáról a magyar diákokkal Bán Imre Apáczai-monográfiájában olvashatunk.¹⁰

Természetes, hogy a bevezetőben említett címleírási pontosság a magyar nyelvű könyveknél, nyelvismeret hiányában nem követelhető meg, ezért a pontos azonosítás érdekében a jegyzetben az RMK illetve RMNy vagy Apponyi Hungarica tételszám előtt a teljes cím rövidített leírását is megadjuk. A nyomdászra csak akkor utalunk, ha Jansonius vagy Waesberg nyomtatványáról van szó. Meg kell még jegyezni, hogy magyar szerzők idegen nyelvű művei előfordulnak a katalógusok tematikus részeiben is, tehát nem csupán egy kiemelt fejezet, hanem az egész anyag végigolvasása eredményezte a teljes feltárást. Néhány esetben, ha a cím nem segített, lehetséges, hogy a szerző nevét nem ismertük fel, így például csupán a kötet címe alapján derült ki, hogy a Dereva nevű szerző Révay Péter koronaőr nevét rejti.

A továbbiakban az ismertetendő aukciós katalógusok könyvtári jelzetét, teljes címleírását illetve annak változatait közöljük és a bennük található magyar nyelvű és magyar vonatkozású anyagot, abban a reményben, hogy némi adalékkal szolgálunk a magyar könyvek külföldi elterjedésének történetéhez.

Wolfenbüttel HAB Be 382 (X) és (XI) két példány
Catalogus Rariorum et Insignium, In quavis Facultate Librorum Gallicorum, Italicorum, Hispanicorum, Anglicorum et Vngaricorum, Officinae Joannis Janssonii, p. m. Quorum Auctio habebitur in aedibus Defuncti Op't Water. Ad Diem . . . Maji. Amstelodami, Typis Defuncti, M.DC LXXV.

Catalogus Librorum Hungaricorum.

Apáczai Magyar Encyclopaedia, 12. Ultrajecti, 1653.¹¹

Calvani Quresztyeni Religiora es Igaz entre Valo Tanitas, Hanoviae 1604.¹²

Catechesis, Amstelodami 1650.¹³

d'Ebrezzeni Conciliatorium Biblicum Thaddaei, 12. Ultrajecti, 1658.¹⁴

Molnar Imadsages Könyveczke, Heidelbergae 1621.¹⁵

Soltari David, 12. Amstelodami, 1650.¹⁶

Sculteti Postilla, 4. Oppenheimii 1617.¹⁷

⁹ A levél latin szövege és JAKÓ Zsigmond fordítása: *Erdélyi fények*. 286—289.

¹⁰ Bp. 1958. 101., 111., 123., 157., 179., 285., 545.

¹¹ APÁCAI CSERE János: *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht, 1653. Johannes Waesberg. = RMK I. 876. — Itt jegyezzük meg, hogy a címek leírásában Szabó Károly gyakorlatát követjük, a szerzők nevét viszont latin nyelvű címek esetében is magyaros formában írjuk.

¹² CALVIN, Jean: *Az Keresztyeni Religiora es igaz hitre valo tanitas*. Ford. SZENCI MOLNÁR Albert. Hanau, 1624. [Az 1604-es évszám valószínűleg a katalógus sajtóhíbjája.] = RMK I. 540, RMNy 1308.

¹³ *A' keresztyéni vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanito Catechesis*. Ford. SZÁRÁSZI Ferenc. Amsterdam, 1650, Johannes Jansonius. = RMK I. 829.

¹⁴ DEBRECZENI János: *Conciliatorium Biblicum*. Utrecht, 1658. = RMK I. 937.

¹⁵ SZENCI MOLNÁR Albert: *Imádságos Könyveczke*. Heidelberg, 1621. = RMK I. 514, RMNy 1238.

¹⁶ SZENCI MOLNÁR Albert: *Szent David Királynak es Prophetanak Szaz ötven Soltari*. Amsterdam, 1650, Johannes Jansonius. = RMK I. 828.

¹⁷ SZENCI MOLNÁR Albert: *Postilla Scultetica*. Oppenheim, 1617. = RMK I. 475, RMNy 1144.

Testamentoma, 12. Amstelodami 1646.¹⁸

Wolfenbüttel HAB Be 381 (I)

Catalogus Rariorum et Insignium Librorum Theologicorum [a továbbiakban azonos az előző katalógus címével] . . . Op' Water in de Paskaert. Ad diem . . . Julii.

Csipkes (Georgii) Schola Hebraica, 8. Trajecti 1654.¹⁹

Inchofer (Melch.) Annalium Ecclesiasticorum Hungariae. Tom. I. fol. Romae, 1644.²⁰

Kismariai (Pauli) Institutio Ling. Hebraeae, 8. Franekerae 1643.²¹

Nadasi (Joan.) Annus Hebdomadarum. Coelestium, 4. Pragae, 1663.²²

— Angelicus, 24. Antv. 1653.²³

Sambuci, (Joan.) Sententiae ex Gregorii Nazianzeni Scriptis. 8. Antv. 1568.²⁴

Szegedini (Steph.) Loci Communes Theologiae, fol. Basileae 1608.²⁵

Thurii (Pauli) Idea Christianorum Ungarorum sub Turca, 4. Oppenh. 1616.²⁶

Catalogus Rariorum et Insignium Librorum Judicorum [a továbbiakban azonos az előző katalógus címével] Ad Diem 21. Julii.

Taboris (Joan. Otton.) Collatio Juris Romani et Hungarici, 4. ibid. [Argent.] 1651.²⁷

Catalogus Rariorum et Insignium Librorum Miscellaneorum [a továbbiakban azonos az előző katalógus címével]. Ad Diem 5 Junii.

Dereva (Petrus) de Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae, fol. Francof. 1659.²⁸

Lackneri (Christoph) Electio Trigoniana Delegatorum Nunciorum Orationibus clara, 8.

Francof. 1617.²⁹

— Actus Oeconomicus, 8. ibidem. 1619.³⁰

Mausoleum Regni Apostolici Regum et Ducum Ungariae, fol. Norib. 1664.³¹

Catalogus Rariorum et Insignium Librorum Mixtae Linguae [a továbbiakban azonos az előző katalógus címével]. Ad Diem 18 Junii.

Grammatica et Syntaxis Ungarica, 8. Hanoviae 1610.³²

Verzeichnung vieler Schönen Vngebundenen in Teutsch und Niederländischen Sprache vnd allerhand Faculteten bestehenden Bucher Aus der Handlung Seel. Johannis Janssonii, Derer

¹⁸ KÁROLYI Gáspár: *A mi Urunk Jézus Christvsnak Uy Testamentoma*. Amsterdam, 1645, Johannes Jansonius. = RMK I. 783.

¹⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Schola Hebraica*. Utrecht, 1654. = RMK III. 1904.

²⁰ INCHOFER, Melchior: *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*. Romae, 1644. OSzK III. Hung. e. 230.

²¹ KISMARJAI Pál: *Brevis Institutio Ad Cognitionem Linguae Hebraicae ex optimis Autoribus collecta à Paulo W. Kis-Mariai*. Franeker, 1643. = RMK III. 1604.

²² NÁDASI János: *Annus Hebdomadarum Coelestium*. Prága, 1663. = RMK III. 2212.

²³ NÁDASI János: *Annus Angelicus*. Antwerpen, 1653. = RMK III. 1826. — SZABÓ Károly példányt nem ismer.

²⁴ ZSÁMBOKY János: *Sententiae Et Regvale Vitae Ex Gregorii Nazanzeni Scriptis Collectae*. Antwerpen, 1568. = RMK III. 569.

²⁵ SZEGEDI KIS István: *Theologiae Sincerae Loci Communes De Deo Et Homine cum Confessione de Trinitate*. Basel, 1608. = RMK III. 1052.

²⁶ THURI Pál: *Idea Christianorum Ungarorum Sub Tyrannide Turcica*. Oppenheim, 1616. = RMK III. 1174.

²⁷ BEIGLER, Johannes, *Collationis Juris Romani Et Hungarici τὰ πρώτα Sub Moderamine Dn. Joh. Ottonis Taboris*. Strasbourg, 1651. = RMK III. 1777.

²⁸ RÉVAY Péter: *De Monarchia Et Sacra Corona Regni Hungariae*. Frankfurt, 1659. = RMK III. 2058.

²⁹ LACKNER Kristóf: *Electio Trigoniana Delegatorum Nunciorum orationibus clara*. Frankfurt, 1617. = RMK III. 1189.

³⁰ LACKNER, Kristóf: *Actus Oeconomicus*. Frankfurt, 1619. = RMK III. 1246.

³¹ *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae*. Nürnberg, 1664. = RMK III. 2254.

³² SZENCI MOLNÁR Albert: *Novae Grammaticae Hungaricae Succinta Methodo Comprehensae*. Hanau, 1610. — RMK I. 422, RMNy 995.

³³ MAURER, Casparus: *Ungarische Chronica*. Nürnberg, 1662. = App. H. 859.

Auction gehalten werden soll zu Amsterdam in April, am Tage wie Wochentlich aus den Couranten zu sehen, im Hause des Verstorbenen.

Maurers Hungarische Chronica, 12. Nürnberg 1662.³³

Turckische und Vngarische Chronica, fol. mit Kupfferstechen, Nürnberg, 1663.³⁴

Vngarische und Siebenbürgische Chronica, 4. mit fig. Franckf. 1664.³⁵

Wolfenbüttel HAB Be Sammelmappe 1 (22)

Catalogus Librorum Officinae Johannis Janssonii à Waesberge et Viduae Elizei Weyerstræet, Designans Libros, qui tam eorum typis et Impensis prodierunt; quàm quorum aliàs copia ipsis suppetit. Amstelodami, Ex Officina Johannis Janssonii à Waesberge et Viduae Elizei Weyerstræet. (cca. 1670.)

Amesii Puritanismus Anglicanè Ungaricè, 12.³⁶

Apachai Encyclopedià Ungaricè, 12.³⁷

Comarini Czipkez Hungaria Illustrata, 12.³⁸

— de bis Mortuis, 12.³⁹

Georgiowitz de origine Turcarum, 16.⁴⁰

Martonfalvus in Dialecticam Rami, 12.⁴¹

Miskolci Independentismus Anglicanus Ungaricè, 12.⁴²

Nadani Florus Hungaricus, 12.⁴³

NÉMETH S. KATALIN

A pécsi Klímo-könyvtár múlt századi forgalmáról. 1774-ben Pécsen, ahol Nagy Lajos király 1367-ben egyetemet alapított, Klímo György püspök nyilvános könyvtárat hozott létre.

Klímo könyvgyűjtő tevékenységének eredményeként már 1760-ra elkészült gyűjteményének első katalógusa, és 1774-ben a gyűjtemény már oly nagyságú és rendezettségű volt, hogy azt az alapító „elsősorban egyházmegyéje papsága részére, de mindenkinek a használatára nyilvánossá tette és megnyitotta”¹

A könyvtár alapításától 1923-ig Pécsi Püspöki Könyvtár néven nyilvános könyvtárként működött. A könyvtártörténet, de Pécs kulturális élete szempontjából is igen érde-

³⁴ *Türkische und Ungarische Chronica*. Nürnberg, 1663. = App. H. 880.

³⁵ *Neue Ungarische und Siebenbürgische Chronick*. Frankfurt, 1664. = App. H. 914.

³⁶ TELKIBÁNYAI István: *Angliai puritanizmus*. Írta: Amesius Vilmos. Utrecht, 1654, Johannes Waesberg. = RMK I. 894.

³⁷ Vö. 11. jegyzet

³⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Hungaria Illustrata*. Utrecht, 1655, Johannes Waesberg. = RMK III. 1942. — BÀN Imre Apácai enciklopédiájának egyik marosvásárhelyi példányáról megjegyzi: „ez a könyv egybe van kötve Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustrata* c. Waesbergnél 1654-ben megjelent művével. Az egykorú kötésből arra következtetek, hogy az élelmes kiadó így, egybefoglalva is árulta a két fontos magyar érdekű művet, s azt hiszem, jó üzletet bonyolított le velük”. I. m. 546. — Az „egybefoglalt” árusításról katalógusunk sorrendje is tanúskodik.

³⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Disputatio Theologica De Bis-Mortuis*. Utrecht, 1659, = RMK III. 2070.

⁴⁰ Georgievics BARTHOLOMAEUS: *De Origine Imperii Turcorum*. Wittenberg, 1560. = RMK III. 479 vagy Wittenberg, 1562. = RMK III. 501.

⁴¹ MARTONFALVI György: *Petri Rami Dialecticae Libri Dvo*. Utrecht, 1658. = RMK III. 2021.

⁴² MISKOLCZI C. Gáspár: *Angliai Independentismus*. Utrecht 1654, Johannes Waesberg. = RMK I. 893.

⁴³ NADÁNYI János: *Florus Hungaricus*. Amsterdam, 1663. Johannes Waesberg. = RMK III. 2192.

¹ A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Központi Könyvtárának bejárati előcsarnokában elhelyezett eredeti márványtábla szövegrészlete.

kes annak a ténynek a vizsgálata, hogy e lényegileg egyházi jellegű könyvtár mennyiben teljesítette az alapítónak a nyilvánosságra vonatkozó elképzeléseit.

A Pécsi Püspöki Könyvtár első éveiről jó néhány tanulmány látott napvilágot, ezek idézése nem célja jelen ismertetésünknek, annál is inkább, mert a könyvtár kéziratárának rendezése közben eddig még nem ismertetett olyan dokumentumok kerültek elő, amelyek igen jellemző képet adnak a könyvtár múlt századi működéséről, pontosabban az 1808—1814 és az 1833—1897. évek közötti időszakról.

A rendelkezésünkre álló dokumentumok sajnos nem adnak teljes képet a könyvtár forgalmáról. A könyvtári nyilvántartás ugyanis nem volt a mindenkori könyvtáros erős oldala. Erre utal pl. Kopcsányi Károly, amikor a következőket írja:

„A könyvtári teendők ügybuzgalmat, sok időt és munkát igényelnek; ezekért a könyvtárnok díját a 65 415/1865. sz. helytartótanácsai intézmény évi 200 frtban állapította meg. Könyvtárunk azonban mi díjat sem kap, e terhes munkára köteleztetik a kinevezés sorrendje szerint utolsó tanár, az, ki a tanári hivatás kezdetének nehézségei leküzdésére amúgyis minden idejét és erőit kénytelen felhasználni. Hogy ily körülmények közt a könyvtár ellátása háttérbe szorul, könnyen belátható...”²

A könyvtár nyilvános voltáról és egyben egyik alapfeladatáról szükségesnek tartjuk Kopcsányi egy másik megállapításának idézését is. Eszerint: „Akadémiánk (A Pécsi Jogakadémia) alapítója a Ratio Educationis rendeletéhez képest (289. §.) könyvtárról is gondoskodott, melynek segítségével a tanárok a tudományt fejleszthetik, a tanulók pedig tudományos művek olvasásával is ismereteiket bővíthetik. E célra berendezte a „nyilvános könyvtárt”, melyhez a telket Pécs városa adta, az épületet pedig Szepesy püspök saját költségén emeltette. Ő szereltette fel könyvekkel és gyűjteményekkel, melyeket részint püspökelődeitől átvett, részint szerzett és az ekképp felszerelt könyvtárt királyi jóváhagyás mellett az akadémia tulajdonának, illetve alkatrészének és egyszersmind nyilvánosnak jelentette ki.”³

Ismertetésünkben tehát, az adatok teljességének hiányában csupán áttekintő képet kívánunk adni a könyvtár múlt századi forgalmáról és olvasóiról. Végeredményben tehát jelen soraink, a nyilvánosság kontinuitásának igazolása mellett, a múlt századbeli pécsi könyvtári igényeket, a könyvtár forgalmát dokumentálják.

A könyvtár nyitvatartása. A könyvtár nyilvánosságát biztosító nyitvatartási rendről csupán néhány adat ismertetését tartjuk kívánatosnak.

Az első könyvtáros, Koller József 1775. június 2-án keltezett leveléből tudjuk, hogy a könyvtár annak idején — az ünnepnapokat kivéve — szerdán és pénteken volt nyitva délelőtt 3/4 8-tól déli 12-ig és délután 4-től 6-ig.⁴

Szepesy Ignác pécsi püspök, a könyvtár jelenlegi épületének építtetője 1829-ben arról ad számot, hogy a könyvtár a szeptember és október hónapokat kivéve a következőként tart nyitva: kedden és csütörtökön 3/4 8-tól 10-ig, szerdán és szombaton 3/4 9-től 3/4 11-ig, ezenkívül november 1-től április 1-ig délután 3-tól 5-ig, április 1-től szeptember 1-ig délután 4-től 6-ig, kivéve természetesen az egyházi ünnepeket.⁵

A könyvtár nyitvatartására, nyilvánosságára utal a fentiekben kívül Dulánszky Nándor pécsi püspök 1877. november 20-án Lechner János könyvtárhoz intézett levele is,

² KOPCSÁNYI Károly: *A Pécsi Jogakadémia múltja és jelene.* 87.

³ Az 1835. augusztus 8-án kelt alapító levél 2. pontja. L. KOPCSÁNYI i. m. 85.

⁴ A fenti adatokat idézi PETROVICH Ede: *Ismeretlen adatok a Pécsi Egyetemi Könyvtár történetéhez* c. közleményében. = *Magyar Könyvszemle* 1967. 1. sz. 43.

⁵ A könyvtár kéziratárában is megtalálható Canonica Visitatio Cathedralis Ecclesiae Quinque Ecclesiensis 1829. adatait idézi PETROVICH Ede: *A 200 éves Klímo-könyvtár történetéhez* c. közleményében. = *Magyar Könyvszemle*, 1974. 3—4. sz. 321.

amelyben a következőket írta: „... az a határozat, amely szerint elődöm a könyvtárat a nyilvános használatra bocsátotta, én is jóváhagyom.”⁶

A *Magyar Könyvszemle* 1880-ban a pécsi könyvtárral kapcsolatban a következőket írta: „A könyvtár nyilvános, van berendezett olvasóterme, többféle catalogusa s térítvény mellett házi használatra is ad ki könyveket.”⁷

A nyitvatartásra vonatkozó ismereteinkhez azonban nem csak az előírások, és a hivatalos levelek adnak útbaigazítást. A rendelkezésünkre álló dokumentumokban feltüntetett dátumok és Szentpétery Oklevéltani naptárának egybevetése azt mutatja, hogy a könyvtár az 1808-tól 1815-ig vezetett nyilvántartás, vagy pld. az 1836. évi kölcsönzési adatok szerint hétfőtől péntekig tartott nyitva. Sőt az 1836. március 20-i bejegyzés szerint (amennyiben a bejegyzés nem téves) vasárnap is nyitva volt a könyvtár. De a század vége felé is találunk ilyen adatot. Az 1879–1897. évi forgalom feljegyzésére használt füzet 6. lapján ugyanis a következő bejegyzés olvasható: „1881. augusztus 28-án vasárnap délután 3-tól 5-ig Kisfaludy Károly összes műveit olvasta...”

A fentebbiekben a nyilvánosság első kritériumát, a nyitvatartási időt vizsgáltuk. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a nyilvánosság egyik leglényegesebb eleme, a nyitvatartás, biztosítva volt a múlt században.

Könyvkölcsönzés. A korabeli könyvkölcsönzésekről három dokumentum ad számot:

1. A könyvtár kéziratárában az MS 915 sz. jelzettel ellátott dokumentum: „Continuatio Cathalogi Librorum e Bibliotheca pro lectione diversus commodatorum ab Octobri Anni 1808”, amely az 1808. évi állapotról számol be és az 1808–1818 közötti kölcsönzéseket tartalmazza.

2. Az MS 556 sz. jelzettel ellátott dokumentum: „Connotatio eorum quibus libri pro lectione dati sunt e Publica Bibliotheca Quinque-Ecclesiensi cum restitutione eorundem accurata serie deducta”, amely az 1833–1870 közötti kölcsönzések feljegyzésére szolgál.

3. Végül rendelkezésünkre áll egy egykorú bőrkötéses könyvecske, amelynek címe, jelzete nincs, néhány kivágott lap után folyamatos tájékoztatást ad az 1879–1897 közötti kölcsönzésekről, sőt néhány esetben a helybenhasználatot is feltünteti.

A rendelkezésünkre álló fenti dokumentumokban a kölcsönvevő neve és foglalkozása, a kölcsön vett mű szerzője és címe, esetleg könyvtári jelzete is szerepel. Minden esetben külön feltüntették a visszaadás tényét. Néhány esetben a kölcsönző neve mellett csak a kölcsönzött mű jelzetét tüntette fel a könyvtáros. A kölcsönzések egy részénél a kölcsönző, a kölcsönzött mű megállapíthatatlan, mert az írás olvashatatlan, vagy csak olyan jelzet van feltüntetve, amely ma már nem szerepel a nyilvántartásokban. Mindezek ellenére a dokumentumokból a leglényegesebb adatok megállapíthatók és megfelelő következtetések levonására, illetve egyszerű statisztikai áttekintés összeállítására elegendő konkrétumot tartalmaznak.

A fenti dokumentumok alapján a kölcsönzési forgalomról a következőket állapíthatjuk meg:

1808–1818 között a kölcsönzési forgalom a következő volt:

1808	8 mű	1814	47 mű
1809	46 mű	1815	84 mű
1810	27 mű	1816	93 mű
1811	39 mű	1817	89 mű
1812	34 mű	1818	56 mű
1813	36 mű		

⁶ L. Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi Évkönyv. 1774–1974. 101.

⁷ Magyar Könyvszemle 1880. 2–3. füz. 184.

Ebben az időszakban tehát számszerűségében nem nagy a könyvforgalom. Szükséges azonban annak külön kiemelése, hogy a mindig is nagyobb helybenolvasásról erről az időszakról nincsenek adataink.

Ha a kölcsönzött művek megoszlását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy pl. 1809-ben 24 egyházi, vallásos művet, 13 történelmi és 9 egyéb művet kölcsönöztek. A legnagyobb forgalmú évben, 1816-ban ugyancsak nagy vonalakban a helyzet a következő volt:

egyházi, vallásos jellegű mű kölcsönzése	38 esetben,
történelmi mű kölcsönzése	13 esetben,
görög-római klasszikus kölcsönzése	6 esetben,
irodalmi mű kölcsönzése	5 esetben,
egyéb mű és folyóirat kölcsönzése	19 esetben,
megállapíthatatlan, olvashatatlan	12 bejegyzés

A fenti két év ilyen elnagyolt vizsgálata is azt mutatja, hogy a kölcsönzés már ebben az időben sem szorítkozott kizárólag az egyházi jellegű, vallásos művekre. 1809-ben e művek kölcsönzése alig haladta meg az 50%-ot, 1816-ban pedig 40% körül mozgott. A könyvtár nyilvánossága mellett tehát „általános” jellege is nyilvánvaló. Erről az időszakról a kölcsönzők személyéről készített feljegyzések hiányosak, ennek részletezését mellőzzük.

Az 1833–1897. évi kölcsönzéseket az alábbi (mellékelt) táblázatban részletezzük.

Az 1833–1897. évi kölcsönzésekről készített kimutatás önmagáért beszél, ezért csupán általános értékelését tartjuk kívánatosnak.

A táblázat adataiból megállapítható, hogy a fenti időszakban az egyházi (vallásos) jellegű művek kölcsönzésének százaléka 39%; a világi, nem vallásos műveké 52%; és végül megállapíthatatlan 9%. (Kerekített adatok.)

A kölcsönzött művek tartalmát tekintve a következő a sorrend:

történelem	338 mű
prédikációgyűjtemény	135 mű
megállapíthatatlan	120 mű
vegyes vallási mű	119 mű
egyházatyák művei	115 mű
görög-római klasszikus	66 mű
egyháztörténet	61 mű
szépirodalom	59 mű
szótár-lexikon	53 mű
földrajz	52 mű

Az idősort is tekintve feltűnő, hogy a múlt század első felében többségében egyházi, vallásos jellegű műveket kölcsönöztek, a század második felében pedig jelentős a szóródás a nem egyházi jellegű művek javára.

A forgalom illetően való alakulása természetesen szoros kapcsolatban volt a pécsi oktatás mindenkori helyzetével. Erről talán csupán annyit, hogy 1829-ben már működött Pécsen a „Studium Domesticum”, a bölcsészeti tanfolyam, amely az 1832. február 21-i helytartótanácsi leirat szerint a nyilvánossági jogot is megkapta. Az 1833. július 15-én 775. P. sz. alatt kibocsátott udvari rendelet a „jogtanoda” megnyitását is engedélyezte, amely 1833. október 1-én kezdte meg működését. Az oktatás illetően való alakulása a statisztikai adatok szerint is jelentős hatással volt a könyvtár forgalmára.

Folyóiratkölcsönzés. A folyóiratforgalomra vonatkozólag eléggé gyér adatok állnak rendelkezésünkre. E forgalmat lényegében csak 1845-ig vezették, ezt követően csak jelentéktelen folyóiratforgalom szerepel a rendelkezésünkre álló kimutatásokban.

Adataink értékelése annak a következtetésnek a levonására készít bennünket, hogy a folyóiratforgalom már ebben az időszakban is a helybenhasználatra korlátozódott. Csakis ezzel magyarázható az előfizetett folyóiratok száma és forgalmazása közötti feltűnő különbség.

A kölcsönzések megoszlása (1833—1897)

1833—1840	23	22	13	58	16	3	12	11	3	4	23	61	1	10	7	—	6	30
1841—1845	7	57	12	46	21	3	47	2	3	7	—	59	12	4	14	2	7	—
1846—1850	3	5	—	12	5	—	20	3	—	5	1	23	10	—	4	2	6	16
1851—1855	—	16	—	6	—	—	9	1	—	1	6	8	—	—	—	1	1	2
1856—1860	2	3	4	—	—	—	15	1	—	1	11	4	—	1	2	—	—	—
1861—1865	1	5	1	4	—	—	10	9	5	—	2	45	2	—	12	30	7	32
1866—1872	6	3	—	—	1	—	3	26	—	1	16	16	6	4	3	9	1	3
1873—1879	2	1	4	—	3	—	1	—	8	—	4	23	10	5	3	13	1	8
1880—1894	1	3	8	9	15	—	2	—	—	—	3	99	11	2	1	2	—	29
1895—1897	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	45	115	42	135	61	24	119	53	19	19	66	338	52	26	46	59	29	120

A kérdés pontosítására csupán egy dokumentum ismertetését tartjuk kívánatosnak. A könyvtár kéziratárában az MS 911. sz. alatt található 1836. július 19-én kelt jegyzék szerint az 1836. évre előfizetett periodikák a következők voltak:

„Allgemeine Zeitung, Oesterreichischer Beobachter, Ofner Zeitung, Hazai 's Külföldi Tudósítások, Theater Zeitung und Originalblatt, Jelenkor s Társalkodó, Szemlélő s literaturai lapok, Ephemerides Poseniensis, Ilirske Narodne Novine, Gesundheits Zeitung, Jenaer Litt. Zeitung, Neuigkeiten, Katholik, Kathol. L. Zeit., Jahrbücher der Liter., Dingers Politechn. Journal, Pfening Magazin, Sion, Tudom. Gyűjtm., Fillér Tár, F.M.O. Minerva, Oester. Milit. Zeitschrift, Ismertető.” Más feljegyzésekben a fentiekén kívül szerepel többek közt a Mezei Gazda, Magyar Kurir, Orvosi Tár, a Geographische Ephemerides, Oekonomische Neuigkeiten stb.

Az előfizetett periodikák száma tehát jelentős. Ezért meglepő, hogy 1833–1845 között 497, 1846–1897 között pedig csupán 189 folyóiratkölsönzésről találunk feljegyzést, mégpedig oly módon, hogy a nyilvántartásokban egyaránt szerepelnek a kölcsönzött évfolyamok, füzetek, számok. Ez a kimutatott kölcsönzés természetesen nem felelhet meg a tényleges forgalomnak. Mégis, ebből a nem teljes feljegyzésből az tűnik ki, hogy 1833–1845 között 382 kötet, illetve szám német nyelvű, 200 magyar nyelvű, 63 horvát nyelvű és 39 egyéb folyóiratot kölcsönöztek. Ez természetesen egyúttal a pécsi olvasók nyelvhasználatát is megmutatja. A gyakoriságot tekintve a *Katholik*, *Katholische Lit. Zeitung*, *Theater Zeitung*, *Neuigkeiten*, a *Tudományos Gyűjtemény* és az *Ilirske Narodne Novine* szerepel legtöbbször a kölcsönzött folyóiratok között.

Kölcsönzők. A rendelkezésünkre álló dokumentumok tanúsága szerint 1833–1897 között 1368 könyvet és 686 folyóiratot kölcsönöztek a könyvtárból. Ha a kölcsönzők személyét nézzük, a megoszlás a következő:

Oktatók kölcsönöztek	515 könyvet és 316 folyóiratot
(A feljegyzések szerint egyaránt „professzor” a lyceum és a gimnázium oktatója)	
Egyházi személyek kölcsönöztek	375 könyvet és 145 folyóiratot
Egyéb kölcsönzők kölcsönöztek	478 könyvet és 225 folyóiratot

Konkrétabb képet ad azonban, ha a kölcsönzési nyilvántartásokban feltüntetett foglalkozás figyelembevételével soroljuk fel a legtöbb könyvet és folyóiratot kölcsönzők nevét.

A könyvkölcsönzésben a sorrend a következő:

1. Németh Béla	történész	179 mű
2. Halász Michael	Audit. Hermeneut.	93 mű
3. Haas Michael	Prof. Lycei	89 mű
4. Peitler Antonius	Secretarius	65 mű
5. Csajághy Carolus	Prof. Theol. Moral.	49 mű
6. Ranolder Joannes	Prof. Lycei	48 mű
7. Virág Michael	Prof. Lycei	45 mű
8. Jónás Josephus	Prof. Lycei	44 mű
9. Schirgl Andreas	Prof. Lycei	39 mű
10. Petrovich Franciscus	Prof. Gimn.	21 mű
11. Döbrössy Aloysius	— ? — (Majláth György tanára volt)	20 mű
12. Klump Joannes	Prof Lycei	20 mű
13. Brüstle Josephus	Parochus (egyház-történész)	18 mű
14. Mátyás Flórián	Prof. Gimnasii	18 mű

A folyóirat-kölcsönzésben a sorrend a következő:

1. Ranolder Joannes	Prof. Lycei	131 fi.
2. Haas Michael	Prof. Lycei	76 fi.
3. Juranits Ladislaus	(Kanonok)	74 fi.
4. Németh Béla	történész	66 fi.
5. Golubovits — ? —	cooperator	51 fi.
6. Vörös Michael	Prof. Lycei	38 fi.
7. Gruber Georgius	(Kanonok)	37 fi.
8. Mezei László	IV. reál tanuló	36 fi.
9. Jónás Josephus	Prof. Lycei.	44 fi.
10. Kunst Thomas	Gimn. Director	28 fi.

A kölcsönzésekre vonatkozó feljegyzésekben 195 kölcsönző nevét találjuk. Ezek megoszlása a következő: Lyceum, gimnázium oktatója, professzora 38 személy, egyházi 58 személy, egyéb (hallgató, tanuló, kutató, jogász stb. és megállapíthatatlan, olvashatatlan a foglalkozása 99 személynek). E társadalmi megoszlás is azt mutatja, hogy a könyvtár nyilvánossága természetes, hisz a kölcsönző személyek több mint 50%-a nem oktató és nem egyházi személy.

A kölcsönzők nevének közelebbi vizsgálata azt is bizonyítja, hogy a pécsi értelmiség, Pécs történetének a kutatói igen gyakran igénybe vették a könyvtárat. A kölcsönzők közt találjuk többek között Koller József, Brüstle József, Haas Mihály nevét éppúgy, mint Mátyás Flórián, Németh Béla, Várady Ferenc, Rézbányay József, Kusutány Ignác, Vasváry Ferenc, Ráth Károly és a helyi nyomdász Taizs József, valamint gyakorló ügyvédek, tanítók stb. nevét is.

Arra is van adatunk, hogy nem csak helybenolvasásra használták a könyvtár állományát. A mai könyvtárközi kölcsönzésnek megfelelő „könyvküldeményekről” is olvashatunk a könyvtár aktáiban. Így pl. 1867-ben Romer Flóris, 1870-ben Pesty Frigyes, 1880-ban Cohn Miksa kért és kapott könyveket, illetve kéziratokat (!) a könyvtártól. De a könyvtár oly értékekkel is bírt, amelyek az 1880-as évek könyvészeti kiállításán is szerepeltek.

A kölcsönzők személyének vizsgálata tehát ismét kétségtelen bizonyítékot szolgáltat arra vonatkozólag, hogy e könyvtár a múlt században jelentős mértékben betöltötte a „mindenki számára nyilvános” könyvtár szerepét.

Helybenolvasás. A helybenolvasással kapcsolatban mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy már a könyvtáralapító kötelezővé tette a növendékpapság számára a könyvtár naponként való látogatását, sőt elrendelte, hogy a történelmi órákat a könyvtár helyiségében kell megtartani. E helybenolvasásról egyéb írásbeli dokumentum nem áll rendelkezésünkre. A későbbi időszak helybenolvasásáról a könyvtár kéziratárának 948–949. jelzetű iratai adnak tájékoztatást.

E feljegyzések az 1843 januártól augusztusig tartó időszak forgalmát regisztrálják. A hét hónap alatt összesen 645 helybenolvasó nevét találjuk a feljegyzésekben. Feltűnő, hogy ezekben a lyceum, illetve a gimnázium oktatóinak, valamint egyházi személyeknek a nevével nem találkozunk, ezeknek a helybenolvasását tehát ebben az időben nem regisztrálták. Igen érdekes továbbá, hogy a látogatók neve mellett általában szerepel foglalkozásuk, illetve hallgatói, tanulói mivoltuk a korabeli (1848 előtti) jelzés szerint. (Így pl. bölcselkedő, bölcsész-tanuló, mendenski mudroljub, philosopus, jogász, nyelvész, grammatista, syntaxista, rektor, ékesszóló, költész, logicus, phisicus, klasszista, sőt egyszerűen deák stb. elnevezés is szerepel e feljegyzésekben.)

A forgalom megoszlásának alakulásáról az alábbi három nap adatai szemléltető képet adnak:

1843. január 13. (péntek): grammaticus 3 fő, syntaxeos alumnus 4 fő, jogász, bölcész, eloquentiae auditor, nyelvész, physicus 1—1 fő, megállapíthatatlan 3 fő, összes látogató 15 fő.

1843. február 16. (csütörtök): bölcész 4 fő, mendenski mudroljub 5 fő, phylosophus 2 fő, rhetor 2 fő, Weltweishörer, juris auditor, physicus 1—1 fő, összesen 16 fő.

1843. március 31. (péntek): bölcész 2 fő, Philosophus, Phil. auditor 7 fő, humanitatis auditor 3 fő, Poeta, Poeseos auditor, Poeseos alumn. Költész 7 fő, grammaticus (!), grammaticista 6 fő, rhetor, syntaxeos alumn., physicus, deák, oskola segéd 1—1 fő, megállapíthatatlan 2 fő, összesen 32 fő.

A három nap adatait a dokumentumokból úgy vettük át, hogy a benne szereplő foglalkozási, tanulói megjelöléseket lehetőleg pontos másolatban adjuk. Persze csak a legjellemzőbb meghatározásokra szorítkozhattunk, hisz a sokszor sajátkezűleg, az olvasó által eszközölt beírások, igen nagy szóródást, a meghatározások számtalan variánsát mutatják, illetve dokumentálják.

A helybenolvasókra vonatkozó néhány adatunk azonban ismét tanúsítja a könyvtár nyilvános voltát, a helybenolvasók sokrétűségét. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a rendelkezésünkre álló adatok a helybenolvasásnak csupán egy részét mutatják ki, feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a könyvtár már ebben az időszakban igen komoly helybenolvasási forgalmat bonyolított le.

A fentebbiekben néhány korabeli dokumentum alapján igyekeztünk bebizonyítani, hogy a Pécsi Püspöki Könyvtár a múlt században az alapító elképzelésének megfelelően valóban nyilvános könyvtári tevékenységet fejtett ki.

Meggyőződésünk, hogy e vázlatos felsorolás egyben arra is hiteles adatokat szolgáltat, hogy e könyvtár jelentős szerepet töltött be a pécsi oktatás, tanulás és általában a pécsi könyvtári igények kielégítése érdekében.

FÉNYES MIKLÓS

Az első magyar nyelvű rendszeres neveléstan. A XVIII. század utolsó harmada tudománytörténetünk szempontjából igen jelentős időszak: a magyar államnyelvért folytatott küzdelem, a nemzeti irodalom fellendülése, a kulturális kezdeményezések korszaka egyben kezdete a tudományok magyar nyelven történő művelésének.

„Szent áldott és jó dolog a nyelven magán dolgozni. Nagy foganató munka azt művelni . . . De ez még nem elég! . . . A nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség. Kulcsa a tudománynak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre . . . Egyező lépéssel jár a nyelv a tudományokkal. Összességgel kell mindkettőt művelnünk” — írja Kármán József 1794-ben.¹

A Kármán által megfogalmazott programot sok magyar gondolkodó ismerte fel és tette magáévá. Sorra jelentek meg az első természettudományi, filozófiai, történettudományi, orvostudományi munkák nemzeti nyelvünkön a XVIII. század utolsó évtizedeiben. A pedagógia, mint a filozófiától lassanként különváló, önálló tudomány, sajátos helyzetben volt ekkor Magyarországon. Az első, szorosan vett neveléstudományi munkák latinul és németül jelentek meg, de ezzel egyidőben magyarul is jelentős, önálló gondolatokat is tartalmazó művek láttak napvilágot.

¹ KÁRMÁN József: *A nemzet csinosodása*. Bp., 1981. 27—28.

A korszak neveléstudományával foglalkozó kutatók többsége — kevés kivételtől eltekintve — egyetért abban, hogy a XIX. század hetvenes éveig (Kármán Mór fellépéséig) igazán tudományos igényű, eredetiségre törekvő mű nem látott napvilágot magyar szerző tollából. Elég ha Fináczy Ernőt idézzük, aki szerint „Kármán előtt is voltak írónk, akik elmélkedtek a nevelésről, de egy részük nem volt szakszerű pedagógus, hanem kultúrpolitikus . . . más részük pedig, kiknek szakszerű pedagógiai illetékessége nem vonható kétségbe, vagy a külföldi elmélkedők valamelyikének utánczó, vagy a szónak jobbrosszabb értelmében eklektikusok voltak.”²

Téves az a nézet, hogy a tudománytörténetnek csak a kiemelkedő jelentőségű tudóssokkal és műveikkel kell foglalkozni. A magyar nyelvű neveléstudományi irodalom fejlődése a XVIII. század utolsó harmadában kezdődött, a korabeli Magyarországon sokan érezték azt, hogy írásaikkal segíthetik az akkortájt igencsak elhanyagolt nevelésügyet. Toldy Ferenc ezt így látta:

„Nem mind nagy nevek. De ország nemcsak büszke alpesekből hanem közép magasságú dombokból és síkokból is áll: város nem csak tornyok és paloták, hanem közszerű házak és kunyhókból is: s annak és ennek ismerete az egészben van. Irodalmunkban nem sokan ragyogtak, de sokan munkálkodtak hasznosan: s a fénytelen, de hasznos munka is ösmertetésre és hálára méltó.”³

Toldy fenti szavaival egyet kell értenünk. Nem szabad neveléstudományi irodalmunk e korai szakaszán könnyedén keresztül siklani! Még ha csupa közészerű vagy silány írás született volna 1770 és 1870 között, ha nem lenne egyetlen kiemelkedő pedagógiai írónk sem, még akkor is érdemes lenne a korszakkal behatóan foglalkozni, hiszen *ekkor született a magyar pedagógiai szaknyelv*.

Ha azonban — az előítéleteket félretéve — kézbe vesszük a XVIII. század vége felé keletkezett magyar nyelvű, pedagógiai tárgyú műveket, meglepődve tapasztalhatjuk, hogy jó néhány érdekes, értékes, sőt jelentősnek nevezhető munka is született, amelyekkel neveléstörténetírásunk még nem foglalkozott érdemük szerint. E műveknek el kell foglalniuk az őket megillető helyet a magyar neveléstudomány történetében.

Molnár János neveléstana

1776-ban jelent meg *Petrovszky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei midőn őket A' jó nevelésről való írásra ösztönözné*.⁴

Szakirodalmunk ezt a művet tartja az első magyar nyelvű rendszeres neveléstannak. Alapos elemzésére és értékelésére még nem került sor.

Molnár János 1728-ban született Csécsényben. Apja molnár volt — innen származik ragadványneve. (Eredeti neve Szabó volt.) Gyermekkorától a jezsuiták nevelték. Teológiai tanulmányokat folytatott s 1759-ben szentelték pappá. Nagyszombatban etikát, ékesszólást, bölcsészetet, Kolozsvárott teológiát tanított. Győrben töltött évei alatt írta egyetlen pedagógiai tárgyú művét. A nagy tudású, klasszikus műveltségű, sok nyelven beszélő pap 1777-ben a Nagyszombatról Budára helyezett egyetem tanácsának assessora lett. Később szombathelyi, majd szepesi kanonokká nevezték ki. (Legismertebb tanítványa az I. Ratio Educationis egyik megfogalmazója, Ürményi József volt.)

1787-ben Kazinczy — aki Szepesváralján látogatta meg — ilyenek látta Molnárt: „Szálás, csontos férfi, nyájas, beszédes, ömledező, de aki soha nem nevéte . . . Egy sorban

² FINÁCZY ERNŐ: *Nevelélméletek a XIX. században*. Bp. 1934. 111.

³ TOLDY FERENC: *Irodalmi beszédei 1—2*. Pest, 1872. IX.

⁴ Megjelent Pozsonyban és Kassán 1776-ban. Terjedelme: 392 l.

álla könyvei közt valamit nyomtatásban kieresztett, s gyönyörködék, hogy a sor ilyen hosszú.”⁵ Valóban sokat írt. Szinnyei 32, nyomtatásban megjelent magyar és latin nyelvű munkáját említi. Többségük egyházi tárgyú, de van köztük építészettel és természet-tudományokkal foglalkozó mű is.⁶ Igen jelentős a *Magyar Könyv-Ház* című periodikája,⁷ melyben idegen nyelvű könyvek rövid kivonatát adja magyarul, s beszámol a kor fontos külföldi tudományos törekvéseiről. Ennek utolsó nyomtatott kötete 1804-ben, Molnár János halálának évében látott napvilágot. (Négy kötet kéziratban maradt.)

Molnár János nevelésről szóló magyar nyelvű műve úttörő jelentőségű. Az addig megjelent fordítások után ez az első olyan munka, amely a gyermeknevelésről vallott nézeteiket rendszerbe próbálta foglalni.

Munkájának céljáról ő maga így vall:

„Nékem úgy tetszik, és úgy is vagon az valóságban, hogy mi mindnyájan hijában munkálkodunk, fáradozunk, költünk hazánknak s nemzetségünknek oktatására, mind addig, mig annak tulajdon fundamentumához nem fogunk minden tehetséggel. Az nem egyéb, hanem a kisedek, s fiatalok nevelése.”⁸

Molnár tehát felismerte, hogy a nevelés átfogóbb pedagógiai fogalom, mint az oktatás. Jól oktatni csak úgy lehet, ha a nevelés alapelveit ismerjük és érvényesítjük. Ezeket az alapelveket próbálta művében körvonalazni és valamiféle rendszerbe foglalni.

Nem állított fel új, önálló nevelési elveket, nem dolgozott ki speciálisan magyar nevelélméletet. Erről így vall: „... írok nem végező könyvet, hanem tanátskozó leveleket”⁹ — és az olvasóra bizza, hogy a felsorakoztatott nevelési elvek közül melyiket tartja követendőnek.

„Elé tészem a régi s utóbbi példákat, a Nevelésre kiszabott végzéseket: de azokban maga az olvasó válogasson, megnézegetvén tulajdon okoskodása által: a sok példa és végezés közül mi a leg arra valóbb?”¹⁰

A levelekben Molnár sorra veszi a különféle népek nevelésének célját, és „a Nevelésnek ahhoz a tzelýhoz való alkalmaztatását”.¹¹ Beszél a perzsa, az egyiptomi, a kínai, görög, római, francia, német, angol és holland nevelés jellemzőiről, rámutat erényeikre és hibáikra, de nem foglal állást egyik mellett sem, hiszen „nem arra tart itt is a szándék, hogy mindent dicsérjek azokban; hanem hogy légyen mit ismerni, és lehessen a sok között okosság szerint válogatni” — olvashatjuk eszmefuttatásában.¹²

Az egyetemes nevelés történetéről szóló első magyar nyelvű összefoglalás megállapításai többnyire helytállóak. A XIX. század pedagógiai írói közül jó néhányan használják a Molnár-féle terminológiát, sokan tekintik e vonatkozásban Molnárt elődjüknek.

Művének nem is ezek, a nevelés történetére vonatkozó részei érdekesek különösen, hanem azok, amelyekben a nevelés céljáról, különböző területeiről, módszereiről beszél.

⁵ KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. In: Kazinczy Ferenc: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Bp., 1979. 290.

⁶ *A régi jeles épületekről*. Nagyszombat, 1760. — Ő írta az első magyar nyelvű fizikakönyvet is: *A természetiokról, Newton tanítványainak nyomdoka szerént*. Hat könyv. Pozsony—Kassa, 1777.

⁷ VÉRTESY Miklós: *A Magyar Könyv-Ház . . .* = Könyvtáros, 1958. 687—688.

⁸ *Petrovsky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei midőn öt A' jó nevelésről való írásra ösztönzé*. Pozsony—Kassa, 1776. 2.

⁹ MOLNÁR *i. m.* 13.

¹⁰ MOLNÁR *i. m.* 14.

¹¹ MOLNÁR *i. m.* 126.

¹² MOLNÁR *i. m.* 85.

Molnár szerint a nevelés célja a boldogság. Boldog ember csak az lehet, aki megfelelő nevelésben részesült. A szerző hisz az ember nevelhetőségében és vallja, hogy a gyermekek nevelése az állam elsődrendű feladata és a szülők alapvető kötelessége.

Ha a nevelés különböző területeire vonatkozó nézeteit vesszük szemügyre, erős neohumanista hatásokat fedezhetünk fel Molnár műveiben.

Az erkölcsi nevelést tartja a legfontosabb kérdésnek. Bár nála az erkölcsi nevelés még nem független a tételei vallástól, ő is, mint a neohumanisták, a belátás, az élő példa által való szoktatásnak tulajdonítja a legnagyobb szerepet. „A szegény ember midőn munkára mégyen, vigye el oda magával magzatit: Azok . . . azon fognak iparkodni, hogy amit látnak felkapják . . .”¹³

Az erkölcsi példamutatás terén a pedagógusnak is fontos szerepet tulajdonít a szerző.

Az értelmi nevelésről szólva Molnár kifejti, hogy az alapvető ismereteket, az írás, olvasás, számolás alapelemeit minden gyermeknek el kell sajátítania. Az elemi ismeretek oktatása anyanyelven történjen. Molnár a klasszikus kultúra híve, de mint nevelő felismeri, hogy korában kizárólag görög-latin műveltséget adni az ifjúságnak már nem elég. Hangsúlyozza, hogy a reális ismeretek oktatása elengedhetetlen. Tanuljon a gyermek „földismeretet”, fizikát, matematikát. A nyelvek tanításával kapcsolatban is kiegyensúlyozott a szerző álláspontja. A klasszikus nyelveket ismerni kell, de a modern nyelvek elsajátítása is nélkülözhetetlen.

Molnár nem hanyagolja el az *esztétikai nevelést* sem. Kimondja, hogy zenét és rajzolás is kell tanítani, hiszen ez a gyermek harmonikus fejlődését segíti elő.

A testi nevelés fontos része a gyermek nevelésének. Művében ezt Molnár sok helyen hangsúlyozza. Locke és Rousseau nézeteit követi, mikor kiemeli: a gyermeknek sok mozgásra van szüksége a szabad levegőn, télen nyáron egyaránt. Szorgalmazza a kényelmes ruházatot, a mérték tartást ételben, italban, a megfelelő mennyiségű alvást. Ajánlja a vívást és lovaglást a fiúgyermekeknek.

Könyvének tizedik levelében szól Molnár a nevelés és oktatás módszereiről: „ebben a tizikkelyben tudok a nevelő Mestereknek jó tanátsal szolgálni sok esztendeji próbám és tapasztalásom után”.¹⁴ Művének ez a része valóban gyakorlati oktatási tapasztalatokat tükröz, és ha nem is alkot rendszeres oktatás- és nevelésmódszertant, sok értékes, önálló és a gyakorlatban is hasznosítható gondolatot ír le.

Megfogalmazza — magyarul először —, hogy a „jó nevelőmesternek” egész életében folyamatosan kell képeznie magát minden területen ahhoz, hogy eredményesen oktasson.

Hisz abban, hogy a nevelés és oktatás tervszerű folyamat. A pedagógus feladata, hogy a megfelelő módszert kiválassza, és a legjobb módszer segítségével a folyamat egy adott pontján a végső cél elérését segítse elő.

Az oktatás módszereiről szólva Comeniust követi, de Locke és Rousseau hatása is erőteljesen érvényesül nála. Abból az alapvetően helyes felfogásból indul ki, hogy a pedagógus számára szükségszerű a gyermek természetének megismerése és az ehhez való alkalmazkodás az oktatásban. Helyteleníti a korabeli — kizárólag az emlékezetet terhelő — oktatási módszereket. Ő fogalmazza meg nálunk a legkorábban, hogy a gondolkodás és gondolkodtatás milyen fontos. A pedagógus elsődrendű feladata, hogy „az emlékezetet úgy gyakoroltassa, hogy az elmének futamattya el ne nyomassék”.

Molnár felismeri a szemléltetés, az ismétlés jelentőségét az oktatásban. A beszélgetés mint módszer szintén helyet kap a szerző rendszerében.

A könyvet a nevelés és oktatás eszközeinek tekinti. A pedagógus feladata a könyv gondos és célnak megfelelő kiválasztása.

¹³ MOLNÁR *i. m.* 96.

¹⁴ MOLNÁR *i. m.* 244.

Életének és működésének ismertetője, Pécsi Ödön szerint Molnár János „máig nem kapta meg irodalomtörténetünkben azt a pár méltányoló lapot, melyet sokoldalú munkásságáért méltón megérdemel”.¹⁵

Valóban kevesen és keveset írtak róla. Fizikáját, *Magyar Könyv-Házát*, régi épületekről szóló könyvét még csak ismerték és méltányolták kortársai és az utókor, de pedagógiai művét szinte teljesen elfelejtették.¹⁶

Pedig jelentős mű ez azon túl is, hogy az első magyar neveléstan. Legfőbb erénye természetesen valóban az, hogy magyarul íródott. Ennek jelentőségét a szerző maga is hangsúlyozza:

„Lészen olyan idő, hogy megköszönjék hazám jövődö növendéki buzgóságom merész-ségét, mely valóban nem csekély volt, hogy ily időben, melyben az ország teli vagyon az ilyenek deákös értésével, magyarul is mertem hasonlókka köztük eléállani.”¹⁷

Stílusa nehézkes, de ezt nem vethetjük a szemére, hiszen a fordítások után az ő műve az első, melyben először írónak le speciális pedagógiai fogalmakat kifejező szavak magyarul.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Molnár János levélformában megírt pedagógiai művében a nevelés és oktatás minden lényeges kérdésére kitér. Egyetemes neveléstörténeti, sőt talán azt is mondhatjuk: összehasonlító pedagógiai áttekintést is ad, amikor a korabeli európai országok oktatási rendszereit írja le néhány magyar vonatkozással kiegészítve.

Más művekhez képest nézetei felvilágosultak a klasszikus és reális ismeretek egyensúlyára törekszik az oktatásban. Nem kevésbé értékes vonása Molnár nevelésmélettének a gyermeki természetre vonatkozó optimista szemlélete, a gyermeki természethez alkalmazkodó oktatási eljárások jelentőségének hangsúlyozása, a testi egészségnek, a sportnak, higiénianak nagybecsülése, a pedagógus személyiségvonásainak felvázolása, felelősségének hangsúlyozása.

Nem elhanyagolható erénye a könyvnek az a sok utalás sem, amely a kortárs külföldi (főként német, francia és angol) szerzők pedagógiai tárgyú műveire vonatkozik.

FEHÉR KATALIN

Az első tanyai népkönyvtár. (1873.) A szegedi tanyai iskolák az 1840-es években keletkeztek. Néhány helyen a várossal még szoros kapcsolatban levő gazdák „diákok” fogadtak fel kosztért, szállásért és némi pénzért, hogy a gyermekeiket frásra, olvasásra megtanítsák. A tanítónak még sokáig megmaradt a diák elnevezése. A Bach rendszer idején a kormányzat tervbe vette a tanyák megszüntetését és falvakba tömörítését. A betyárvilágot így akarták visszaszorítani. A gazdák, hogy elkerüljék a falvakba való tömörítést önként vállalták most már, hogy állandó iskolát létesítenek; 14 helyen telkek adományozásával; a döngölt falú iskolák elkészítésével segítették is a munkát. A falvakba tömörítés elmaradt, túlságosan költséges lett volna, az iskolák azonban szerencsésen meg-

¹⁵ Pécsi Ödön: *Molnár János élete és művei* Szeged, 1896. I.

¹⁶ Pécsi Ödön említést sem tesz a műről; Kiss Áron ugyan említi munkáiban, de elemzésére, értékelésére ő sem vállalkozik.

¹⁷ Vö. Pécsi Ödön *i. m.* 30.

maradtak és központjai lettek a tanyai életnek. A város az iskolák építésének szervezését Tóth János piarista szerzetesre bízta, aki korábban is támogatta a tanyai iskolákat, szívesen tartózkodott a nép között és ő készítette az első szegedi népdalgyűjteményt.

1804-ben született Zalában, a kis falvak vidékén, Szombathelyen végezte a középiskolát, majd tagja volt annak a reformkori piarista nemzedéknek, amelyik 1829-ben került Szegedre és itt a város életében jelentős szerepet játszott. Első szegedi könyve 1830-ban jelent meg Szegeden *Physica, Historia Naturalis* címmel. A liceumi osztályok évváró vizsgái nyilvánosak voltak és ezek pótolták az előadásokat, kulturális rendezvényeket a városban. Bekapcsolódott a Kisfaludy Társaság népdalgyűjtő munkájába, az 1848-ban megjelent harmadik kötetben az első öt dal, szerelmes dalok, az ő szegedi gyűjtéséből származnak. A teljes gyűjtemény azonban kiadóra vár. A fizika mellett legalább ennyire érdekelte a történelemtudomány és az irodalom, gyakorlati pedagógiai munkássága pedig egészen nagy vonalú volt, ő szervezte meg a reáliskolát Szegeden, majd utána a polgári leányiskolát, de iskolai felügyelőként a kiegyezés után nagy szerepe volt a városi és tanyai elemi iskolák fejlesztésében. Az egykoriak Szeged Pestallozija nevet adták neki, saját rendje pedig később is úgy tartotta számon, mint a magyar piaristák egyik legjobbját.

1873-ban 332 könyvet ajándékozott a zabosfai, másképpen lengyelkápornai tanyai iskolának. A könyvtárnak megmaradt a jegyzéke késői másolatban a Csongrád megyei Levéltár alsótanyai iskolai körzet anyagában. (VII. 169. 1924. év.) A könyvtár összeállításánál Tóth János saját könyvanyagából kiválogatta azokat, amelyek véleménye szerint a tanyai nép számára a legalkalmasabbak voltak. Később a polgári leányiskolának is ajándékozott egy nagyobb könyvanyagot, amelynek anyagát nem ismerjük ugyan, de feltehetően más volt az összetétele, mint a tanyai nép részére adott könyveknek. Itt ugyanis szerepel a mezőgazdaság, kb. 10%-os anyaggal és éppen itt vannak a legrégebbi könyvek, pl. egy 1795-ös *Szorgalmatos méhészt*, vagy egy 1804-es kiadvány *A takarmány-növényekről*. Egy 1832-es *Pomológia*, egy 1841-es *Sáfárkodó magyar gazda*, de szerepelnek a jegyzékben a kereskedelmi növények, a szarvasmarha-tenyésztés, a konyhakert, népszerű borászat és útmutató a mezei gazda részére. A népies természettudomány Tóth János szűkebb szakmai anyaga szintén kb. 10%-kal szerepel, vannak közöttük egészségügyi könyvek és iskolai könyvek is. A népies szépirodalom szintén 10%-kal szerepel és ez az egyik legérdekesebb az utókorra nézve. A Tatár Péter féle *Rege-gyűjthőnek* 27 száma szerepel, de ezen kívül is a Tatár Péter kiadványoknak még újabb 16 kötete. Megtalálható itt *Robinson* éppen úgy, mint *Ludas Matyi*, vagy a *Vitéz Toronyi Péter* (ezt a szegedi Grün Nyomda adta ki először a század elején). Szerepel Tatár Péter anyagában *Szapári Péter, A hét sváb*, amelyeket színdarabok alapján írt. Hasonló lehetett a *Bohó Misi* is, de vannak szép számmal betyártörténetek is Tóth János adományában, *Angyal Bandi* (1850), *Fehér Bandi*, *Puszták fia* stb. Az anyag nem közli mindenütt a kiadás évszámát vagy a kiadót, így sokszor csak következtetni tudunk a kötetek szerzőségére és korára. A könyvek között a két legnagyobb csoport az egyházi anyag, és a történelmi anyag volt; kb. 15–15%. Ide is bekerült Tóth Jánosnak még a 40-es évekből származó néhány könyve: *Szentek élete* 1843, *Katolikus egyháztörténet* 1847. Négy példányban is szerepel *Krisztus követése* és a kis *Képes Biblia*, valamint a *Szent Evangélium*. Szemmel láthatólag mohón érdeklődött Tóth János a magyar történelem iránt. Attiláról négy munka is szerepel a jegyzékben. Az egyik Pálffy Alberté (1859), a másik Boross Mihályé (1854), a harmadik György diáké, a negyedik pedig egy ismeretlen szerzőé. Szent Istvánról is két munka szerepel, de több példányban Remellai és Pór Antal munkái. Bekerült a könyvtárba Boross: *Magyarország története*, Szalay László *Tatárjárása*. Politikailag kényes munkákat azonban nem ajándékozott a könyvtárnak, a tanyai nép akkor már Kossuth követője volt, a választásokon a Függetlenségi Pártra szavazott, de Tóth

János nem adott Kossuthról szóló munkákat. De nem szerepel egyetlenegy munkával a kurucok sem.

A klasszikus szépirodalomból megtaláljuk a két Kisfaludy, Vörösmarty, Arany János költeményeit, Fáy András, Vas Gereben és Jókai Mór regényeit. Itt pedig Petőfi munkái hiányoznak. Ajándékozott Tóth János több naptárt, több olyan apró kötetet, amelyik pl. Dáni Ferenc országgyűlési beszédeit adja. Vannak közöttük olyan kötetek, amelyek Szeged könyvészetében ismeretlenek. Igaz Szeged könyvészete egyelőre csak a Somogyi Könyvtár cédula-katalógusából állítható össze, mert Reizner Jánosnak egykori könyvészete nem jelent meg a monográfiában, illetve a kézírata elveszett. Ilyen ismeretlen szegedi kiadványok pl. Szabó Mihálynak *Szilágyi Mihály* című füzet (1866), ilyen a *Gyermekszínház I—VI*. 1867—71. kötetei, vagy *Egy boldog ember* című kiadvány (1864).

A könyvtár alapításakor Tóth János kikötötte, hogy olyan tanítót kell Zabosfán alkalmazni, aki vállalja a könyvtár kezelését és kölcsönzését. Miután ő maga volt az iskola felügyelő, Sáry Mátyás személyében meg is találta ezt a személyt. Sáry Mátyás az 1870—80-as években elég rendszeresen, évente 3—4 alkalommal beszámolt a *Szegedi Híradóban* a tanyai nép életéről is, s beszámolóiban van utalás a könyvtárra is, a népies munkák különösen kedveltek voltak a téli időben, az olvasni tudó parasztok között. Különben Sáry Mátyás korábban Csorván szolgált, ahol nagy tudója lett a pásztorok életének. Tömörkény novelláiban négy helyen is szerepel a tanyai iskola és ezek az adatok mindig Sáry Mátyás zabosfai iskolájára vonatkoztak. Apósa tanyájára kimenne gyakran megállott Sáry Mátyásnál, hogy a pásztorok életével kapcsolatban felvilágosítást szerezzen tőle. Egy alkalommal pedig vizsgabiztosa is volt év végén Sáry Mátyásnak. A könyvtár 1924-ben még valószínűleg teljes, vagy megközelítőleg teljes 332 tétellel szerepel, a század elejétől kezdve ugyanis oda adták a Vallás- és közoktatásügyi miniszter által népkönyvtárakat, ahol egyáltalán nem volt, s így a zabosfaiak a régi könyvtárat használhatták. A 30-as években azonban új iskola épült és valószínűleg a régi könyvtár is selejtezés alá került. A felszabadulás utáni években az iskolai könyvtár már alacsonyabb adattal szerepel, de feltehetően már lecserélt anyaggal dolgozott.

GIDAY KÁLMÁN

Menekültek Értesítője — egy elveszettnek hitt lap 1945-ből. Sokáig valóban ismeretlen volt. A sajtóbibliográfiák tudósítottak ugyan a megjelenéséről, de utaltak arra is, hogy a példányai hiányoznak a nagyobb közkönyvtárakból.¹ Két számát e sorok írója vásárolta meg a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár számára; tudomásunk szerint jelenleg csupán az ottani helyismereti gyűjteményben található meg a kiadvány. E példányok és a korabeli újságközlemények alapján ismertetjük a lap adatait, rövid élettörténetét.

A *Menekültek Értesítője* a felszabadult országrészek ideiglenes fővárosában, Debrecenben jelent meg 1945. január 24-én és február közepén (a közelebbi dátum feltüntetése nélkül). A német megszállás és a háború vihara, mindenekelőtt a zsidók üldözése hívta életre; kiadását a Debrecenben ragadt munkaszolgálatosok szervezték meg. Alcíme szerint „tudakozó hetilap”-ként indult, „azzal a céllal — miként a *Néplap* előzetes, január 19-i híradásában olvasható —, hogy felkutassa az országban szerteszórt magyarokat, hírt adjon róluk hozzátartozóiknak és üzenetet továbbítson számukra. A lap tartalmazza nemcsak az ittlévő menekültek névsorát, hanem mindazokét, akiket eddig fel lehetett

¹ DEZSÉNYI Béla—FALVY Zoltán—FEJÉR Judit: *A magyar sajtó bibliográfiája 1945—1954*. Bp. 1956. 141.; KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária: *Hajdú-Bihar megye sajtó-bibliográfiája 1843—1970*. Debrecen, 1973. 203.

Menekültek Értesítője

Szerkesztők:
Antal Gábor, Gara László

TUDAKOZÓ HETILAP

Felolvasó kiadó: Lukács Pál

AKIK HIÁBA KERESNEK . . .

Mert olyanok is vannak. Sajnos, sokan vannak. Akik nem fogják soha megtalálni, akik nem fogják többé viszonzítani akiket keresnek, akik nélkül nem találják értelmét további életüknek. Sajnos, sokan vagyunk, akik már mindent tudunk. Akiknek legkevesebbjei szétromboló tagokkal fekszenek gránátöltések mélyén, beomlott házak alatt, lövészárkok fenekén, távoli országok hőmezőin, kiknek ajkán nem hangzik többé a szivedobogtatás, mindennél édesebb, mindennél drágább szó: „— édesanyám, fiam, testvércém.” Egy gyűszűnyi szeretet, valódi, igaz lélekbeli származó, természetes ösztönből fakadó, az anyának, az apának, a férjnek, a feleségnek meleg szeretete többet ér az élet minden javánál. Mit tegyünk azok, akik árván maradtak, egyedül, pusztán, mint a lombjától megfosztott fá, törött derékka a dermesztő télen? Hogyan éljenek tovább, miért éljenek még azok, akiknek nincs kiért élni? Csak vonzolni az élet térébét, leihatalan féjdelmeket etváselni, álmatlan éjszakák sorozatát végig kinődni, egy hajlít; egy fénykép, egy irkalap láttára, egy hang, egy szó, egy dal, egy kacaj hallatára feltámadó emlékektől a kinok kinját elszenvedni?

És mégis élnünk kell tovább. Nem magunk miatt, a jövő miatt. Dolgozunk kell azon, hogy soha többé ne szabadulhasson a világra a szörnyű háború romboló, vérivő démona. Dolgozni kell az új világról, fel kell építeni egy szociális, igazságos társadalmat egyforma emberi jogokkal és egyenlő kötelességekkel. Az én gyermekek helyett ezer meg ezer apa nélkül maradt árvaért, az én feleségem helyett ezer meg ezer özvegyem maradt asszonyért, az én anyám, apám helyett ezer meg ezer támassz nélkül maradt anyáért és apáért.

Ti, akik még reménykedtek, akik még megtalálhatjátok elszakadt szeretteiteket, ne türelmetlenkedjétek, ha üzenetekre még nem jött válasz. A háború még tart, anyaghiány van, a közlekedés még nincs megszervezve, a posta, telefon, táviró működése még nincs eléggé kiépítve lapunk sem érkezik elég gyorsan a címzettekhez. Most is késett villany és gáz miatt. Azonban ami kézik, nem mulik. Csak türellem és megint türellem. Gondoljátok azokra, akik már nem keresnek, csak szenvednek és mégis élnék és dolgoznak. Ti, akik lapunk hasábjain hirdettek, jobb helyzetben vagytok azoknál. Ti még reménykedhettek. Adja Isten, hogy ne hiába.

ISBÉTHI.

Üzenetek hozzátartozóinknak:

Andreaszky István (III. Szemlőhegyi út 33-a) keresi feleségét. Cím: Debrecen, Belügyminisztérium. A napokban Pestre érkeztem és a VIII. kerületi címudaközben érdeklődöm. Anyám, apám, hugaim élnek. (G.)

Billitzer Sári és Wassermann Béla: adjatok életjelteket lapunk kiadóhivatalába. Jertek Debrecenbe hozzám-hibéthi (Mannheim) Mór. Arany Mihályné, Debrecen, Ra-

reit: Kertész Imrét (Budapest, Hungária-körút 52.) Kertész Jánosné (Szonyd-u. 84.) Jól vagyunk ha lehet, gyertek haza. 392

Alexa Mihályné, Budapest, Örömvölgy-u. 22. VIII. ker. Mátészalkán a gyerekek és mindeki jól vannak. Ilona. 424

André Lajosné, Budapest, VI., Aradi-u. 52-b. Edes Jucikám értesítetek, ha megvagytok. Szatmári Imréné, Kisfatuú u. 1. Debrecen.

Beck József Bp., Bajsa-u. 64. Debrecen van. Amint lehet, magy

Beauty, drága szívem, megmenekültem, de ez Nélküled mitsem ér. Adj magadról életjelet. Pestre indulásig debreceni cím: Bathyányi-u. 12. 300

Budapestre, dr. Guttman Simonné, Rosenfeld Géza kispesti, dr. Rosenfeld Mátyás egri, Rác Jenő pápai Balogh Ferencről tudók értesítsenek. Rosenfeld tanár Debrecen, Arany János-u. 46. 312

Budapestre: Veres Zsigmond-nának: Gyere haza Jolánka, Ernő itthon volt. Debrecenből a Makai

Buczer István, Kispeszt, Wekerletelep 32. Rác Gyula Debrecenből érdeklődik Nagy Elemérről.

Baranyai Sándor és családja: Anyuka, Ella, Cica, Zoltán gyerekek Rapaszkékhöz Debrecenben. Jól vagyunk, értesítetek. 34

Benkovits Lacinak, Ujpest. Arpad-u. 167. Üzenik Hupperték Debrecenből: Gyula itthon van, adjanak életjelet. 362

Deli József családjáról Buda-Grórl, értesítetek testvért. Sarnyika ott van-e nálatok? Kálmán.

kutatni.² Vagyis az értesítő egy keresőszolgálat funkcióját látta el, csaknem kizárólag neveket és címeket, valamint üzeneteket közölt, elsősorban zsidó személyektől — díjazás ellenében.

A lapot hárman jegyezték. Az első számon szerkesztőként Gara László újságíró és író, kiadóként Antal Gábor (aki a *Néplap* munkatársa volt) és kiadóhivatali vezetőként Lukács Pál zenetanár, a későbbi jeles brácsaművész neve szerepelt.³ A vezércikk Mannheim M. aláírással látott napvilágot.⁴ A példányoknak csak egy részét adták el Debrecenben, a többit Budapesten, Szegeden és Miskolcon terjesztették.⁵ A *Néplap* útján is kérték a menekülteket, hogy adataikat közöljék az *Értesítő* kiadóhivatalával, amelyet az Arany Bika szálloda félemeletén rendeztek be.⁶ A lap a Szabadság nyomdában készült. Az első számot sötét narancssárga papírra nyomták, 4 oldalon. Az ára 80 fillér volt, ami feltűnően magas, hiszen a naponta megjelenő, hasonló formátumú *Néplap*ot 30 fillérért árusították.⁷

A vállalkozás keretében hamarosan létrejött a Menekültek Tudakozó Irodája is. A szervezők országos hálózatot akartak kiépíteni, Budapesten és Miskolcon meg is nyílt a fiókiroda. A testületeket, hatóságokat, egyházakat, zsidó szövetségeket arra kérték,

² „Menekültek Értesítője”. = *Néplap*, 1945. jan. 19. 3.

³ Ők maguk is üzentek a lapban, adataik innen ismertek: Menekültek Értesítője, 1945. jan. 24. 2.

⁴ Keresünk! = *Menekültek Értesítője*, 1945. jan. 24. 1.

⁵ *Menekültek Értesítője*, 1945. jan. 24. 3. és 2.

⁶ *Néplap*, 1945. jan. 19. 3.

⁷ Megjelent a „Menekültek Értesítője.” = *Néplap*, 1945. jan. 25. 2.

hogy a területükön tartózkodó menekültekről tájékoztassák az irodát.⁸ Az egyik hirdetésben a Nemzetközi Vöröskereszttel való együttműködés szándékára is utaltak, de hogy ez létrejött-e vagy sem, nem tudjuk.⁹

Az *Értesítő* második számát — a gáz- és villanyhiány miatt némi késéssel — tulajdonképpen már a tudakozó iroda adta ki, „Isbéthy” Lap- és Könyvkiadó Vállalat néven (megegyezett a címük is: Simonffy u. 51.). A kiadóhivatal a régi helyen maradt, s nem változott a nyomda sem. A lap ezúttal fehér papíron, 8 haránt oldalon jelent meg, változatlan tartalommal. A kolofonban kiadóhivatali vezetőként most is Lukács Pál szerepelt, a fejlécen ugyancsak ő felelős kiadóként. Ekkor két szerkesztőt neveztek meg: Antal Gábor és Gara László. Tehát ugyanaz a három név, mint az első számon. Alighanem ők hárman szervezték a tudakozó irodát is, az Isbéthy pedig álnév volt (elképzelhető, hogy Lukács Pált takarta); így írták alá a vezéreiket is.¹⁰

A második számban a kiadók azt ígérték, hogy pár nap múlva megjelenik a harmadik is¹¹, ez azonban nem ismeretes, a korabeli újságok sem írtak róla. A *Néplap* 1945. febr. 9-én még közölte a Tudakozó Iroda egyik felhívását,¹² ám valószínű, hogy Budapest teljes felszabadulásának hírére beszüntette működését és az *Értesítő* szerkesztését. Természetesen az is lehetséges, hogy további számok is megjelentek, de nem maradtak meg.

Hogy mennyire szükség volt ekkoriban ilyen sajátos funkciójú, tudakozó lapra, az bizonyítja, hogy a Magyar Vöröskereszt is kiadott egyet, szintén Debrecenben. Ebből egyetlen példány sincs a közkönyvtárakban, a bibliográfiák sem említik. Csak az egykorú újsághírek tudósítanak a minden bizonnyal 1945. febr. 22-én megjelent számáról. Ezek szerint az ekkor Debrecenben működő Magyar Vöröskereszt hivatalos hetilapjaként, *Hol vagy?* címmel látott napvilágot, Gábor Áron szerkesztésében. Ennek is az volt a célja, „hogy összeköttetést teremtsen a háború vihara által egymástól elválasztott családok és ismerősök között”. Az eltűntek hozzátartozóinak megkeresését és a menekültek közleményeit két sorig ingyen adta közre.¹³ Ez igen kedvező ajánlat volt, mert a *Menekültek Értesítője* februárban már 50 fillér üzenetközvetítési díjat kért szavanként, a kezdő szóért pedig 60 fillért.¹⁴ A *Hol vagy?* c. hetilap kiadása ezután feltehetően megszakadt. A hozzátartozóikat keresők hirdeteményeinek a helyi napilapok adtak teret — az apróhirdetés-rovatokban.

BÉNYEI MIKLÓS

⁸ *Menekültek értesítője*, 1945. február 8. — A Tiszántúli Református Egyházkerületi hivatalos közlönyében meg is jelent egy felhívás a lelkipásztorokhoz, egyházközség vezetőkhöz, hogy a helységükben levő református egyének, családok összeírását végezzék el és küldjék be a *Menekültek Értesítője* c. lap tudakozó irodájának; ld. *Menekültek* ügyében. = Debreczeni Protestáns Lap, 1945. febr. 1. 2.

⁹ *Menekültek Tudakozó Irodája*. = *Menekültek Értesítője*, 1945. február. 8.

¹⁰ ISBÉTHY: *Akik hiába keresnek* . . . = *Menekültek Értesítője*, 1945. február. 1. — Itt szóltak a gáz- és villanyhiányról.

¹¹ *Menekültek Értesítője*, 1945. február. 3. és 5.

¹² *Néplap*, 1945. febr. 9. 4.

¹³ Előzetes hirdetések: *Néplap*, 1945. febr. 9. 4.; *Népszava*, 1945. febr. 9. 3. — Híradás a megjelent lapról: *Debrecen*, 1945. febr. 23. 4. (innen az idézet); *Hol vagy?* = *Néplap*, 1945. febr. 24. 3.

¹⁴ *Menekültek Értesítője*, 1945. február 1.

FIGYELŐ

Berkovits Iona (1904—1986). Berkovits Iona, Tolnai Gáborné a művészettörténeti tudományok doktora, a kódexfestészet Európa-szerte ismert, neves kutatója évtizedekig volt a *Magyar Könyvszemle* tudományos munkatársa. 1938—1939-ben az Országos Széchényi Könyvtárban szerkesztőtítkári minőségben vett részt a folyóirat szerkesztésében. Elhunytá alkalmából a *Magyar Könyvszemle* életműve vázlatos felidézésével adózik emlékének.

Gerevich Tibor tanítványaként, kitűnő felkészültséggel indult el tudományos pályáján. Előbb francia- és németországi könyvtárakban, majd hosszabb római tartózkodása alatt az olasz gyűjtemények kódexállományának tanulmányozása révén nyert európai szintű tájékozottságot legfőbb kutatási területén, a miniatúrafestészet emlékműanyagában.

1928-ban a budapesti Egyetemi Könyvtár Dante-kódexének feldolgozásával kezdte meg a Magyarországon lévő, kiemelkedő jelentőségű illuminált kódexek ismertetését. Ugyanerről a kódexről írt értekezése 1965-ben az Isteni színjáték Babits-fordításával könyvalakban került a közönség elé. Az ő tollából jelent meg többnyire az első részletes feldolgozás a budapesti Egyetemi Könyvtár Abulcasis- és Pannonhalmi-kódexéről (MKsz 1937, *Magyar Művészet* 1929), az esztergomi Ulászló-graduáléről (MKsz 1941), a Mátyás-graduáléről (MKsz 1945) és a társművészetek kapcsolatát példamutatón feltáró tanulmányában a Kassai graduáléről (*Gerevich Emlékkönyv*, 1942). Több ízben és sokoldalúan méltatta a Képes Krónika miniatúradíszét (MKsz 1938, *Századok* 1953, majd Geréb László fordításával könyvalakban: Bp., 1959).

Érdeklődésének középpontjában a magyar kódexfestészet állt. Olyan területet választott tehát, ahol még az emlékmű felkutatása sem történt meg. Szisztematikusan tárta fel a magyar miniatúrafestészet „fehér foltjait” a budapesti Egyetemi Könyvtár, a pécsi Püspöki Könyvtár és az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár illuminált kódexek feldolgozásával (MKsz 1931, 1937, *Magyarország műemléki topográfiája*. Szerk.: Gerevich Tibor. I. Bp., 1948.). Mintegy tizenöt évi anyaggyűjtés után kezdte meg miniatúrafestészetünk fejlődésének egyes korszakokra vonatkozó megrajzolását *A magyar miniatúrafestészet kezdetei* című tanulmányával (Magyarságtudomány 1942). Meltatta a 14. századi kolostori kódexfestészetünket (MKsz 1943) és a magyarországi reneszánsz könyvművészet legnagyobb alkotásait *A magyarországi Corvínák* című reprezentatív kötetében (Bp., 1962). Végül az emlékmű és a középkori művelődéstörténet eseményeinek alapos ismeretében első ízben ő dolgozta fel a magyar miniatúrafestészet történetét (*Magyar kódexek a XI—XVI. században*. Bp., 1965.).

Berkovits Iona magas szinten felelt meg a különböző publikációs formák műfajából adódó szabályoknak. Az esztergomi kódexek ismertetése a topográfia műfajához illő filológiai pontosság kiváló példája. Monográfiáiban viszont mintaszerű a tárgyalt kor nem kulisszaszerű történeti háttérként való vázolása, hanem sokoldalú jellemzése. Kutatói precizitását, gondos anyagfeltáró munkáját, alapos történeti felkészültségét, meg-

bízható stílusanalizáló készségét már korábban méltatták. Kevésbé tűnt fel talán tudósi korrektsége, amellyel következetesen utalt a még további vizsgálódást igénylő részletkérdésekre.

Így járt el legnagyobb szabású munkájában, közel négyszáz lapos Zichy-monográfiájában (Bp., 1964) is. Pedig ezzel a kötetével ugyancsak egy felderítetlen területről, Zichy Mihály nagyrészt nem is Magyarországon fennmaradt, hatalmas életművéről nyújtott első ízben átfogó képet, igényes és árnyalt jellemzést.

Műveinek bibliográfiája tanúsítja, milyen jelentős mértékben járult hozzá Berkovits Ilona a magyarországi miniatúrafestészet emlékeinek és eredményeinek nemzetközi megismertetéséhez. Ezt a célt szolgálta könyveinek idegen nyelvű kiadásain kívül számos munkája: köztük a Mátyás korabeli, majd az Anjou-kori kódexfestészetünkről, valamint a Felice Petancio Ragusinoról olasz nyelven közreadott három nagyobb tanulmánya (Bp., 1941; Róma, 1947; Bp., 1941). Nem utolsósorban pedig a *Miniatori ungheresi nel „Dictionnaire des miniaturistes”* című, fontos és alapos korrekciót tartalmazó munkája (Corvina, 1941).

Berkovits Ilona fiatalon érdemelte ki a szakmai elismerést és a nemzetközi hírnevet. Pedig elsősorban a nehéz témák, a feltáratlan kutatási területek vonzották. Egyetemi előadásait hallgató tanítványait is erre ösztönözte. Sokan őrzik emlékét; maradandóbban tartja azonban ezt fenn maga az életmű. Munkássága jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a sokáig eléggé háttérbe szorult kódexfestészet a magyar művészettörténetírásban a társművészetekéhez hasonló rangot nyerjen.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Dán Róbert (1936–1986). A *Magyar Könyvszemle Szerkesztő Bizottságát* ismét fájdalmas veszteség érte: Mátrai László és Mezey László után, néhány éven belül újabb tagjától kellett végső búcsút vennünk. Dán Róbertet, tudományos pályájának derekán, rövid, súlyos betegség következtében, váratlanul ragadta el a halál. Személyében az ELTE Könyvtári Tanszéke a vezetőjét, a régi magyar irodalom reneszánsz kori kutatói pedig egyik legfelkészültebb kollégáját gyászolják, azt a szakembert, aki Scheiber Sándor elhunytá óta a magyarországi hebraista történeti emlékek és irodalmi kapcsolatok legkiválóbb ismerője volt.

Orientalisztikai tanulmányi befejezése után pályáját az Országos Széchényi Könyvtárban kezdte el. Első publikációi is jelezték már későbbi tájékozódásának fő irányát. (*A magyarországi orientális nyomdahelyek bibliográfiái*, MKsz 1962. — *A magyarországi hebraica bibliográfiái*, OSzK Évkönyve 1961–1962. — *Héber hungarikák a XVI–XVII. században*, MKsz 1965.) Elmúlt századaink irodalmi, művelődéstörténeti munkássága sok szállal kapcsolódott a „szent nyelvek” legősibbjéhez, a héberhez. Nagy nyeresége szaktudományunknak, hogy Dán Róbert ezeknek a kapcsolatoknak a feltárására vállalkozott, hiszen korunkban sajnos egyre kevesebben tudnak nemcsak héberül, de görögül, sőt latinul is. Ő viszont XVI–XVII. századi fróink héber nyelvismeretét számos publikációban tárta fel. (Pl.: *Apáczai Csere János héber nyelvtudásához*, ItK 1968. — *Sylvester János héber betűi és forrásai*, MKsz 1969. — *Méliusz Péter héber tanulmányai és forrásai*, Fil. Közl. 1970.)

Tudományos érdeklődése, miközben az ELTE Középkori Tanszékének főmunkatársa lett, egyre inkább a hazai antitrinitarizmus történeti problémái köré összpontosultak. (*Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. — *The Works of Vehe-Glirius and the early Sabbatarian Ideology in Transylvania*. Armarium Bp. 1976. — *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a radical antitrinitarian with his collected writings*. Bp.—Leiden 1982.) Legújabb kutatási eredményeiért elnyerte a

tudományok doktora fokozatot, és tanszékvezetője lett az ELTE Könyvtári Tanszékének. *A szombatos ideológia és Péchi Simon irodalmi munkássága* című nagydoktori értekezése — miként torzójában is gazdag, egész életműve — a szakemberek körében általánosan elismerést keltett még akkor is, ha egyes tételei és megállapításai élénk vitákra is adtak alkalmat. E vitákra azonban — főleg e kevesek által művelt tudományágakban — különösen nagy szükség van. Dán Róbert távozásával e vita és bizonyára egy ideig e kutatás is, sajnos veszíteni fog élénkségéből.

Dán Róbert a *Magyar Könyvszemlének* nemcsak szerkesztőbizottsági tagja volt, hanem egyik szorgalmas tanulmányírója is. Közvetlenül halála előtt jelent meg az az érdekes tanulmánya, amely a XVI. századi héber-betűs Jézus-érméken lefolyt vitákról tájékoztatott. (*Disputatio nummorum*. MKSz 1985.) Jellemző — különösen az utóbbi időkben mutatott — tudományos és szellemi aktivitására, hogy folyóiratunkhoz leadott kéziratai még most is sorra napvilágot látnak. Mindez persze nem pótolhatja mindazt a sok megírandó és csak általa ismert témát, amit magával vitt. Személyében nemcsak egy sajátos készségű tudóst, hanem egy olyan közvetlen és nyitott embert és kollégát veszítettünk el, akinek hiányát a kulturális és humanista értékek iránt egyre inkább elidegenedő és atomizálódó világunkban még fokozottabban megérezzük.

KÓKAY GYÖRGY

Könyv és társadalom a XVIII. századi Lengyelországban. Az elmúlt két évtizedben, s különösen az utóbbi években egy bennünket különösen érdeklő téma tanulmányozása bontakozott ki a XVIII. századi lengyel kultúra kutatási programján belül. A „könyv és társadalom” széles témaköre elsősorban a lengyel nemzeti kultúra és fejlődési tendenciái vizsgálata szemszögéből alapvető fontosságú; ugyanakkor szorosan összefügg a kelet-közép-európai művelődés és irodalmi kultúra közvetítésének és társadalmi bázisának problémáival. A hatvanas évek derekán M. Klimowicz által kezdeményezett, s J. Szezepanic részvételével folyó munkálatok ösztönzője a F. Furet nevéhez fűződő francia iskola volt.¹ A statisztikai módszerekkel dolgozó francia szerzők igyekeztek meghatározni a XVIII. századi franciaországi nyomtatott írásbeliség egyes ágainak méreteit, irányait, tendenciáit, a könyvnek mint a felvilágosodás kultúrája összetevőjének szerepét az ország társadalmi fejlődésének átalakulásában.

A rendkívül tanulságos kutatási eredmények arra indították a lengyel szakembereket, hogy az egy országon belül kimutatott, európai viszonylatban igen fontos, de mégis részleges fejlődéstörténeti képet összevevessék más országok fejlődéstörténetével. Felfogásuk szerint a nemzetközi kutatások előnyére válna, ha a francia eredményeket összehasonlítanák más országokban — ugyanolyan módszerek alkalmazásával — végzett kutatások eredményeivel. Ezek összehasonlítása, illetve szembeállításuk lehetővé tenné az európai felvilágosodás kultúrájának gondosabb, differenciáltabb jellemzését, az általános fejlődési jelenségek és az egyes nemzeti sajátosságok jobb megértését, társadalmi hátterének mélyebb föltárását, különös tekintettel a kelet-közép-európai fejlődéstörténetre. Így került sor a „könyv és társadalom a XVIII. századi Lengyelországban” kutatási feladat kijelölésére,² a lengyel felvilágosodásnak a korabeli nyomtatott írásbeliség számbavehető összes forrásai alapján történő tanulmányozására.

¹ A Sorbonne Ecole Pratique des Hautes Etudes kutatási eredményeit François FURET tette közzé: *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*. Paris 1965.

² „Książka i społeczeństwo w Polsce XVIII w” do problemu węzłowego 11.1: Polska kultura narodowa, jej tendencje rozwojowe i percepcja.

A téma feldolgozására M. Klimowicz vezetése alatt létrehozott kutatócsoport programja szerint a hosszú távú munkálatok két szakaszra oszlanak. Az első fázisban új módszerű kiterjedt gyűjtőmunkával lényegében elkészült a XVIII. századi nyomtatványok bibliográfiai leírásai alapján kidolgozott kartoték;³ ezt követi a rendszerezés, számítógépekkel elvégzendő szükséges számítások és a kinyomtatott bibliográfiai leírások segítségével. Mindez előkészíti a kutatások újabb szakaszát, a tanulmányozásra kijelölt kérdések szakértők által történő feldolgozását, a számítógépek által nyert statisztikai adatok s a nyomtatott bibliográfiai leírások felhasználásával.

A kartoték kizárólag „polonica” forrásanyagot tartalmaz; a korabeli történeti Lengyelország területén megjelent kiadásokat, lengyel szerzőket vagy fordítókat, lengyel nyelven kiadott műveket, lengyel vonatkozású nyomtatványokat. A XVIII. század utolsó két harmadára kiterjedő s feldolgozott anyaga 1731–1795 közti évtizedek nyomtatott forrásait öleli föl. A hatalmas kartotékrendszer kb. 40 000 ún. „Karta rejestracyjna druku” — nyomtatvány regisztrációs kártyát tartalmaz.⁴ A regisztrációs kártyák rendszerét az Estreicher-féle Lengyel bibliográfia kötetei alapján teremtették meg; a kiegészítése és ellenőrzése, számítógépre történő előkészítése az IBL bibliográfiai gyűjteménye, a Biblioteka Narodowa régi nyomtatványok központi katalógusa, s a Biblioteka Ossolineum régi nyomtatványok gyűjteménye segítségével folyik.

A nyomtatvány pontos bibliográfiai leírásának alapvető elemeit rögzítő „regisztrációs kártya” egyes pontjai a szükséges tudnivalók részletezését is lehetővé teszik. A nyomtatvány címének (2) nyelvi fölvétele például a lengyelen kívül latin, francia, német, olasz, nyugati szláv s más nyelvek megjelölésére nyújt lehetőséget. Az eredeti nyelve (3) jelzésére még nagyobb a tapasztalati nyelvi választék.⁵ A kiadás helyének megjelölésére vonatkozó gyakori városnevek (Warszawa, Kraków, Wilno, Lwów, Poznań, Supraál, Zamość s mások) mellett az anonim vagy fiktív jelölések szerepelnek. A nyomdai megoszlás kimutatására szolgáló csoportosítás többrétű. A polgári vállalkozók állanak az első helyen.⁶ Az akadémiákat elsősorban a krakkói képviseli. Az egyházi s szerzetesrendi nyomdák tevékenységét a piaristák, jezsuiták (1773-ig), bazylianusok stb. jelzik. Az „egyéb” kategóriába sorolható például a főúri nyomdák működése.

A „regisztrációs kártya” bibliográfiai fölvételi adatainak szakértők által történt kidolgozása közben figyelemmel voltak olyan kiegészítő pontok fölvételére, amelyek a szerző foglalkozására és társadalmi hovatartozására (1/b), illetve a mű tartalmi összegezésére vonatkoznak. Ezek ugyan kívül esnek az alapmű bibliográfiai leírása területén, de fontosak a korszak kutatása szempontjából. Éppen ezért külön munkaértekezlet foglalkozott a kitöltésükre szolgáló szakmai instrukciók végleges megfogalmazásával, s dön-

³ A kartoték előkészítése 1966-ban indult meg a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete és Irodalomtudományi Intézete (IBL) anyagi támogatásával, a wrocławai Ossolineum igazgatóhelyettese, J. Szczeplaniec irányításával dolgozó munkacsoport létrehozásával; a munkálatokat 1968-ban felfüggesztették, s a nyolcvanas évek elején indították meg újra (vö. a 2. sz. jegyz.) a kartoték anyagának kiegészítésével, ellenőrzésével és folyamatos lektorálásával. A kész anyag a Wroclawi Egyetem Informatikai Intézetében kerül számítógépes feldolgozásra és kinyomtatásra.

⁴ A belső használatra készült ún. „Karta rejestracyjna druku” adatai sorrendben: 1. Szerző — a. név b. hivatás, társadalmi hovatartozás. 2. Cím. 3. Az eredeti nyelve. 4. Fordító. 5. Kiadás (kolejność). 6. Terjedelem (kötetszám . . .). 7. Kiadó (hely, nyomda, dátum). 8. A mű tartalmáról. 9. Bibliográfiai utalás.

⁵ Sorrendben: lengyel, görög, latin, francia, német, angol, olasz, nyugati szláv, s mások.

⁶ Elsősorban Michał GROLL, Piotr DUFOUR (Warszawa), Ignacy i Antoni Ignacy GREBEL (Kraków), s mások.

tött a tartalmi „adnotatio” áttekinthető tárgyi rendszeréről is. A kijelölt osztályok a következők: 1. Teológia és vallás; 2. Jog és bíraskodás; 3. Történelem; 4. Tudomány; 5. Irodalom. Az osztályozáson belüli alpontok áttekintésére az irodalmi osztály felosztását említhetjük példaként.

5. Literatúra

- A) Költészet és versformák.
- B) Dráma és dialógusok.
- C) Regény és irodalmi próza.
- D) Levéltudomány (levelezések, formuláriumok).
- E) Retorika (elmélet és konvencionális beszéd).
- F) Panegirikus irodalom.
- G) Újságok és folyóiratok.
- H) Almanachok és kalendáriumok.
- I) Katalógusok és bibliográfiák.
- J) Egyebek.

Megjegyezzük, hogy a politikai irodalom körébe tartozó korabeli nyomtatott anyag nem az utóbbi „egyebek” alpontban keresendő, hanem a második osztály jogi szférájában (2. D. Literatura sejmowa i sejmikowa; E. Publicystyka polityczna). A tárgyi rendszerezés nagy körültekintést igénylő munkájának végeztével a kartoték anyaga a nyomtatás számítógépes előkészítése stádiumába kerül.

A szerkesztőbizottság, M. Klimowicz, T. Kostkiewiczowa és J. Szczepaniec, a munkálatok második szakaszában a kutatási program irányítását végzi. Ennek célja olyan tanulmányok folytatása, amelyek középpontjában a „Könyv és társadalom a XVIII. századi Lengyelország” téma áll; a sokrétű kutatások eredményei gyűjteményes kötetekben kerülnek majd kiadásra. A részletmunkálatok tág köre kiterjed a XVIII. század utolsó kétharmada irodalmi fejlődésének vizsgálatára, különféle szempontú tanulmányozására. Említhetők például az irodalmi élet szociológiája témakörben az író társadalmi szerepének mélyebben feltárandó problémái; az irodalmi földrajz terén az alkotó regionális központok hatókörének és szerepének pontosabb meghatározása; könyvtörténet és irodalomtörténet; a kiadói tevékenységi körök jobb megismerése; az irodalmi kiadványok műfaji, nyelvi, tematikai kérdéseinek, az eredeti és fordított művek összefüggéseinek, az újabb hazai és külföldi kiadások időrendjének tisztázása; a kartoték statisztikai adatai alapján végezhető elemzések tanulságainak levonása. E kutatások célkitűzéseinek meghatározását és módszereinek körvonalazását vitatások segítik elő. Ezáltal lehetővé válik a mintegy negyven ezer egységből álló hatalmas forrásanyag célszerű, sokoldalú, a XVIII. századi lengyel kutatások jelenlegi állásának megfelelő hasznosítása.

A fentiek ismerete feltárja a vázolt munkálatok művelődéstörténeti háttérét és a kutatásokat irányító lengyel szakemberek ama törekvését, hogy a lengyel felvilágosodás új módszerű kutatásával a francia eredményekkel összemérhető támpontot teremtsenek. Ennek a kutatási iránynak kiterjesztése rendkívül hasznos lehet mind az általános, a XVIII. századi európai összefüggések, mind a kelet-közép-európai fejlődéstörténet felvilágosodás kori összehasonlító tanulmányozása szempontjából.

Ez a munkaprogram lehetővé, sőt kívánatosá teszi más nemzeti irodalmak művelőinek bekapcsolódását. Számunkra is nyitva van az út, hiszen a „Könyv és társadalom a XVIII. századi Magyarországon” témakörben vannak már olyan eredményeink, amelyek

alapul szolgálhatnak ahhoz, hogy bekapcsolódjunk a nemzetközi méretű feladatokba. Ehhez természetesen szükséges volna a bibliográfiai alpmunkálatok elvégzése, illetve a magyarországi XVIII. századi nyomtatványok bibliográfiai leírásait tartalmazó kartoték-rendszer teljessé tétele. A lengyelországi kutatások irányítói a kelet-közép-európai munkálatok kiszélesítésére ösztönöztek azzal, hogy alkalmat nyújtottak a kutatások jelenlegi fázisába történő érdemi betekintésre, s magyar szakembereket is meghívtak a műhelyvitákra, módszertani kérdéseket is fölvető eszmecserekre. Egy ilyen együttműködés hasznos lehetne a nemzetközi tapasztalatsere, valamint a teljesebb áttekintést szolgáló hazai XVIII. századi nemzeti bibliográfia munkálatai meggyorsítása szemszögéből is.

HOPP LAJOS

⁷ Újabbban: BORSA Gedeon: *A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza*. MKSz 1985, 18—31. (az előzményekre — Petrik G. Szabó K. Sztripszky H. Faragó J. — épülő új RMNY-sorozat OSzK-ban folyó munkálatairól és tervezett 18. századi köteteiről); a könyv és társadalom összefüggésében: korábban pl. CSAPODI Cs., TRÓCSÁNYI Z., WELLMANN I., továbbá BENKŐ S., DANKANITS Á., POGÁNY P., s mások; újabbban BENDA K. több írása, pl. *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. In: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok ...* Bp. 1978, 287—308 és 426—441; FÜLÖP G.: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején ...* Bp. 1978; KÓKAY Gy.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1985-ben

Rövidítések:

- Acta litt. = Acta litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
 ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
 Jankovich = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772—1846). Tanulmányok. Szerk. BELITSKA-SCHOLZ Hedvig. Bp. 1985, Akadémiai. 304 p., 47 t. (Művészettörténeti füzetek 17.)
 KM = Kovács Máté emlékkönyv. (Szerk. SZELLE Béla). Bp. 1983 [1984], Magyar Könyvtárosok Egyesülete. 261 p.
 Kvt = Könyvtáros
 KvtF = Könyvtári Figyelő
 MG = Magyar Grafika
 MKsz = Magyar Könyvszemle
 ON = Olvasó Nép
 OPKM Évk. = Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Évkönyve 1984. Bp. 1984, 199 p.
 Studia Slavica = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
 TKM = Tótfalusi Kis Miklós. Az Amszterdami Biblia kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából Debrecen 1985. április 25—27-én megtartott konferencián elhangzott előadások. Debrecen 1985, KLTE Könyvtára. 214 p.
 Tud.Műsz.Táj. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás

[Általános és elvi kérdések

- BORSA Gedeon: A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza = MKsz 1985. 1. sz. 18—31.
 GULYÁS Pál: A bibliográfia kézikönyve. A legfontosabb bibliográfiai segédkönyvek. Az előszót írta KOZCSA Sándor. A függelékét összeállította GAZDA István. Bp. 1984, Könyvértékesítő Vállalat. XVII, 454 p. (Tudománytár)
 KÓHALMI Béla: Opponensi vélemény Havasi Zoltán: A könyvtár és a tudomány szerepe a társadalmi tudat alakulásában. Tudománypolitikai és könyvtárpolitikai irányzatok Magyarországon (1890—1962) című értekezéséről. + HAVASI Zoltán: Részlet az opponensi véleményekre adott válaszból = KvtF 1984. 6. sz. 566—586. Magyarország művelődési viszonyai 1960—1982. (Szerk. BARTA Barnabás.) (Bp.) 1984, Kossuth. Könyvkiadás 169—199. Könyvtár 200—213. Sajtó 214—221.

Bibliográfiák és repertóriumok

- (BERÉNYINÉ VARGA Ibolya): Debreceni Szemle 1912—1915. Repertórium. Debrecen 1985, KLTE Könyvtára. 153 p. (Tiszántúli Időszaki Kiadványok Repertóriumai 11.)
 BIHARI Albertné: A Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár a sajtó tükrében, 1952—1982. Cikkbibliográfia. Nyiregyháza 1984 [1985], Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár. 57 p. (Bibliográfiai füzetek 20.)

- CZIRÁKY József:** A Hidrológiai Tájékoztató első húsz évfolyamának (1961—1980) tartalomjegyzéke. Bp. 1985, Magyar Hidrológiai Társaság. 35 p.
- CSANAK Dóra, F.:** Fülep Lajos kéziratos hagyatéka Ms 4552 — Ms 4609. Bp., 1984, MTA Könyvtára. 165 p. [12] t. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 15.)
- EGYEDNÉ RICSEI Anna:** Balassagyarmati Honismereti Híradó. 1979—1983. Repertórium = Balassagyarmati Honismereti Híradó 1984. 1—2. sz. 71—80.
- FREY Tamásné:** A Műszaki Egyetemi Könyvtáros repertórium 1964—1983. Bp. 1984, Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. 77 p.
- GYURIS György:** A Szegedi Nyomda miniatűr könyvei. Bibliográfia = Somogyi Könyvtári Műhely 1981. 4. sz. 162—164.
- HORVÁTH Béla:** A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó források és tanulmányok a Századok című folyóiratban. Bp. 1983, ELTE. 19 p. (Állam és jogtörténeti bibliográfiák 7.)
- KOZMA Borbála, L.—LADÁNYI Sándor:** A Duna-melléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének, Budapest, kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1982, OSzK. 340 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 3.)
- Kóhalmi Béla bibliográfia 1895—1984.** Összeáll. LAKATOS Éva, KÓSA Zsófia, TISZAI Andor. Szerk. FÜLÖP Géza. Bp., 1985, FSZEK — OSzK KMK. 197 pd
- KÖRTÉS Júlia:** A Nagyvilág repertórium 1971—1980. Bp. 1984, OSzK KMK. 467 p.
- KRAUSS Péter—KRAUSSNÉ PAPP Éva:** Kincskereső repertórium 1971—1980. Szeged 1982, (Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat). 97 p.
- LENKEY István:** Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelmező 1870—1878. [Debrecen] 1984 [!1985], KLTE Könyvtára. 144 p. (Tiszántúli időszeri kiadványok repertóriumai 10.)
- LENGYEL Beatrix, Cs.:** A Múzeumi Közlemények repertórium 1962—1981 = Múzeumi Közlemények 1983. 2. sz. 106—158.
- LUKÁTS János:** A Rádió és Televízió Szemle (1969—1979) és a Jel-Kép (1980—1984) folyóiratok közös repertórium 1984. Bp. 1984, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 156 p. Utányomás: 1985.
- Magyar könyvészet 1921—1944.** A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. 1. Általános művek — filozófia — vallás. Bp. 1983, OSZK. 841 p.
- Magyar könyvészet 1921—1944.** A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. 2. Társadalomtudományok. 1. Társadalom — politika — közgazdaságtan. Bp. 1984, OSzK. 608 p.
- MEGGYESI János:** A Valóság repertórium 1958—1978. I—XXI. évf. Bp. 1982, Hírlapkiadó Vállalat. 284 p.
- MIKLÓS Gyula—TÁNCZOS Sándorné:** A Földrajzi Közleményekben 1953—1982 folyamán megjelent cikkek bibliográfiája = Földrajzi Közlemények 1984. 1. sz. 27—75.
- NAGY Éva:** Életünk. Repertórium. 1963—1982. Szombathely 1985, Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár. VIII, 263 p.
- NAGYNÉ Kiss Mária:** Kovács Máté szakirodalmi munkássága és a róla szóló irodalom. Bibliográfia = KM 217—261.
- PESTI Ernő:** Az Est-lapok 1920—1939. Repertórium. 2. 1925—1927. Bp. 1984, Petőfi Irodalmi Múzeum. 406 p.
- PUTZ Judit:** A szécsényi sajtó repertórium = Tanulmányok Szécsény múltjából 6. Salgótarján 1983, (Kubinyi Ferenc Múzeum.) 31—90.
- SALIGA Lászlóné:** Antik Tanulmányok. Repertórium 1954—1978 = Antik Tanulmányok 1983. Különszám. 293 p.
- (SÍPOS Csaba):** A „Somogyvármegye” repertórium 1945—1948. Kaposvár 1984 [!1985], Togliatti Megyei Könyvtár. 4, 534 p. (Somogyi bibliográfiák 11.)
- (SZAKÁCS Rudolfné):** Könyvtári Jegyzékek 1967—1983. Repertórium. Békéscsaba 1985, Megyei Könyvtár. [20] p.
- TOLDY Sára:** Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványainak bibliográfiája (1958—1982) = OPKM Évk. 179—192.
- Világ, 1910. március 30. — 1926. április 30.** Repertórium. [1. köt.] 1910—1912. Összeáll. CZÉRE Gyöngyvér. Bp. 1984, Petőfi Irodalmi Múzeum. XXIV, 412 p.

Cenzúratörténet

- HANTOS László:** Sajtócenzúra a II. világháború idején = Honismeret 1984. 6. sz. 57—58.
- MARKOVITS Györgyi:** A magyar írók harca a cenzúra ellen, 1919—1944. Bp. 1985, Akadémiai. 247 p., [52] t. (Irodalomtörténeti füzetek 111.)

MARKOVITS Györgyi: „Óvták a népet ragályos verseimtől . . .” Illegális, üldözött, kéziratok irodalom és a cenzúra = „Száll a tavasz . . .” Előadások a szocialista és antifasiszta magyar irodalomról. (Szerk. ILLÉS László) Bp. 1984, Magvető. 103—115. (Elvek és utak)
Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból, 1780—1867. Vál. sajtó alá rend.

ford. bev. és jegyz. ell. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. Bp. 1985, Gondolat. 671 p. (Nemzeti Könyvtár)
Szabó Dezső a „Magyar Élet”-ben. Ismeretlen levelei, periratai és elkobzott cikke. Közr. és bev. BUDAI BALOGH Sándor. 1—2. = Confessio 1985. 1. sz. 88—99., 2. sz. 100—117.

Papírtörténet

SCHLIEDER, Wolfgang: Kézműves papír-

előállítás a múltban és a jelenben = Papíripar 1985. 4. sz. 137—139.

Nyomdatörténet

BANKS, Colin: The Past decides the Future = TKM 9—18.

BARKER, Nicolas: The Revival if the Kis Types in England and America = TKM 19—25.

BARTHA Lajos, ifj.: Johannes Honter[us] térképei = Föld és Ég 1982. 11. sz. 322—325.

BORSA Gedeon: Die Gattungen der Druckwerke von Ungarn bis Mitte des 17. Jahrhunderts = Acta litt. 1984. 1—2. sz. 33—45.

BORSA Gedeon: Nyomdásztrükkök a Thúróczy-krónikában. Lefaragott dúcok, fölcserélt fejek. = Élet és Tudomány 1984. 26. sz. 812—813.

BORSA Gedeon—HADROVICS László: Protestantische Werke in Kajkavisch-Kroatischer Sprache aus der Druckerei des Johannes Manlius = Studia Slavica 1982. 1—4. sz. 67—90.

BORSY Károly: A pécsi nyomdászat fel-szabadulása = Tanulmányok Baranya megye és Pécs város legújabbkori történetéből, 1941—1950. Szerk. VARGHA Dezső. Pécs 1984, Baranya Megyei Tanács. 60—66.

BORSY Károly: A Taizs nyomdászcsalád szerepe Pécs életében = MTA PABVEAB Értesítője 1978. Székesfehérvár 1978, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. 340—342.

Debrecen története. Főszerk. RÁNKI György. 1. Debrecen története 1936-ig. Szerk. SZENDREY István. Debrecen 1984, Megyei Városi Tanács. A város iskolája nyomdája c. fejezet 571—604.

FOGOLYÁN Miklós: Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi = TKM 59—69.

Fővárosi nyomdák a XVIII—XIX. században [Kiállítás]. [Bp. 1983], Kner Ny. Békéscsaba. [6] lev.

GAÁL Sándor: A tiszafüredi nyomdák és könyvkötészetek emlékei = Együtt 1984. 1—2. sz. 97—98.

HAIMAN György: A debreceni aritmetika. Előszó a hasonmás kiadáshoz. Bp. 1984, Zrínyi Ny. 5—19. Minikönyv.

HAIMAN György: Fehér foltok a Tótfalusi-betűk történetében = TKM 76—82.

HALBEY, Hans: Die Janson-Antiqua in der deutschen Buchkunst des 20. Jahrhunderts = TKM 83—91.

HÜBERT Ildikó: Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639) = MKsz 1985. 1. sz. 58—62.

KAPR, Albert: Die religiöse Motivierung bei der Veränderung der Schriftformen am Beispiel von Nikolaus Kis = TKM 99—104

KIRÁLY Péter: Az 1648. évi latin—magyar—szlovák szótár. 1—3. = Magyar Nyelv 1985. 1. sz. 29—42., 2. sz. 198—209., 3. sz. 323—334.

KUNTÁR Lajos: Nyomdászmultról beszél a Kossuth Lajos utca 6. = Vasi Szemle 1982. 4. sz. 542—552. [Szombathely]

MAUTNER József—FARKAS Béla: Százötven éves Kaposvár nyomdaipara. Kaposvár 1982 [1984], [Somogy Megyei Nyomdaipari Vállalat.] 133 p. Minikönyv.

MAYER Maria: Ruthenica der Ofner Universitätsdruckerei (1849—1855) = Studia Slavica 1981. 1—4. sz. 297—301.

MOSLEY, James: The making of type in the age of Nicholas Kis = TKM 116—123.

NÉMETH Jenőné: Pallas — Kossuth. Egy százéves nyomda története. = Budapest 1984. 10. sz. 22—24.

PETŐCZ Károly: A Kner Nyomdaipari Múzeum centenáriumi kiállítása. Ismer-tető. Gyoma 1983 [1984], Kner. [22] p.

PETŐCZ Károly: Réthy Lipót szarvasi

- nyomdája = MG 1985. 1—2. sz. 118—129.
- RAABE, Paul: Zur Frühgeschichte des Barockbuchs. Anmerkungen zum Wandel der Buchgestaltung in Deutschland zwischen 1550 und 1625 = Acta litt. 1984. 1—2. sz. 173—206.
- SARADZE, Guram: Миклош Киш Тотфалуши и грузинская типография = TKM 134—138.
- SIPTEK Gézáné: Szekszárd város nyomdászata. A Szekszárdi Nyomda Vállalat rövid története. Szekszárd 1983, 110 p., [58] t. Minikönyv.
- STAUFFACHER, Jack: Nicholas Kis and America = TKM 145—150.
- SZABÓ András: Gutgesell Dávid ismeretlen levele = MKsz 1985. 54—56.
- SZÁNTÓ Tibor: Egy XVI. századi tipográfiai remekmű = MG 1984. 6. sz. 44—45. [A De Humani Corporis Fabrica, Bázél 1541 c. műről]
- TOLNAI Gábor: A költő és a tipográfus. A kik Európában képviselték Magyarországot. Kísérőtanulmány a Szent Dávid királynak és profétának százötven soltári... c. hasonmás kiadáshoz. Bp. 1985, Helikon. 44 p.
- Tótfalusi Kis Miklósról emlékezünk. Háromszáz éves az amszterdami biblia, 1685—1985. HAIMAN György: Tótfalusi-konferencia és kiállítás = MG 1985. 1—2. sz. 45—52.
- VAJDA Pál: A nyomdaipar magyar úttörői. 6. rész. Kézi szedő- és nyomógép (Kemelen Farkas) = MG 1984. 5. sz. 56—59.
- VAJDA Pál: A nyomdaipar magyar úttörői. 7. rész. LAPONT vak-látó írás (Móricz Miklós). Térképek előállítására nyomdai úton (Raffelsperger Ferenc). Stereotípiák (Bikfalvi Falka Sámuel) = MG 1985. 1—2. sz. 142—146.
- VAJDA Pál: A nyomdaipar magyar úttörői. 8. rész. Spitzertípiák — raszter nélküli árnyalatos klisékészítés (Spitzer Emánuel) = MG 1985. 3. sz. 54—56.
- VERVLIET, H. D. L.: Printing types in the Low Countries before 1680 = TKM 181—188.
- ZÁKONYI Ferenc: Egy balatonfüredi nyomda és a nemzeti hadsereg = Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. KREDICS László. Veszprém 1984, Veszprém Megyei Levéltár. 725—738. (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.)

Kiadástörténet

Több évszázadot átfordó művek

- BORSA Gedeon: Adalékok a „Tükör” című asszonycsúfoló vershez = ItK 1984. 4. sz. 470—480.
- DEDINSZKY Gyula: Régi békéscsabai szlovák nyelvű kiadványok = Békési Élet 1985. 3. sz. 371—377.
- POGÁNY György: A magyar zenei bibliográfia kialakulása = Kvt 1985. 8. sz. 496—491.
- RÁDOCZY Gyula: A magyar gyógyszerkönyvekről = Gyógyszerészet 1984. 10. sz. 385—389.
- TARNAI Andor: G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = TKM 151—157.
- VARGA Imréné: A soproni városi levéltár naptárgyűjteménye (1581—1805). II. rész = Soproni Szemle 1984. 4. sz. 289—311.

17. század

- FEKETE Csaba: A kátékiadó Tótfalusi Kis Miklós = Confessio 1985. 1. sz. 61—66.
- HERNER János—KESERŰ Bálint: Adalékok az Amszterdami Biblia sorsához = TKM 92—98.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Tótfalusi Kis Miklós kiadványai = TKM 139—144.

19. század

- KOVÁCS I. Gábor: Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez = MKsz 1985. 1. sz. 1—17.
- SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: Erdélyi János és a sárospataki Népiskolai Könyvtár = Pedagógiai Szemle 1984. 4. sz. 316—326.
- Szeged története. 2. 1686—1849. Szerk. FARKAS József. Szeged 1985, Somogyi-könyvtár. Könyvkiadás és olvasás c. fejezet: 699—703.
- SZELLE Béla: Olvasók, könyvkiadás, tömegolvasmányok az önkényuralom időszakában = KM 86—112.
- VARANNAI Aurél: Régi könyvtárak = Budapest, 5. sz. 24—25.
- VOIT Krisztina: A Franklin Társulat tevékenysége a két világháború között = KM 124—136.

20. század

- BORBÍRÓ Zsóka: A hetvenes évek ifjúsági ismeretterjesztő könyvkiadása = Könyv és Nevelés 1984. 4—5. sz. 165—168.
- BORS Jenő: Minikönyvek az I. Világháborúból = Mikrobibliofilok 1985. 57. sz. 5—7.

- BORS Jenő: „A Szép Dobos” = Mikro-bibliofilok 1985. 58. sz. 1—2.
- DUBA Gyula: A Madách Kiadó 15 éve = Palócföld 1985. 1. sz. 57—64.
- DURKÓ Máttyás: A debreceni Alföld Magvető Könyvkiadó tevékenysége, eredményei, tanulságai = Debreceni Szemle 1985. 2. sz. 87—116.
- FÓTI Edit: Az Új Magyar Könyvkiadó pályázatáról = Szovjet Irodalom 1985. 2. sz. 137—140.
- HAJDÚ D. Dénes: Egy szellemi alkotóműhely két évtizede = Honismeret 1984. 5. sz. 11—13. [Erdélyi Szépművés Céh]
- HEGEDŰS Béla: Könyvek Komáromról, 1945-től napjainkig = Komárom Megyei Könyvtáros 1985. 2. sz. 41—47.
- A könyvkiadó Tevan Andor. Somlyó Zoltán és Tevan Andor levelezése. Közr., bev. és jegyz. ell. ZSOLDOS Sándor = Új Auróra 1985. 1. sz. 128—136.
- MARKOVITS Györgyi: Les Éditions de Minuit = Acta litt. 1983. 1—2. sz. 167—174.
- ÓVÁRI Miklós: Politikai könyvnapok — politikai könyvkiadásunk négy évtizede jegyében = Propagandista 1985. 1. sz. 5—9.
- PETŐVÁRI Ágnes: A Magyar Élet Könyvkiadóról. [Bp.] 1983, Budapesti Művészbarátok Egyesülete. 28 p. (Műbarátok kiskönyvtára)
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: A Komárom megyei könyvkiadás negyven éve = Új Forrás 1985. 17—28.
- TÓTH András: Bemutatjuk a szegedi egyetemi könyvtártörténeti műhelyt = Kvt 1985. 1. sz. 40—42.
- TÜSKÉS Tibor: Irodalmi diáknaptár 1948-ra. Adalék a Magyar Művészeti Tanács történetéhez = ON 1984. 2. sz. 50—55.
- VADAS József: Albumok és monográfiák között. (Századunk magyar művészete könyvekben) = Társadalmi Szemle 1985. 1. sz. 94—98.
- VARGA Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945—1957. Bp. 1985, Gondolat. 425 p.
- ZAY László: The Gutenberg Book Guild is sixty Years = Interpressgrafik 1984. 2. sz. 14—18.
- ZSALUS-ZAJNOVITS Ferenc: A második Babits emlékkönyv sorsa, avagy egy igaz vállalkozás fiaskója = Esztergom Évlapjai 1983. (Esztergom 1984, Balassa Bálint Társaság.) 98—113.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

- BALÁZS János: Bemutatjuk a Library Journalt, a világ jelenleg is megjelenő legrégebbi könyvtári folyóiratát = Kvt 1984. 10. sz. 609—613.
- GIDAY Kálmán: A szegedi élclapok története = Csongrád Megyei Honismereti Híradó 1984. Szeged 1984, Csongrád Megyei Tanács. 41—56.
- HRONSKY Imre: Az első kémiai periodikákról. A Chimisches Journal és az Annales de Chimie a XVIII—XIX. század fordulóján = Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus—Leninizmus Intézetének Közleményei 1982. 1. sz. 109—115.
- HUBER Kálmánné: Pécsi humorisztikus lapok (1872—1921) = Baranyai Helytörténetírás 1983—1984. Pécs 1985, Baranya Megyei Levéltár. 277—329.
- JÁVOR Ottó: Kétszázötven éves a német nyelvű sajtó Magyarországon = Budapest 1982. 10. sz. 39.
- KAPOR Elemér: Adatok Gyöngyös sajtótörténetéhez = Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk. HAVASSY Péter, KECSKÉS Péter. Gyöngyös 1984, Városi Tanács. 673—686.
- KÓKAY György: The Beginning of Newspaper and Journal Illustration in Hungary = Interpressgrafik 1982. 3. sz. 68—70.
- KÓKAY György: Száz éves a Magyar Könyvszemle = Könyvtári Jegyzések 1984. 3. sz. 5—10.
- KOROMPAI Gáborné: Debreceni Szemle (1882, 1912—1915, 1927—1944). Adatok a debreceni időszaki sajtó történetéhez = Debreceni Szemle 1981. 1. sz. 150—157.
- NAGY Dezső: Pesterzsébet és Soroksár sajtótörténete 1894—1949. Bp. [1984], ELTE 118 p. (Tanszéki füzetek. ELTE BTK Könyvtártudományi Tanszék I.)
- NÉMETH, Béla, G.: Die erste Schule der ungarischen Literaturgeschichte. Das Philologische Institut (Philologisches Mitteilungsblatt) und Gustav Heinrich = Acta litt. 1981. 3—4. sz. 359—380.

19. század

- BARTHA Lajos, ifj.: Száz éve jelent meg az első magyar csillagászati folyóirat = Föld és Ég 1984. 12. sz. 374—377.
- BATÁRI Gyula: A katonai orvosi folyóirat-irodalom Magyarországon az első világháború előtt. = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 3. sz. 313—321.
- BATÁRI Gyula: A „Kémlő” című lap ipari és műszaki vonatkozásai (1836—1837)

- = Technikatörténeti Szemle 14. Bp. 1984, Múzsák. 159—166.
- BATÁRI Gyula:** Kúria két jobbággal és Szivargyár eladó. Hirdetés és reklám Kossuth Pesti Hírlapjában = Propaganda, Reklám 1985. 2. sz. 6—9.
- BODOR Ferenc:** Százéves az iparművészeti szaksajtó és az egykori Iparművészeti Társulat = Ipari Forma 1985. 4. sz. 26.
- ERDŐDY Gábor:** Egység vagy szabadság. A német liberálisok dilemmáinak megítélése a Pesti Naplóban. 1858—1971 = Századok 1984. 2. sz. 304—341.
- FÜSTI MOLNÁR Sándor:** Pete Zsigmond (1825—1883) és az „Egészségi Tanácsadó” = Egészségnevelés 1983. 4. sz. 178—182.
- HARASZTI Éva:** Kossuth as an english journalist = The New Hungarian Quarterly 1985. 98. sz. 136—145.
- HUDI József:** Veszprémi folyóiratok 1848 előtt = Horizont 1985. 2. sz. 32—36.
- JANKOVICH Miklós, ifj.:** Jankovich Miklós tudományos és szerkesztői tevékenysége = Jankovich 197—219.
- LENGYEL Márta, S.:** Egy tévelygő Habsburg alattvaló a 19. század derekán. Bp. 1985, Akadémiai. 213 p., [8] t.
- A magyar sajtó története. Főszerk. SZABOLCSI Miklós. 2. 1848—1892. Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985, Akadémiai. 676 p., [48] t.; 551 p., [16] t.**
- NÉMETH G. Béla:** A kiegyezés kori polgárosodás és a liberális sajtó kétarcúsága = Magyar Tudomány 1985. 1. sz. 15—25.
- NYAKAS Miklós:** A debreceni nyomdászok szerepe a magyar nyelvű nyomdász szaklap megteremtésében = Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. Debrecen 1984, 429—439.
- ROSDY Pál:** Reformkori magyar nyelvű teológiai folyóirat-kísérlet = A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok. Szerk. DÉNES Iván Zoltán, GERGELY András, PAJKOSSY Gábor. Bp. 1984, ELTE BTK. 155—164.
- SZERZŐ Katalin:** A magyar zenei sajtó történetéből: a Zenésztí Lapok (1860—1876) = MKsz 1985. 1. sz. 67—72.
- VÉRTESY Miklós:** Százéves bibliográfiai folyóiratok = Kvt 1984. 9. sz. 548—549.
- ZIMONYI Zoltán:** Hölgyvilág. Egy százéves miskolci irodalmi folyóirat = Borsodi Művelődés 1984. 4. sz. 83—90.
- mogyi Írásról = Somogy 1985. 3. sz. 18—21.**
- BÉNYEI Miklós:** A debreceni sajtó a közoktatás megújulásáért (1944. november — 1945. március) = Debreceni Szemle 1984. 2. sz. 77—92.
- BÉNYEI Miklós:** A felszabadult Debrecen sajtója (1944 október — 1945 április) 1. = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 10. Debrecen 1983, 59—70.
- BÉNYEI Miklós:** Egy rendhagyó folyóirat: a Múzeumi Kurír = Múzeumi Kurír 44. sz. (V. köt. 4. sz.) 102—104.
- BERLÁSZ Melinda:** Bartha Dénes, a folyóiratszerkesztő = Magyar Zene 1984. 2. sz. 115—134.
- BOLDIZSÁR Iván:** Az Ellenállás című lap rövid története = Kritika 1984. 11. sz. 3.
- BÓNIS Ferenc:** Ki komponálta a Psalmus Hungaricus zenéjét? Kodály vitája a német sajtóval 1942-ben = Magyar Zene 1984. 2. sz. 135—139.
- BOTKA Ferenc:** Déry Tibor és a Gondolat = Új Írás 1985. 9. sz. 81—85.
- BOZÓKI András:** Jokes on the Cover of Ludas Matyi, 1968—1979 = Interpressgrafik 1983. 2. sz. 60—65.
- BRUCKNER Éva—HALÁSZ Ágnes, Sz.:** 80 éve napilap a Népszava = Szakszervezeti Szemle 1985. 4. sz. 51—56.
- BUZINKAY Géza:** Az Orvostörténeti Közlemények és az orvostörténeti könyvek = Orvostörténeti Közlemények 1984. suppl. 13—14. sz. 101—103.
- CSABA László, Z.:** Az Építőmunka = Magyar Építőművészet 1983. 6. sz. 6—7.
- CSERMELY Tibor:** 10 éves a Pedagógiai Műhely = Szabolcs-Szatmári Szemle 1985. 3. sz. 61—63.
- DOROMBY Károly:** Elmosódó arcélek = Vigilia 1985. 2. sz. 173—176.
- Esti Hírlap. Szerk. PAIZS Gábor. Bp. 1983 [1984], Lapkiadó Vállalat. 115 p. Minikönyv.**
- FALUSSY József:** Egy vidéki hetilap, a „Tokaj-Hegyalja” politikaiszemléletének módosulásai 1914-ben = Herman Ottó Múzeum Évkönyve 22—23. Miskolc 1985, 115—129.
- FITOS Vilmos:** A „Magyar Élet” című folyóirat = Literatura 1984. 1. sz. 89—103.
- FORGÁCS Pál:** Reklámélet- több mint fél évszázaddal ezelőtt = Propaganda, Reklám 1985. 4—5. sz. 53—58.
- FUTALA Tibor:** A Tudományos és Műszaki Tájékoztatás harminc éve. (2. r.) Huszonegy év a ma is véglegesnek tekintett címen = Tud. Műsz. Táj. 1984. 12. sz. 477—487.
- FÜRJ Zoltán:** Gönczy Béla és folyóirata a harmincas években = Békési Élet 1985. 2. sz. 165—174.

20. század

- BATÁRI Gyula:** A magyar orvosi sajtóferálás a két világháború között = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 2. sz. 195—203.
- BELLYEI László:** Emlékek és adatok a So-

- GECSÉNYI Lajos: A „Tájékoztató a Magyar Szocialista Munkáspárt archívumai számára.” című kiadvány tíz esztendeje (1971—1980) = Levéltári Szemle 1981. 2—3. sz. 327—330.
- GREZSA Ferenc: Tízéves a Kincskereső = Tiszatáj 1985. 1. sz. 93—98.
- HARSÁNYI István: Négy évtized = Ipargazdaság 1985. 4. sz. 1—6.
- HAYNAL Kornél: Hogyan csináltunk újságot? = Napjaink 1985. 7. sz. 38—39. [Miskolc, 1945]
- HILLER István: „... és küzdjetek fegyverrel, vagy akár pusztá kézzel...” = Műhely. Győr-Sopron Megyei Tanács 1985. 1. sz. 53—54.
- HOLLÓS Alfréd: Testvér folyóiratunk a Német Demokratikus Köztársaságban = Történeti Múzeumi Közlemények 1983. 2. sz. 79—87.
- ILLÉS György: 25 éves a Hidrológiai Tájékoztató = Hidrológiai Tájékoztató 1985. Különszám. 3.
- JEMNITZ János: Le Peuple (1885—1886) = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv. 1986. Bp. 1985, Kosuth. 171—172.
- JUHÁSZ Béla: Jegyzetek az Alföldről = Debreceni Szemle 1981. 1. sz. 144—149.
- KALÁSZ Márton: 1946 decembere: az újrainduló Vigilia = Vigilia 1985. 4. sz. 316—318.
- KASSAI-VÉGH Miklós: Valóságismeret a Nógrád megyei sajtóban 1962—1984 között = Nógrádi Fórum 1984. Ksz. 198—208.
- KILLÁN István: Szabad Magyarország. A salgótarjáni fogolytábor magyar folyóirata 1945 = Palócföld 1985. 3. sz. 36—41.
- KOLOZS Barnabásné: Egy tízéves megyei közművelődési tájékoztatóról = Kvt 1984. 8. sz. 469—470. [Horizont]
- KOPPÁNY Márta, P.: A „Népszava” 1941. karácsonyi száma = Tájékoztató. Művelődési Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztály 1984. 4. sz. 77—87.
- Kónyi Manó levelesládája. Közr. és bev. SÁNDOR Anna. Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete 1983/84. Bp. 1984. 310—318.
- Kovács András: Pécs közművelődési élete korabeli sajtódokumentumok alapján. A város felszabadulásától 1949-ig. Pécs [1984], 74 p.
- Kovács András: Pécs kulturális élete a helyi sajtó tükrében, 1944—1948 = Tanulmányok Baranya megye és Pécs város legújabbkori történetéből. 1941—1950. Szerk. VARGHA Dezső. Pécs 1984, Baranya Megyei Tanács. 180—187.
- KOVÁCS Jenő: Új hadsereg — új katonai lapok. Adalékok a katonai hírlapirodalom történetéhez = Magyar Sajtó 1985. 5. sz. 20—23.
- KÖBÖLKUTI Katalin: 25 éves a Vasi Könyvtáros = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1983. 3. sz. 44—46.
- KŐSZEGFALVI Ferenc: A Csongrád Megyei Könyvtáros tíz éve 1973—1982 = Csongrád Megyei Könyvtáros 1984. 3—4. sz. 184—200.
- KÖVES Rózsa: A Szép Szó és Szirtes Andor = Kritika 1985. 10. sz. 13.
- KRESALEK Gábor: Humor és politikum. A Ludas Matyi 1948-as és 1953-as évfolyamainak elemzése = Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1984. Bp. 1985, 265—291.
- LÁNYI György: Búvár „jubileum”. Ötven éve jelent meg lapunk első száma = Búvár 1985. 1. sz. 9—12.
- LATOR László—VAS István—KERESZTURY Dezső—SÓTÉR István—FODOR András—OROSZ László—LAKATOS István: A Válasz. Fejezetek egy folyóirat történetéből = Kortárs 1984. 10. sz. 1606—1614.
- LENGYEL András: A Szép Szó szegedi kapcsolatainak történetéből = ItK 1984. 3. sz. 327—336.
- LÓRINCZ László: Adalékok az Erdélyi Helikon történetéhez. Riporter: Sas Péter. = Forrás 1985. 5. sz. 75—79.
- LUKÁCSY Sándor: Az ifjúság folyóirata, a Valóság. Riporter CSONTOS Sándor = Új Írás 1985. 4. sz. 3—10.
- MADAY Béla, C.: A Pioneer in Hungarian Studies — Hungarian Studies Newsletter = Hungarian Studies 1985. 1. sz. 136—137.
- MAJOR Zoltán László: Közművelődés, társadalom és debreceniség az Alföld hátsábjain = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1981. Debrecen 1983, 497—506.
- MALINA János: Bemutatjuk az Early music első két évfolyamát = Arkádia 1985. 1. sz. [14—17.]
- MISLEY Pál: A kijevei Vszeszvit jubileumi száma = Nagyvilág 1985. 5. sz. 765—766.
- MÓRICZ Zsigmond a Nyugat szerkesztője. Levelek. Vál. szerk. és az utószót írta TASI József. Bp. 1984, Petőfi Irodalmi Múzeum. 506 p.
- NAGY Kázmér: Az ausztráliai „Független Magyarország” = Jel-Kép 1984. 3. sz. 131—136.
- NAGY Zsuzsa: A magyar újjászületés szolgálatában. A debreceni Néplap történetének első fejezeteiből = Debreceni Szemle 1984. 2. sz. 63—76.
- NÉMETH Györgyi: A 10-es honvédek és a „10-es honvéd” 1917—18-ban = Her-

- man Ottó Múzeum Évkönyve 22—23. Miskolc 1985, 131—148.
- ÓLMOSSI Zoltán: A magyar ifjúság a Szabad Ifjúságban. Tallózás a DÍSZ központi lapjában (1953—56) = Ifjúsági Szemle 1984. 3. sz. 93—105.
- PETHŐ Tibor: A nagy fordulat. (Személyes emlékek 1939—1948 sajtójáról) = Magyar Sajtó 1985. 2. sz. 18—21.
- POGÁNY György: A század eleji szaksajtó a zenei könyvtárakról = Kvt 1985. 3. sz. 170—172.
- PÓK Lajos: A fordulat szociológiája és első folyóirata. Mozaikok a magyar századfordulóról = Hevesi Szemle 1985. 3. sz. 56—61.
- POMOGÁTS Béla: Az írott szó hitele = Vigilia 1985. 2. sz. 147—149.
- PRÓDER István: 75 éve jelent meg a „Magyar Kémikusok Lapja” = Magyar Kémikusok Lapja 1985. 3. sz. 135—140.
- REMÉNYI GYENES István: A Fényszóró = Magyar Sajtó 1985. 3. sz. 25—27. [Balázs Béla lapja, 1945—46]
- RITTER Aladár: Egon Erwin Kisch centenáriuma = Jel-Kép 1985. 2. sz. 140—147.
- SASS Ervin: Köröstáj. Egy napilap-meléklet negyedszázada = Békési Élet 1985. 1. sz. 3—10.
- SIMON István, Sz.: A Délmagyarország 75 éve = Magyar Sajtó 1985. 5. sz. 24—27.
- SOMLYÓ György: Újholdon... Emlékezés és tanulmány. 1—2. = Jelenkor 1985. 5. sz. 487—494., 6. sz. 582—588.
- SÓTÉR István: Kérdések a Válaszról. Ripor-ter: SZÉCHENYI Ágnes = Kortárs 1985. 11. sz. 119—129.
- SZABÓ János: „A levente istenfélő és mindhalálig hűséges.” Folyóirat és társadalomkép a leventeintézményben = Jelenkor 1985. 12. sz. 1101—1113.
- SZÁLLÁSI Árpád: 40 évvel ezelőtt született az Irodalom Tudomány című folyóirat = Orvosi Hetilap 1985. 26. sz. 1603—1605.
- SZÁNTÓ Miklós: A szórványmagarság lapja: a Magyar Hírek = Jel-Kép 1984. 3. sz. 50—56.
- SZECSKÓ Károly: Marx Károly életének és munkásságának tükröződése a Heves megyei sajtóban 1918-tól napjainkig. = MSZMP Heves Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága. Évkönyv 1984. Eger 1984, 63—75.
- SZECSKÓ Károly: A Népújság elődje — az Igazság = Hevesi Szemle 1985. 2. sz. 72—77.
- SZÉKELY Gábor: Clarté (1936—1939) = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv. 1986. Bp. 1985, Kos-suth. 167—170.
- Szocializmus (1906—1938). Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából. Bp. 1984, Kos-suth. 567 p.
- SZŐKE Domokos: Adalékok a Magyar Szemle indulásának történetéhez = Magyar történeti tanulmányok 15. Debrecen. 1982, KLTE 55—67.
- TÓTH László: Negyvenéves a Köznevelés = Köznevelés 1985. 26. sz. 3—4.
- VARGHA Kálmán: Humánium, egyetemesség, forma (A Vigilia indulása) = Vigilia 1985. 2. sz. 91—99.
- VAS István: Kérdések a Válaszról. Ripor-ter SZÉCHENYI Ágnes = Kortárs 1985. 6. sz. 87—101.
- VIDA Sándor: Forradalmi fegyver. 1918—1919 sajtója = Budapest 1985. 3. sz. 18—19.
- VIDOR Miklós: Ami eltűnt és ami megmaradt. (Az ötvenéves Vigilia ünnepére.) = Vigilia 1985. 2. sz. 100—104.
- VIRT László: Ötvenéves a Vigilia = Vigilia 1985. 2. sz. 143—144.
- WEÖRES Sándor: Kérdések a Válaszról. Ripor-ter SZÉCHENYI Ágnes = Kortárs 1985. 4. sz. 108—113.
- WLACHOWSKY Károly: Jó Szerencsét bányászati és kohászati szaklap századunk első évtizedéből = Bányász, Kohász. 1. Bányász 1985. 4. sz. 275—277.
- ZAY László: Ötven éves a Vigilia = ON 1985. 2. sz. 94—99.

Könyvillusztráció, könyvművészet, könyv-kötészet

Lengyel Lajos munkássága [Közread. a] Kossuth Nyomda. Bp. 1984, Kossuth Ny. [154] p.

SZIRMAI János Sándor: Korunk könyvkö-tésművészete történelmi megvilágítás-ban = MKSz 1985. 1. sz. 32—47.

TAKÁCS Béla: Gyöngyhímezés debreceni díszkötések. [Bp.] 1984, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 85 p.

Olvasástörténet

BOLEVÁCZ József: Olvasó- és gazdakörök Tab környékén = Somogyi Könyvtárak 1985. 1—2. sz. 17—22.

KOSZORÚS Oszkár, Ifj.: Orosháza könyv-terjesztése, 1944—1956 = Tanulmányok Orosházáról és környékéről. (Szerk. NAGY Gyula) Békéscsaba [1984], Békés Me-gyei Múzeum Igazgatósága. 259—278. = A Békés Megyei Múzeumok Közlemé-nyei 7. 1983, 259—278.

LACZKÓ András: Zichy Mihály és a köny-vek = Dunatáj 1984. 2. sz. 39—44.

TILCSIK György: A reformkori Szombat-hely második olvasótársaságának alapszabályai = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1985. 3. sz. 29—35.

Bibliofilia, könyvgyűjtés

BÉNYEI Miklós: A művelődés feladatainak, formáinak és intézményrendszerének átalakulása a polgárosodás időszakában = Jankovich 11—22.

BERLÁSZ Jenő: Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei = Jankovich 23—78.

CSILLAG András: The Edmund Vasváry Collection = Hungarian Studies 1985. 1. sz. 123—130.

A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. (Kiad. BERLÁSZ Jenő. Sajtó alá rend. és a mutatót készítette KEVEHÁZI Katalin és MONOK István. Munkatárs VARGA András.) Szeged 1984, JATE. 343 p. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.) [Német nyelven is]

FELSŐ Géza: Az eszperantó nyelven megjelent művek legnagyobb hazai gyűjteménye. Beszélgetés Fajszi Károllyal az eszperantóról és gyűjteményéről = Tud. Műsz. Tájé. 1985. 11. sz. 523—530.

HORVÁTH Hilda: Zenei tárgyú ex librisek a századforduló éveiben Magyarországon. Az Orpheus-mítosz = Kisgrafika 1985. 2. sz. 14—18.

KEVEHÁZI Katalin—MONOK István: XVI—XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában = Acta historiae litterarum Hungaricarum 21. Szeged 1985, (JATE). 121—128.

KŐSZEGFALVI Ferenc: Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében. Ismeretlen József Attila-dedikációk Takács Ferenc gyűjteményében = MKsz 1985. 1. sz. 72—77.

Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben 1533—1721. Szerk. HERNER János, MONOK István. Szeged 1985, JATE. XVII, 190 p. (Könyvtártörténeti füzetek 4)

Magángyűjtemények Magyarországon 1545—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. HERNER János. Szeged 1983, JATE. 172 p. (Könyvtártörténeti füzetek 3)

PAPP, Ferenc: На полях личной библиотеки М. В. Ломоносова = Studia Slavica 1984. 1—4. sz. 39—76.

SEMSEY Andor: Tipografikus ex librisek = Kisgrafika 1985. 1. sz. 17—19.

SZÉCHENYI Zsigmondné—SZAJÁNI Béláné: A Széchenyi Zsigmond Könyvtár = Nimród 1985. 2. sz. 81.

(ZÖLDY Pál): Kner Imre szakkönyvtára. A Magyar Iparművészeti Főiskola Könyvtárának Kner-különgygyűjteménye. Békéscsaba, Gyoma 1985, Kner Nyomdaipari Múzeum. 63 p. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei)

Könyvtártörténet

Több évszázadot átfogó művek

CSAPODI Csaba: A középkori könyvtári katalógusok eszmetörténeti tükröződése = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. SZÉKELY György. Bp. 1984, Akadémiai. 55—69. (Memoria saeculorum Hungariae 4.)

CSULÁK Mihály: Adalékok a magyar iskolai könyvtárak történetéhez a népiskolai törvény megalkotásától az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum létrehívásáig = OPKM Évk. 43—65.

HADNAGY Róbert: Gróf Festetics György könyvtára. A Festetics könyvtár rövid története = Hálózatok 1984. 2. sz. 3—10.

HERMANN Zsuzsanna: Az Egyetemi Könyvtár Werbőczy-kéziratai és az „Analecta saeculi XVI Hungarica” Bp. 1983 [1985], Egyetemi Könyvtár. 81 p. (Fontes et studia 1.)

HILLER István: 250 éves a soproni egyetemi könyvtár = Soproni Szemle 1985. 4. sz. 312—329.

HUBAY László: 250 éves a miskolci egyetemi könyvtár. Beszélgetés dr. ZSIDAI József főigazgatóval = Kvt 1985. 10. sz. 614—619.

JOBBÁGY Károly: Egy iskolai könyvtár születése és története. 130 éves Eötvös József Gimnázium — egykori reáltanoda — muzeális védett könyvtáráról = ON 1984. ősz-tél 120—127.

JÓNÁS Károly: Az Országgyűlési Könyvtár névváltozásai = Kvt 1985. 9. sz. 555—556.

KENYERES Ágnes: Egy könyvtár hétköznapijai. Bp. 1985, Szépirodalmi. 251 p., [44] t. (Műhely)

LIPPAINÉ FEKETE Ilona: A Somogyi-könyvtár mecénásai = Somogyi-könyvtári Műhely 1984. 4. sz. 168—170.

- MLAKÁR Erzsébet, H.:** Az iskolai könyvtárügy kezdetei Komárom megyében, 2. = Komárom Megyei Könyvtáros 1985. 2. sz. 27—40.
- Az Országos Széchényi Könyvtár.** A magyar nemzeti könyvtár. Bp. 1985, (OSzK) 60 p.
- Az Országos Széchényi Könyvtár.** A magyar nemzeti könyvtár. 3. átdolg. kiad. (Szerk. Kovács Ilona.) Bp. 1985, OSzK. 142 p. [Angol, francia, orosz, német nyelven is.]
- SCHEIBER Sándor:** A Magyar Izraeliták Országos Könyvtára = ON 1984 ősz-tél. 110—113.
- SKALICZKI Judit:** Zene és könyvtár. (A zenei könyvtárak kialakulása) = KM 137—150.
- A Somogyi-könyvtár száz éve.** Könyvtártörténeti tanulmányok. Szerk. PÉTER László. Szeged 1984, Somogyi-könyvtár. 448 p. [49] t.
- TÓSZEGI Zsuzsa:** Bemutatjuk a Magyar Iparművészeti Főiskola Könyvtár- és Információs Központját = Kvt 1984. 12. sz. 744—748.
- TÓTH Gyula—RÉTFALVI Gábor:** Egyetemes könyvtártörténet. A kezdetektől a felvilágosodásig. Szerk. Tóth Gyula. [Közread. a] Berzsenyi Dániel Tanárképző [!] Könyvtári Tanszék. Szombathely 1984, 93 p.
- VILMOS Gyuláné:** A Szeemmelweis Orvostudományi Egyetem Központi Könyvtáráról = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 1. sz. 82—99.
- 15—19. század*
- BÉNYEI Miklós:** Eötvös József művelődéspolitikája és a magyar könyvtárügy = KM 72—85.
- BEZERÉDY István:** A Prágai Miskönyv, 1492 = Somogyi-könyvtári Műhely 1981. 4. sz. 137—145.
- CSAPODI Csaba:** A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. Bp. 1984 [1985], MTA Könyvtára. 112 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 15—90)
- CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára:** Die Bibliothek des Johannes Vitéz (aus dem Ungarischen übers. von Zsigmond NYÁRY). Bp. 1984, Akadémiai. 181 p. [80] t. (Studia humanitatis 6)
- SÍPOS Csaba:** Az egyesített vármegyei és főgimnáziumi könyvtár a dualizmus korában = Iskolai Szemle 1984. 4. sz. 64—67. [Kaposvárról]
- SÍPOS Csaba:** Endrei Ákos és a főgimnázium könyvtára = Iskolai Szemle 1985. 3. sz. 58—60.
- WALLESHAUSEN Gyula:** A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem központi könyvtára. Múlt, jelen és jövő. = Egyetemi Szemle 1984. 4. sz. 39—53.
- WINDISCH Éva, V.:** Jankovich Miklós személyi levéltára = Jankovich 259—276.
- 20. század*
- BABICZKY Béla:** A tudományos osztályozás és a könyvtári-bibliográfiai osztályozás összefüggésének jellege = KM 53—71.
- BACSA Jánosné:** Számadás 25 évről = Kvt 1985. 5. sz. 273—276. [Kötegyán község könyvtáráról]
- BALÁZS Imre:** A béketelepi fiókkönyvtár 30 éve = Csongrád Megyei Könyvtáros 1984. 3—4. sz. 129—137.
- BARTALIS László—SÁSKA Sándorné:** Az AZUR Kereskedelmi Vállalat Szakszervezeti Könyvtárának története = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 55—57.
- BENICZKY Péterné:** Ötven éve alakult meg a Magyar Könyvtárosok Egyesülete, tizenöt éves a Fejér megyei Szervezet = Fejér Megyei Könyvtáros 1985. 1. sz. 17—20.
- BUVÁRI Andrásné:** A Komarov Gimnázium könyvtára = Baranyai Könyvtáros 1985. 1. sz. 20—22.
- BUZINKAY Géza—HARKÓ Viola, R.—KAPRONCZAY Katalin:** Orvostörténeti Könyvtár = Orvostörténeti Közlemények 1984. suppl. 13—14. sz. 86—97.
- CSABA Orsolya:** Tíz éves a dunaújvárosi Munkásművelődési Központ Könyvtára = Fejér Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 39—40.
- CSABA Orsolya—VOLLEIN Józsefné:** Az Ikarus Gárdonyi Géza Művelődési Ház könyvtára = Fejér Megyei Könyvtáros 1984. 1. sz. 49—55.
- CSÚRI Károlyné:** A Somogyi Károly emlékkönyvtár = Csongrád Megyei Könyvtáros 1984. 3—4. sz. 140—142.
- DÉKÁNY Endre:** Tudomány — hivatás — könyvtár. Az Irodalomtudományi Intézet (Eötvös) Könyvtára = ON 1985. 2. sz. 104—110.
- Emlékek a Somogyi-könyvtárról.** Antológia. Szerk. PÉTER László. Szeged 1984, Somogyi-könyvtár. 140 p. Minikönyv.
- FÉNYES Miklós:** Az egyetemi könyvtár-igazgatók tanácsának működése 1955—1983. (Kronológia) = KvtF 1985. 5. sz. 522—532.
- FRANG József:** Három évtizede nyitotta meg kapuját a Marcali Járásai Könyvtár = Somogyi Könyvtárak 1984. 1—2. sz. 35—39.
- FUTALA Tibor:** Kompéndium könyvtár- és tájékoztatásügyünk negyven évéből = Tud. Műsz. Táj. 1985. 4. sz. 151—159.

- FUTALA Tibor:** A Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyveit lapozgatva = KvtF 1985. 3. sz. 254—258.
- GELENCSEI István:** 25 éves a Somogy megyei szakszervezeti könyvtárhálózat = Somogyi Könyvtárak 1984. 1—2. sz. 3—9.
- HADROVICS Gábor:** A Magyar Elektrotechnikai Ellenőrző Intézet könyvtára = Kvt 1985. 3. sz. 153—154.
- HAJDÚ Zsuzsanna:** A kezdetek = Baranyai Könyvtáros 1985. 1. sz. 10—11. [A pécsi városi és megyei könyvtárról]
- HALMI Erzsébet:** Az orosz-lányi ellátókörizet = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 22—26.
- HILLER István:** Az egyetemi könyvtárak egyetemtörténeti gyűjteményeiről = KvtF 1985. 5. sz. 505—513.
- HORVÁTH Tibor:** Egy gondolat viszontagságai = KM 1983. 164—172.
- IVÁNYI János:** Másfél évtizedes könyvtári orvostanácsadói tapasztalatok = Az Orvosi Könyvtáros 1984. 1. sz. 45—51.
- JÓNÁS Károly:** Adalékok az ellenforradalmi rendszer művelődéstörténetéhez. (A Képviselelőházi Könyvtár használata és forgalma a két világháború között) = Történelmi Szemle 1984. 4. sz. 556—579.
- KAPOSVÁRI Gyöngyi:** A Damjanich János Múzeum Könyvtára = Együtt 1984. 3. sz. 55—57.
- KELECSÉNYI Gábor:** Aki könyvritkaságot ajándékozott az óhazának = Kvt 1985. 6. sz. 359—362.
- KELNER Bernát:** Gondolatok a könyvtárosságról a kettős jubileum alkalmából = KvtF 1985. 3. sz. 243—248. [A Magyar Könyvtárosok Egyesületéről]
- KIRÁLY Géznád:** Az Észak-Budai Vendéglátó Vállalat Szakszervezeti Könyvtáráról = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 59—60.
- KISS Jenő:** A magyar könyvtárak negyven éve = KvtF 1985. 4. sz. 351—365.
- KLINDA Mária:** Bemutatjuk a Szüry-gyűjteményt = Kvt 1985. 10. sz. 619—621.
- KOCSIS Lászlóné:** A tatai ellátókörizet = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 15—21.
- KOGER Tamás:** Emlékezzünk a megtett útra! 1945—1985. = Komárom Megyei Könyvtáros 1985. 1. sz. 37—57.
- KOVÁCS Géza:** A központi ellátás 10 éve a szombathelyi járásban = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 1. sz. 19—23.
- KOVÁCS Géza:** A művelődési autók 25 éve = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 2. sz. 21—24.
- KOVÁCS Ilona:** Az amerikai magyarság egyesületi és egyházi könyvtárainak fejlődése = KM 113—123.
- KREITLER Imréné:** A tatabányai ellátókörizet = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 29—36.
- LÉVAY Botondné:** A Debreceni Egyetemi Könyvtár Kner gyűjteményeiről = Könyv és Könyvtár 14. Debrecen 1985, KLTE. 33—85.
- LIPPAINÉ FEKETE Ilona:** Tudományos munka a Somogyi-könyvtárban = Somogyi-könyvtári Műhely 1983. 4. sz. 209—213.
- MAJTÉNYI Béla:** Könyvtári emlékek = Somogyi-könyvtári Műhely 1984. 4. sz. 164—167.
- MASAAKI, Tonosaki:** A japán orvosi könyvtárak szövetségének története = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 3. sz. 236—242.
- MÉSZÁROS Józsefné:** Szakszervezeti könyvtárhálózat munkája és helyzete 1970-től napjainkig = Kisalföldi Könyvtáros 1983. 2. sz. 11—18.
- MÓNUS Imre:** Az első évtized a Szakszervezetek Győr-Sopron megyei Tanácsa Központi Könyvtárában = Kisalföldi Könyvtáros 1983. 2. sz. 4—10.
- MÓNUS Imre:** Az önálló szakszervezeti könyvtárak 1979 és 1983 között = KvtF 1985. 6. sz. 617—634.
- MÓRA László:** Bemutatjuk a Magyar Nemzeti Bank szakkönyvtárát = Kvt 1985. 7. sz. 405—408.
- MÓRA László:** Bemutatjuk a SZOT Központi Iskola könyvtárát = Kvt 1984. 11. sz. 669—672.
- Mutató a Vasváry-gyűjteményhez. Összeáll. CSILLAG András. Szeged 1984, Somogyi-könyvtár. 167 p, [1] t. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 30.)**
- NAGY Károly:** Az Országos Takarékpénztár Szakszervezeti Könyvtárának rövid története = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 61.
- NÉMETH Mihályné:** 25 éves az MSZMP Vas megyei bizottság Oktatási igazgatóságának könyvtára = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 3. sz. 19—30.
- NYÍRI Éva:** Bemutatom az Országos Haematológiai és Vértranszfúziós Intézet szakkönyvtárát = Az Orvosi Könyvtáros 1984. 3. sz. 54—62.
- ORJOZI Eszter:** A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei. Debrecen, 1985, KLTE. 83 p. (Régi tiszántúli könyvtárak 4.)
- ORJOZI Eszter:** Rumanica a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományából = Könyv és Könyvtár 14. Debrecen 1985, 99—119.
- PACSIKA Lászlóné:** A kisbéri ellátókörizet = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 26—28.

- PAJKOSSY György: Egy negyedszázad első tíz esztendeje. Beszélgetés az Országos Széchényi Könyvtár budavári székház-építésének első évtizedéről, a tervezés, építés és a működési előkészületek 1959—1968-as szakaszáról = Kvt 1985. 11. sz. 644—651.
- PÁLFY Lajosné: 25 éves a Komárom megyei szakszervezeti könyvtárhálózat = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 3—14.
- PÁLVÖLGYI Ágnes: A Bizományi Áruház Vállalat Szakszervezeti Könyvtárának történetéről = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 58—59.
- RIEGLER Lászlóné: A REMIX Rádiótechnikai Vállalat Szombathelyi Gyáregység műszaki könyvtárának 10 éve = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 3. sz. 31—34.
- ROMÁN Lászlóné: Baranya megye könyvtárügyének 40 éve = Baranyai Művelődés 1985. 1. sz. 49—64.
- Rövid áttekintés a 25 éves KÉKI közgazdasági könyvtári és dokumentációs tevékenységéről. Bp. 1984, Központi Élelmiszeripari Kutató Intézet. 20 fol.
- SÁGI Ferencné: A csepregi könyvtár 30 éve = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 2. sz. 41—44.
- SALLAY László: A Postamúzeum szakkönyvtára és a postatörténeti kutatás forrásirodalma = Postamúzeumi Évkönyv 1985. [Bp.] (1985, Magyar Posta Központja.) 45—110.
- SÁNDOR Istvánné: Az Országos Reuma és Fizioterápiás Intézet Orvosi Szakkönyvtára = Az Orvosi Könyvtáros 1984. 3. sz. 63—73.
- SÁRÁNÉ LUKÁTSY Sarolta: Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után = Kvt 1984. 7. sz. 416—424.
- UGRIN Gáborné: Egy élelmiszerkereskedelmi szakmunkásképző iskola könyvtára = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 62—70.
- VÁLYI Gábor: Ötven éves a Magyar Könyvtárosok Egyesülete = KvtF 1985. 3. sz. 249—253.
- VANÉK Lászlóné: A KPVD SZ Budapesti Központi Könyvtárának története = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 50—54.
- VERES Károlyné: Tíz év könyvtári életünkben = Könyvtári Élet 1984. 1. sz. 30—31.
- VIZKELETY, András: The Königsberg Fragment = The New Hungarian Quarterly 1985. Autumn 159—162.
- WALLESHAUSEN Gyula—HUSZÁR Ernőné—HEGEDŰS Péter: A MKKE Központi Könyvtára. Jelen és jövő = Egyetemi Szemle 1985. 1. sz. 133—155.
- ZSÁMPÁRNÉ SZALAY Mária: Egy aprónyomatvány- és plakátgyűjtemény feltárása = Kvt 1985. 1. sz. 36—38. [Szombathely, Megyei Könyvtár]
- SASVÁRI László: Az Ernyey József Gyógyosztörténeti Könyvtár = Orvostörténeti Közlemények 1984. suppl. 13—14. 98—100.
- SÖRTEI Jánosné: A vasasszakszervezet könyvtárai = Kvt 1985. 1. sz. 13—17.
- TARABA Mária: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum nagymúltú könyvtárának újjaalakulása = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1985. 1. sz. 31—39.
- TELEKESI Gézőné: A KPVD SZ könyvtárainak története = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 30—49.
- TORDAI Emese, F.: A középduánántúli Vízügyi Igazgatóság szakszervezeti és szakkönyvtára = Fejér Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 30—34.
- TÓTH Sándorné: A gyöngyösi Bugát Pál Kórház orvosi könyvtára = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 2. sz. 171—176.

A múlt magyar bibliográfusai, újságírói

- BATÁRI Gyula: Emlékezés Kóhalmi Bélára = Kvt 1984. 10. sz. 614—617.
- FÁRI Irén: Reizner János, a könyvtár- és múzeumigazgató = Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1982. [Szeged 1983,] Csongrád Megyei Múzeum. 159—165.
- FUTALA Tibor: Kovács Máté és a magyar könyvtárügy = KM 27—38.
- FÜLÖP Géza: Kovács Máté pályája, művelődés- és könyvtárpolitikai tevékenysége = KM 5—16.
- GAÁL Sándor: Milesz Béla 1843—1912 = Együtt 1983. 3. sz. 39—42.
- HANGYÁL Zs. Anna: Káplány Géza pályafutása = KvtF 1983. 6. sz. 566—576.
- HAVASI Zoltán: Száz éve született Kóhalmi Béla = Könyvtári Jegyzések 1984. 3. sz. 1—5.
- IKLADI Lajosné: Rákosi Endre 1924—1945 = Pártélet 1984. 8—9. sz. 141—142.
- JÓNÁS Károly: Fülöp Áron. 1861—1920 = Kvt 1984. 12. sz. 749—750.

- LICHNER Magdolna: Egy magyar hazafi reformkori publicisztikája = Dunakanyar 1984. 2. sz. 52—54. [Lukács Mórigról]
- RITTER Aladár: Emlékezés egy híres régi riporterre = Magyar Sajtó 1985. 10. sz. 24—26. [Tarján Vilmosról]
- SZÁLLÁSI Árpád: Hírlaptörténetünk első orvos szerkesztője: Decsy Sámuel = Orvosi Hetilap 1985. 18. sz. 1106—1108.
- TAUSZ Anikó: Kenyeres Júlia. 1895—1958 = Magyar Sajtó 1985. 12. sz. 27.
- TAUSZ Anikó: 90 éve született Boross F. László újságíró = Magyar Sajtó 1985. 9. sz. 21—22.
- TÜSKÉS Tibor: Várkonyi Nándor, a könyvtáros = Baranyai Könyvtáros 1984. 2. sz. 25—27.
- VIDA Sándor: Boross F. László 1895—1938 = Pártélet 1985. 8—9. sz. 134—135.

BAKÓ DOROTTYA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985 VII. 3. — Terjedelem: 8,4 (A/5 ív)
87.15893 Akadémiai Kiadó és Nyomda Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>V. Ecsedy Judit</i> : A régi, magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei.....	249
<i>Varga Imre</i> : Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratoss forrásban 1670 tájáról...	256
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben: Michael Ritthaler (1682—1685)	274
<i>Hopp Lajos</i> : Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából.....	283

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Csapodi Csaba</i> : Újabb ismeretessé vált hiteles és ál-korvinák.....	295
<i>Tarnai Andor</i> : G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai.....	302
<i>Németh S. Katalin</i> : Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacón.....	305
<i>Fényes Miklós</i> : A pécsi Klimó-könyvtár múlt századi forgalmáról.....	309
<i>Fehér Katalin</i> : Az első magyar nyelvű rendszeres neveléstan.....	316
<i>Giday Kálmán</i> : Az első tanyai népkönyvtár (1873).....	320
<i>Bényei Miklós</i> : Menekültek Értesítője. Egy elveszettnek hitt lap 1945-ből.....	322

FIGYELŐ

<i>Soltész Zoltánné</i> : Berkovits Ilona (1904—1986).....	325
<i>Kókay György</i> : Dán Róbert (1936—1986)	326
<i>Hopp Lajos</i> : Könyv és társadalom a 18. századi Lengyelországban.....	327

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1985-ben. Összeáll. <i>Bakó Dorottya</i>	331
--	-----

SOMMAIRE

<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Les caractères de lettre des anciens imprimés de langue hongroise (1533—1800)	249
<i>Varga, Imre</i> : Vingt neuf textes de drame dans une source manuscrite datant de l'année 1670 environ	256
<i>Borsa, Gedeon</i> : Un bibliothécaire de Hongrie à Wolfenbüttel: Michael Ritthaler (1682—1685)	274
<i>Hopp, Lajos</i> : Les traductions de Mikes de la bibliothèque de Rodostó de Rákóczi ...	283

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Csapodi, Csaba</i> : Des Corvinas authentiques et fausses récemment découvertes	295
<i>Tarnai, Andor</i> : Les éditions de Kolozsvár de la rhétorique de G. J. Vossius	302
<i>Németh S., Katalin</i> : Des livres hongrois au marché de livre néerlandais au XVII ^e siècle	305
<i>Fényes, Miklós</i> : Sur la circulation des livres de la Bibliothèque Klimó de Pécs au siècle passé	309
<i>Fehér, Katalin</i> : Le premier manuel de pédagogie systématique en langue hongroise	316
<i>Giday, Kálmán</i> : La première bibliothèque populaire pour les habitants des fermes (1873)	320
<i>Bényei, Miklós</i> : Menskültek Értesítője (Informateur des Réfugiés). Un journal censé pour perdu de l'année 1945	322

CHRONIQUE

<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Ilona Berkovits (1904—1986)	325
<i>Kókay, György</i> : Róbert Dán (1936—1986)	326
<i>Hopp, Lajos</i> : Livre et société en Pologne au XVIII ^e siècle	327

BIBLIOGRAPHIE

La bibliographie spéciale de l'histoire du livre, de l'imprimerie et de la presse hongrois en 1985. Réd. par <i>Dorottya Bakó</i>	331
---	-----